

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

11

1930

(NIEUWE REEKS)

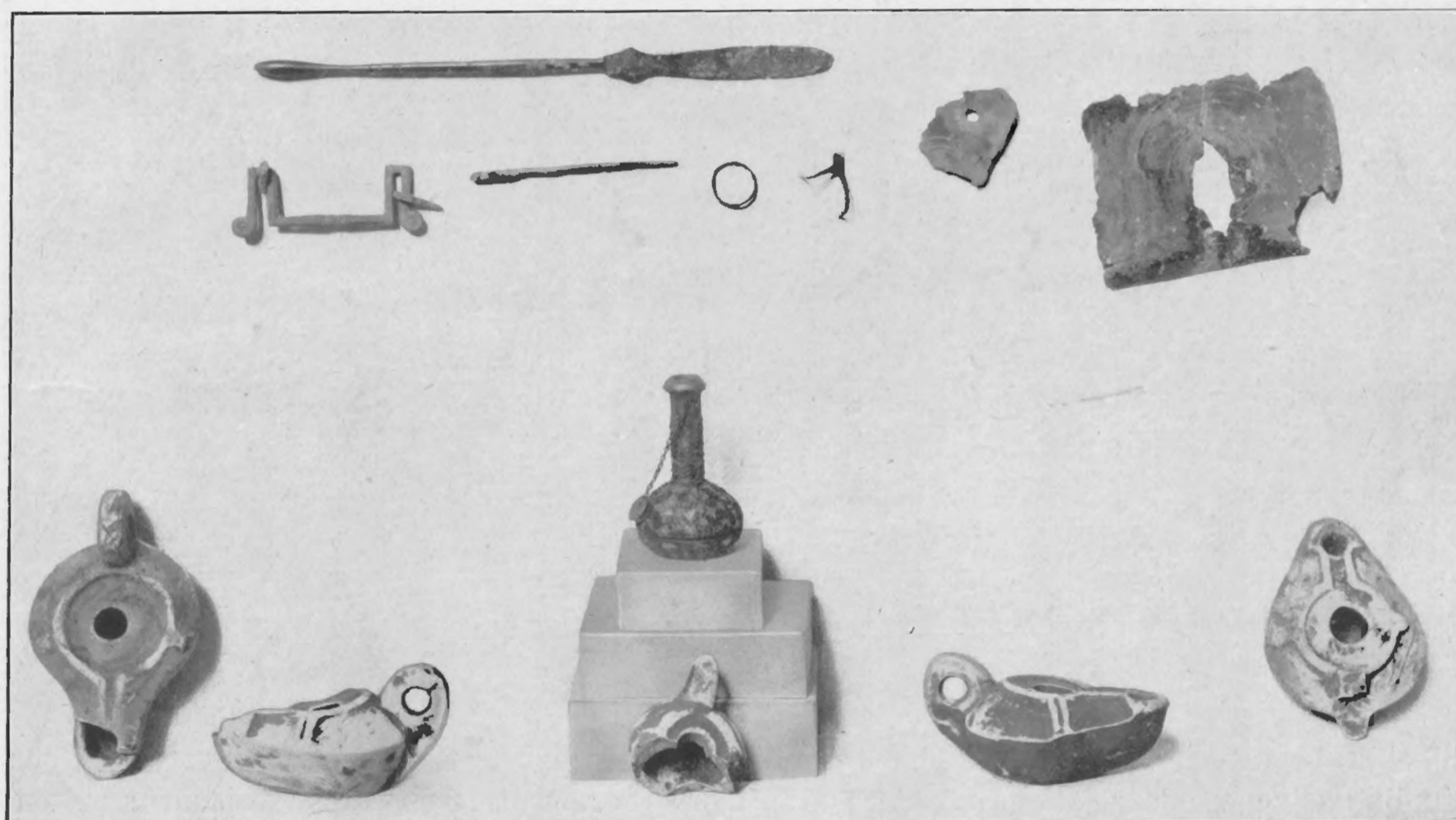

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

ROMEINSCH KUNSTHANDWERK UIT HEERLEN.

Het is reeds bijna 10 jaar geleden dat op de terreinen van Gebr. Simons aan de Scheitergracht te Heerlen een hoogst belangrijke vondst werd gedaan, over welke de heer P. PETERS, gemeente-archivaris aldaar, op zeer verdienstelijke wijze bericht gaf in de „Maasgouw” van 1920 (blz. 51). Gevonden werden een viertal

der Vereeniging Rembrandt, thans het eigendom geworden van 's Rijks Museum van Oudheden. Wanneer wij hier thans een meer uitvoerige beschrijving geven van deze aanwinst, dan maken wij daarbij dankbaar gebruik van de vele interessante gegevens welke ons het genoemde artikel van PETERS biedt; alles wat

Afb. 1.

steen en aschkisten waarin de asch van een verbrande doode was bijgezet vergezeld van een aantal bijgaven van buitengewone waarde. Deze schat van Romeinsch kunsthandwerk, welke tot dusver in het bezit der genoemde firma gebleven was, is dank zij de gelukkige actie en de royale schenking van het Reuven-Fonds, gesteund door een renteloos voorschot

Oudh. Mededeel., N. R.

hier omtrent de omstandigheden van deze vondst wordt medegedeeld, is aan dit opstel in de Maasgouw ontleend.

Immers een groot deel van haar wetenschappelijke waarde dankt zij aan het feit dat zij direct door den schrijver van dat artikel en dr. Goossens te Maastricht kon worden gecontroleerd, zoodat ook precies vaststaat

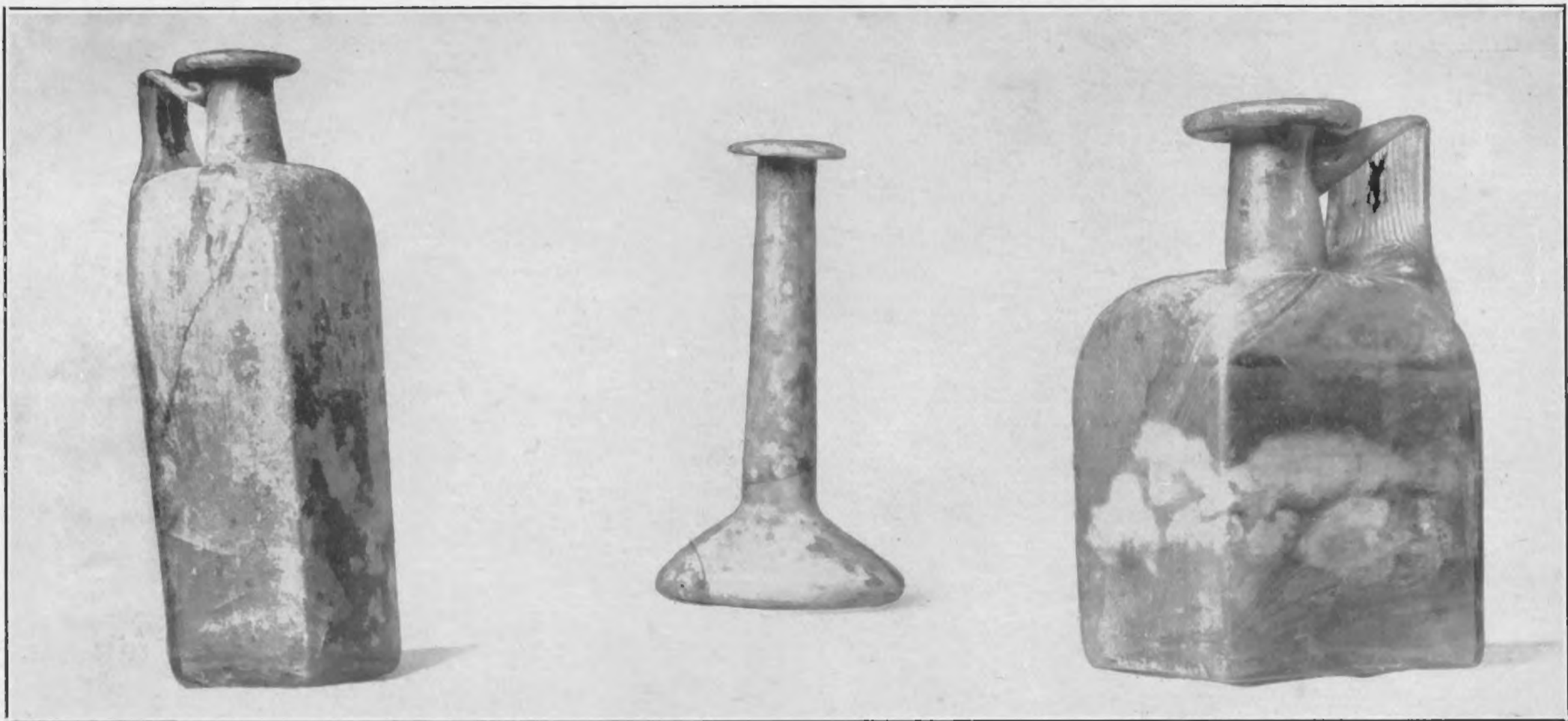

hoe deze zaken bij elkaar werden gevonden.

Dergelijke steenen kisten komen in de Rijnstreek betrekkelijk veelvuldig voor. Ze kwamen naar het schijnt in het latere deel der 2^e eeuw in gebruik, in den tijd toen ook het begraven, en wel het begraven in sarcophagen van tuf- of zandsteen, opkwam. Ook bij lijkverbranding gebruikte men zoo nu en dan dit duurzame materiaal, vooral naar het schijnt als men den doode kostbare zaken had mede te geven (vgl. b. v. Bonner Jahrbücher 114 blz. 363; Germania Romana blz. 25). Deze kisten werden klaar

10 × 10 cm.) bevat nog onder een laagje er in gesijpelde leem een vlokkige witte vette substantie; bij een onderzoek, hetwelk prof. v. ITALIE zoo vriendelijk was in te stellen, bleek dat niet meer precies viel aan te toonen wat dit vet was geweest.

De inhoud der beide andere kisten was in tegenstelling met dien der voorafgaanden buitengewoon rijk en interessant. De eerste, waarin de verbrande beenderen volgens dr. A. WIDDERSHOVEN te Heerlen, afkomstig zouden zijn van een vrouwenlijk, bevatte:

Afb. 2.

ℓ 1930 / 3 . 1 .

blijkkelijk begraven op de plaats der lijkverbranding zelve, vandaar dat ons ook hier buiten deze kisten de aanwezigheid van asch en scherven, o. a. ook van eenige der op afb. 1 voorgestelde aarden lampjes, wordt vermeld.

Twee der vier kisten, kunnen we hier buiten beschouwing laten. In één daarvan stonden slechts een paar glazen fleschjes welke bij het openen van de kist totaal werden verbrijzeld en in de andere bevond zich met een aantal glasscherven slechts de vierkante glazen flesch welke op afb. 2 rechts is voorgesteld. Deze flesch (geheele hoogte 20, hals 6, standvlak

a. Twee glazen flesschen in den vorm van een druiventros (afb. 3 en 4) voorwerpen van buitengewone schoonheid, zoowel door hun zuiver naturalistische vorm, als door de blauwgroene kleur van het glas, waarover een zacht zilverachtig waas verspreid ligt. Deze buitengewoon mooie kleur zou men geneigd zijn als gewoonlijk alleen aan verweering van het glas toe te schrijven, wanneer niet het effect hierdoor bereikt zóózeer aan het echte waas van natuurlijke druiven herinnerde, dat het werkelijk den indruk maakt dat zij gewild en door kunstmiddelen verkregen is. (Over kunst-

l. 1930/3. 8.

l. 1930/3. 2

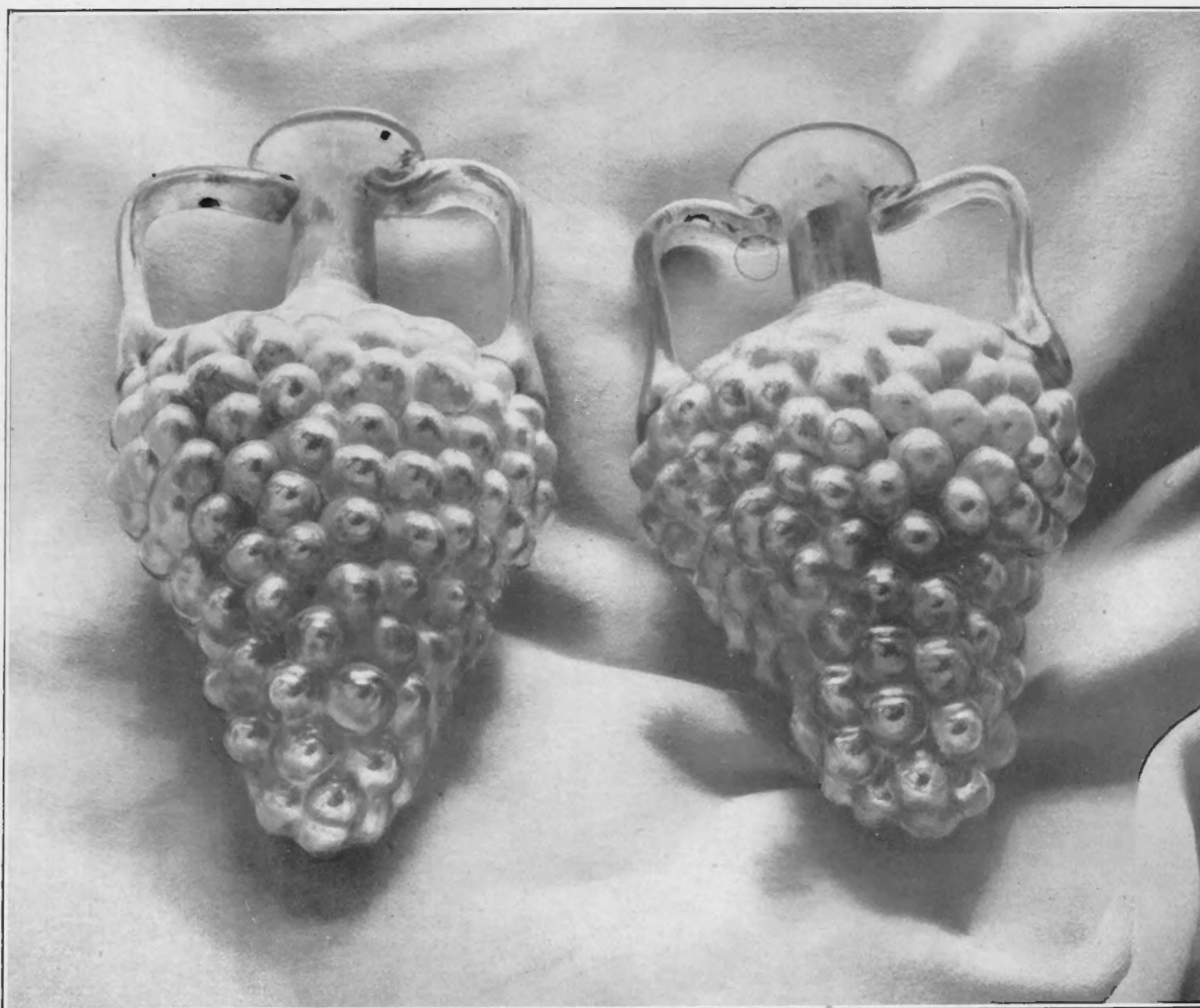
Afb. 3.

l. 1930/3. 3.

matige verweering vgl. Kisa I 306). Deze beide flesschen zijn onderling volkomen gelijk, blijkbaar in denzelfden vorm geblazen. Hun enig verschil zit in de hals, die bij de eene iets hooger is dan bij de ander en daardoor ook in de aanzetting van de beide oortjes. Waar de hals uit den aard der zaak niet in den vorm geblazen is, doch er vrij is aange-

168) zijn toch stukken als deze vrijwel uniek. Het Musée du Cinquantenaire te Brussel bezit een druiventrosfleschje dat er op lijkt en daar als een zeer kostbaar bezit wordt beschouwd; het is echter veel minder zuiver en natuurgetrouw van vorm en uit minder fijn, paars glas vervaardigd, (vgl. Bulletin des Commissions royales 1863); de hoogte ervan is evenals die

l. 1930/3.2.

Afb. 4.

l. 1930/3.3

vormd en de oortjes er los tegen aangesmolten zijn, is dit verschil volkomen begrijpelijk. Hierdoor verklaart zich ook het kleine verschil in hoogte, 17 en 16,50 cM., terwijl breedte en dikte bij beiden respectievelijk 9 en 6,60 cM. bedragen. Hoewel druiventrosfleschjes in minder zorgvuldigen en fijnen vorm en in veel grover uitvoering niet zeldzaam zijn o. a. aan den Rijn, (vgl. o. a. MORIN JEAN VERRERIE blz.

van de onze 16,50 cM. doch breedte en dikte verschillen sterk (10 en 7,6 cM.). Verband tusschen dit voorwerp in België, in Frésin gevonden, en onze stukken bestaat er dus niet. Daarentegen kunnen we twee andere volkomen gelijke exemplaren vermelden en wel in het Musée de St. Germain en Laye (vgl. Lantin catal. de la Verrerie no. 33); deze verkeer evenwel in zeer geschonden staat. Deze

stukken, afkomstig uit de buurt van Poitiers, hebben, althans voor zoo ver de hoogte en de breedte betreft (de dikte is naar de afbeelding niet vast te stellen), precies dezelfde afmetingen en vertoonen ook hetzelfde fijne groenblauwe glas; alleen het prachtige waas ontbreekt hier. Het komt mij dus zeer waarschijnlijk voor dat ze zelfs uit denzelfden vorm afkomstig zijn. In dit geval zouden we hier een aanwijzing hebben dat onze stukken van Gallische of mogelijk

Afb. 5a.

van Italiaansche afkomst zouden zijn. De catalogus van St. Germain dateert deze stukken te laat, in de vierde eeuw. Dit blijkt reeds uit onze grafvondst zelf, die zooals we straks nog nader zullen zien zeker meer dan een eeuw vroeger te stellen is. De buitengewoon fijne vormen van onze stukken zouden mij zelfs doen vermoeden, dat we hier met vrij vroege producten te doen hadden, die eerst na lang gebruik in deze aschkist zijn terecht gekomen.

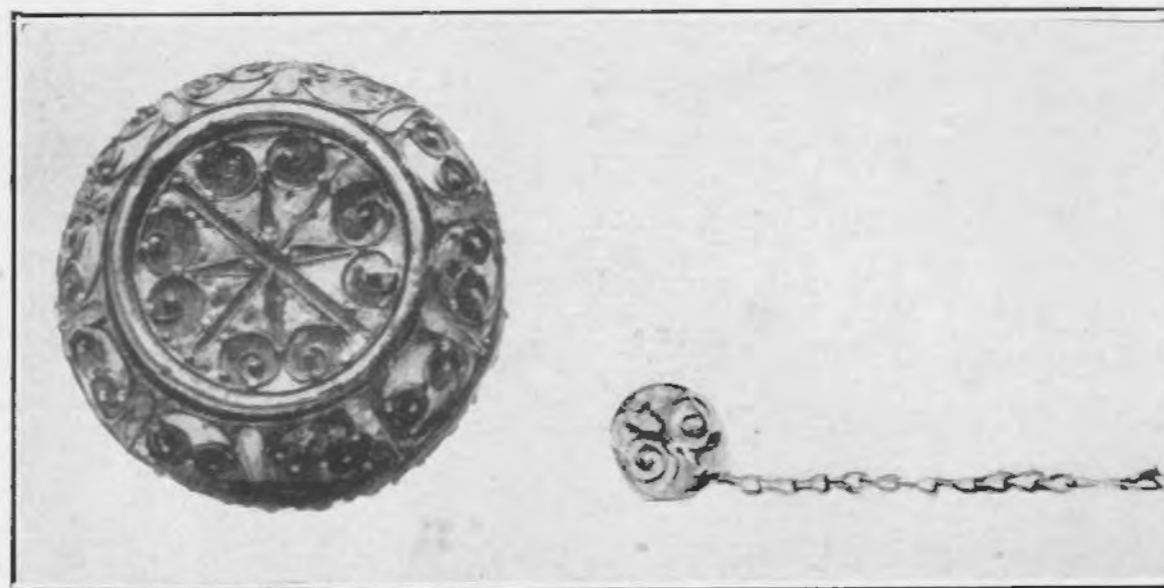
b. Een glazen bekertje hoog 8 cM. van donker zwart-groenachtig glas, bolle vorm, waarin als versiering rijen van boogjes van wit glas-email zijn ingesmolten (afb. 3) („Fadenbandglas” vgl. Kisa: Glas im Altertum 410 e. v. Sammlung

Niessen blz. XII, Zahn Samml. Bachstitz 108). Gelijk uit de hier geciteerde literatuur blijkt, komt dit soort glas speciaal vrij vroeg, omstreeks het midden van de eerste eeuw, voor, al schijnt deze techniek althans ook later nog voort te bestaan, o.a. blijkens de schaal Samml. Niessen pl. 11 no. 28. Waarschijnlijk hebben we ook hier met een betrekkelijk vroeg stuk te doen.

c. Klein cilindervormig fleschje, hoog 6½ cM. (afb. 3) dik, ondoorzichtig gegoten glas, groenachtig met roode vlekken; de twee oortjes van blauw glas, welke hals en buik verbonden, zijn afgebroken.

d. Klein potje, hoog 4 cM, van dik gegoten en daarna geslepen glas, ondoorzichtig groen met gele en roode striemen.

Dergelijk gegoten glas komt in onze streken

Afb. 5b.

hoogst zelden voor. Ook deze stukken zijn dus buitengewoon zeldzaam.

e. Flesch, hoog 16 cM., van vrijwel ontkleurd glas (afb. 3), kegelvormige buik, lange buisvormige hals, de bodem is niet geheel plat gelijk veelal het geval is (vgl. Samml. Niessen 713 e.v.) maar eenigszins kegelvormig hol, op de wijze van het door MORIN JEAN VERRERIE Fig. 76 afgebeelde exemplaar uit de buurt van Amiens, doch lang zoo sterk niet.

f. Vierkante flesch (afb. 3) hoog 15 cM. van vrij dik groen in den vorm geblazen glas met rechthoekig omgebogen sterk geribd oor. De hals is vrij smal en buisvormig. Op den bodem een standring en in de vier hoeken daarbuiten

in relief de letters C. G. P. C., die mogelijk als fabrieksmerk te beschouwen zijn. Juist zulke flesschen ook in de Samml. Niessen 357 e. v. Ze zijn zeker wel tot het latere deel der 2de eeuw te rekenen.

g. Een buitengewoon precieus stukje is het gouden flaconnetje, met afzonderlijk stopvormig dekseltje, aan een gouden kettinkje bevestigd (afb. 1 en 5). Het geheele oppervlak, ook bodem en deksel, van het 5½ cM. hooge vaasje is als 't ware met een geheel netwerk van voluten in filigraintechniek overdekt, op de snijpunten met gouden korrels versierd. Boven langs de hals langwerpige opstaande bladeren. Blijkens de op vele punten nog voorhanden resten was dit geheele filigrainnet met donkerblauw glas-émail opgevuld, zoodat het geheele oppervlak eenmaal glanzend blauw is geweest met gouden lijnfiguren. Dit émail-cloisonné is een in de klassieke oudheid zeer zeldzame techniek, al schijnt de uitvinding er van reeds in het Egyptische Middenrijk te zijn geschied; we vinden het op Grieksch Romeinsche sieraden een enkele maal toegepast (vgl. Marshall Catl. Jewelry Brit. Museum LIII e. v.). In ons Westen komt het eigenlijk niet voor in dezen tijd, in tegenstelling met het meestal op bronzen voorwerpen toegepaste z.g. „Grubenémail” dat speciaal in de Rom. provincie, in Gallië enz., thuis is (vgl. b.v. J. ROMILLY ALLAN: Celtic art). Ook een dergelijk flaconnetje is mij hier niet bekend. Om zoowel voor zulk een voorwerp als voor een dergelijke versieringswijze analogiën te vinden moeten we feitelijk den blik richten naar de schatten van de Krim. Hier vinden we werkelijk eenige malen dergelijke reukfleschjes van goud (vgl. Zahn Samml. Bachstitz blz. 30 en 34 Taf. 27. Zie ook REINACH Antiquités du Bosphore XXIV 25. Minns Skythians and Greeks blz. 434 en 254) en het is juist op deze fleschjes, dat we ook een filigrainversiering met émail-cloisonné zien verschijnen, al wordt daardoor dan ook niet, gelijk bij ons exemplaar, het geheele oppervlak ingenomen; gewoonlijk bepaalt zich deze versiering daar tot enkele ornamenten

op het oppervlak aangebracht, vooral dergelijke langwerpige bladeren als boven om de hals van ons stukje. De bedoelde fleschjes behooren tot de eerste eeuw voor Chr., dus een kleine twee eeuwen vóór onze vondst. Het zou natuurlijk zeer wel mogelijk zijn dat ook ons flaconnetje reeds zóó oud was en als buitengewone kostbaarheid lang in gebruik is geweest, alvorens het mede begraven werd. Zeker is het hierheen van verre streken gekomen, niet onwaarschijnlijk zelfs als product van de in Zd.-Rusland zoo bloeiende goudsmidskunst. De bovengenoemde flaconnetjes uit Zd. Rusland worden beschouwd als eenige der zeer weinige voorloopers van de in lateren Byzantijnschen tijd zoo bloeiende kunst van het émail-cloisonné (vgl. Linas Les origines de l'orfèverie cloisonné). Het is zeker interessant hier, in dit graf in Heerlen, nog zulk een zeldzamen voorlooper te vinden en dat nog wel een zóó goed bewaard en zóó karakteristiek stukje.

De andere voorwerpen die verder nog in deze kist werden aangetroffen, zijn niet bijzonder merkwaardig, het zijn:

h. Een bronzen spatel met knopsonde (lang 18 cM.) (afb. 1)

i. Een ringetje van bronsdraad (afb. 1)

j. Een haakje van bronsdraad (afb. 1)

k. Fragmenten van bronsbeslag en een bronzen hengseltje van een houten kistje (afb. 1).

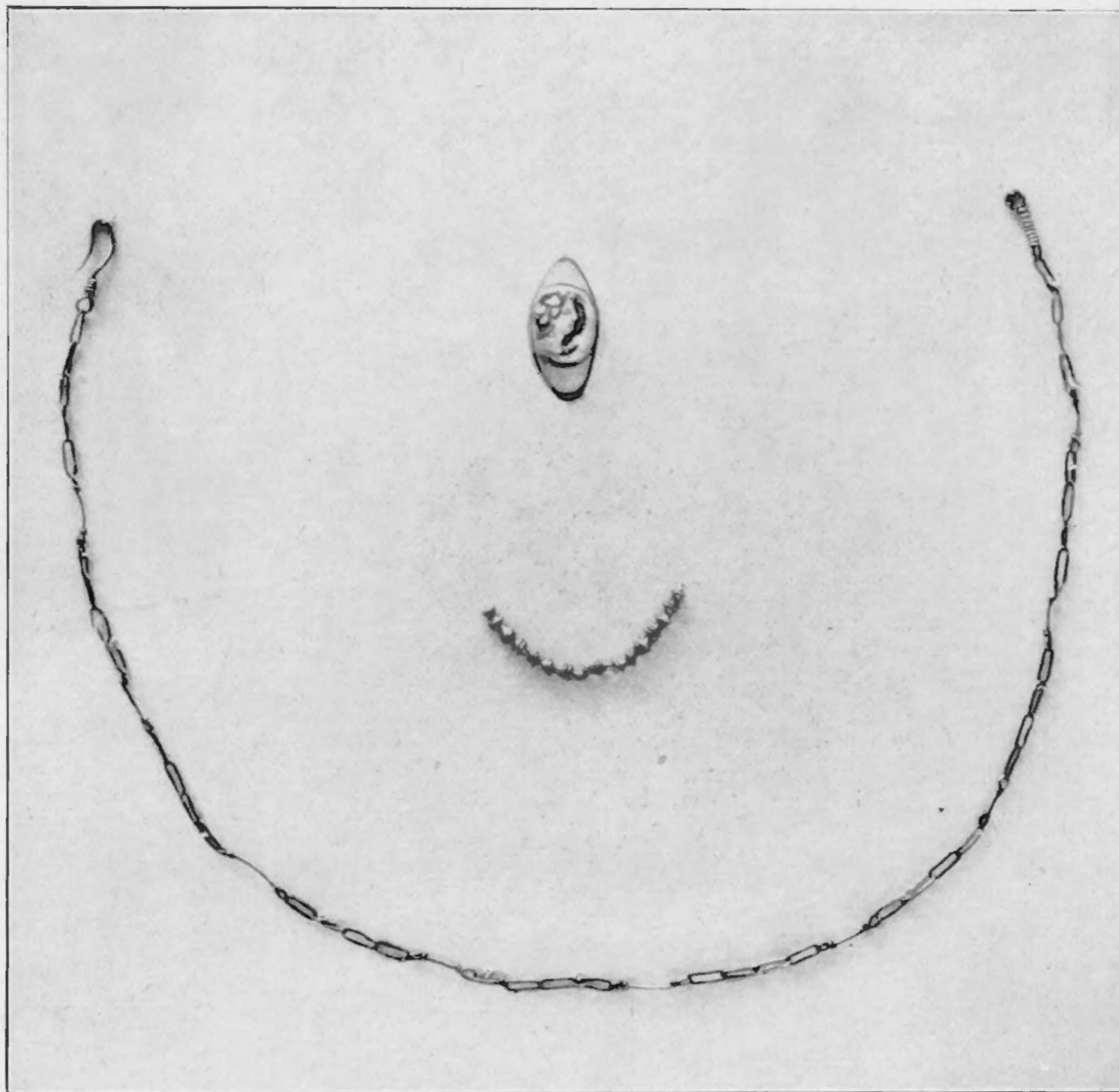
Interessant is verder nog Peters' mededeeling, dat buiten tegen de kist aan zich een hoopje asch met enkele verbrande beenderen, bronsfragmenten en aardewerkscherven bevond. Buiten twijfel zijn dit, gelijk we reeds zeiden, de overblijfselen van den brandstapel, welke klaarblijkelijk op dezelfde plaats gestaan had boven de kuil voor deze bijzetting gedolven. Onder de fragmenten bevonden zich de reeds bovengenoemde lampjes uit witte aarde (afb. 1) met donkere beschilderingen, gewone latere vormen van z.g. Firma-lampen uit de laatste helft van de 2de eeuw.

In de laatste kist (Peters no. IV) was eveneens weer een ware schat van kunstvoorwerpen

bewaard. PETERS' beschrijving spreekt hier van een hoopje beenderen, waarom zich een mossig kransje van een gouden weefsel slingerde. Bij reiniging bleken hier slechts de hier en daar nog ineengevlochten gouden draadjes van zulk een niet nader te beschrijven weefsel voorhan-

b. Gouden kettinkje (afb. 6) van rechthoekig gebogen langwerpige schakeltjes van gouddraad. Op regelmatige plaatsen bevindt zich ter afwisseling van een schakel een enkel dun gouden staafje, waarom, naar P. terecht vermoedt, een kraaltje van meer vergankelijk materiaal be-

Afb. 6.

den; bij reiniging van deze draadjes kwamen nog twee gouden kraaltjes voor den dag, zooals PETERS er reeds een 13-tal noemt. Op eenigerlei wijze aan dit weefsel verbonden waren dus:

a. 15 kleine gouden kraaltjes (afb. 6) in den vorm van twee met de toppen tegen elkaar geplaatste kegeltjes (diabolo-vorm). Deze hebben waarschijnlijk een snoertje gevormd, waarbij, naar het mij voorkomt, kraaltjes van vergankelijk materiaal telkens tusschen de gouden zullen zijn ingevat.

vestigd zal zijn geweest; het kettinkje, hetwelk door een oog en een haakje aan de uiteinden gesloten wordt, is 38 cM. lang.

c. Gladde gouden ring (afb. 6), waarvan de ovale opening op zijn nauwst slechts 16 bij 12 mM. groot is, en dus alleen aan een zeer finen vrouwevinger past; hij is zoowel aan binnen- als aan buitenzijde rond, de voorzijde aanmerkelijk breder dan de achterzijde, met geleidelijken overgang. De breede voorzijde is ovaalvormig afgeplat en uitgesneden om er

den steen in te plaatsen; de eenigszins onregelmatige uitsnijding volgt den buitenrand van den steen.

Deze ring gelijkt dus precies op ringen die

van een jongeling met weelderig, in een bruine laag van den steen uitgesneden haar, waarin wederom in iets verhoogd relief, grijswit een bladrank is geslingerd. De laag waarin dit kopje

Afb. 7.

bij HENKEL: Röm. Fingerringe (speciaal blz. 26 fig. 10) worden toegeschreven aan den vroegen keizertijd. Hiermede schijnt ook wel de zeer fijne bewerking van den grijswit glanzenden steen overeen te komen. Het is een cameo, een fijn kopje, naar het mij voorkomt

is uitgesneden is door een zeer dunne, diep zwart gekleurde laag van den wederom grijs-witten ondergrond gescheiden. De zwarte laag is onder het geheele kopje door zichtbaar doch steekt langs het profiel een paar mM. naar buiten, en is dan silhouetvormig uitgesneden

als achtergrond voor het profiel van het kopje zelf. Ook dit stuk is van buitengewone zeldzaamheid. Klaarblijkelijk is ook deze ring zeer lang gedragen alvorens hij hier werd begraven.

Verder bevonden zich in deze kist naast het genoemde hoopje asch eenige stukjes barnsteensculptuur van buitengewone kunstwaarde (vgl. O. v. PELKA, Bernstein. Bonner Jahrbücher 114/15, 361).

d. Een der grootste kostbaarheden der ge-

Afb. 8a.

heele collectie is het 11 cM. lange naakte gevleugelde Erosfiguurtje, waarvan de fijne bewerking van musculatuur en gelaatstrekken enz. alles overtreft wat mij van barnsteensculptuur uit de oudheid bekend is. Een verklaring van dit figuurtje is niet gemakkelijk. Wanneer we het voor ons zien gelijk het op afb. 7 is afgebeeld, dan heeft men den indruk met een staand figuurtje te doen te hebben. Het kleine losse voetstukje kan echter onmogelijk in werkelijkheid als standvlak gediend hebben; bovendien is de onderkant van het beeldje die op het voetstuk zou moeten rusten

Oudh. Mededeel., N. R.

geheel bewerkt en steken er verschillende punten uit (vgl. afb. 8), zoodat het voetstukje op zijn bovenvlak gaten vertoont waarin deze uitsteekende gedeelten ingelaten zijn. Dit maakt den indruk of het voetstukje er later aan is toegevoegd, of oorspronkelijk het figuurtje, dat zelf slechts liggen kan, als een liggend Erosstatuette bedoeld zou zijn. De wijd uitgespreide dierenhuid die den geheelen achtergrond be-

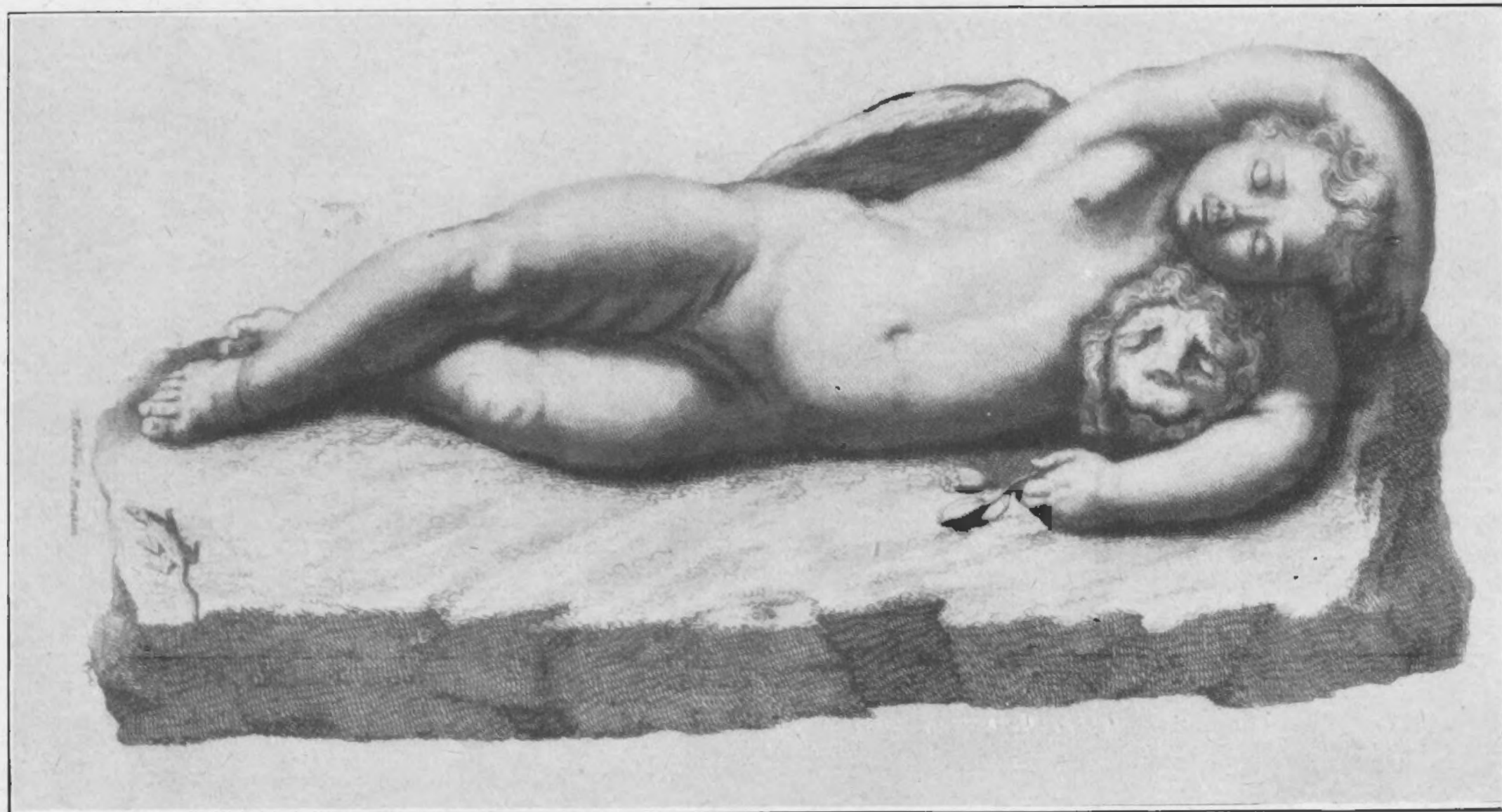
Afb. 8b.

slaat zou ook oppervlakkig beschouwd eer aan een gespreide ligplaats dan aan een omgeslagen huid doen denken, ware het niet dat de haren van die huid aan de achterzijde van de figuur zichtbaar waren; zij ligt dus niet op de ruige vacht maar heeft die werkelijk omgeslagen; kop, staart en poten van die huid zijn eveneens aan de achterzijde duidelijk te zien (afb. 8b). Die achterzijde zelf is dus ook bestemd geweest om te worden gezien. Al zijn er dus verschillende details, die iets anders zouden doen vermoeden en al kan het stukje sculptuur zelf onmogelijk staan, zoo is

Afb. 9 (naar Amlung Mus. Capit).

Afb. 10 (naar Montfaucon).

toch de voorstelling zeker die van een staande Erosfiguur met een wijd omgeslagen dierenhuid; de linkerhand der figuur houdt de huid aan een der achterpoten naar voren om het lichaam getrokken. De oogen zijn, als slapende, gesloten, terwijl de rechterhand op het hoofd rust. Langs het rechterbeen zien we Eros' pijlkoker, boven het hoofd de fakkel. Buitengewoon interessant is, langs de rechterzijde der figuur loopend, over het bovengedeelte van de hier wijd uitgeslagen dierenhuid, de figuur van een groote hagedis.

De verschillende details dezer voorstelling schijnen een nadere verklaring te behoeven. De slapende Eros is in den Romeinschen keizertijd een zeer veel voorkomend grafsymbool. We vinden hem als losstaande graffiguur reeds vóór dien tijd in het Hellenistische Griekenland (men vergelijkte onze eigen Eros-figuur: JOHA. BRANTS Beschrijving Gr. Rom. Beeldh. K. Afb. 17) en op Romeinsche sarcophagen zien we hem telkens weer afgebeeld (afb. 9); hij is daar het geliefkoosde symbool van den doodsslaap: Eros vertegenwoordigt den afgestorvene die den zaligen slaap geniet (vgl. ROSCHER Myth. Lex. blz. 1369 e.v.). De huid die hij zich om het lichaam heeft getrokken, is ongetwijfeld een leeuwenhuid, kop, klauwen en staart zijn die van een groot katachtig dier¹⁾: Eros de albedwingende liefdegod matigt zich dan ook vaak in de latere kunst de leeuwenhuid van Hercules aan (vgl. ROSCHER l.l. blz. 1368—1370) (vgl. ook onze afb. 10). Zeer merkwaardig is bij deze voorstelling de hagedis. Ook deze zien we verscheidene malen in de grafsculptuur van den keizertijd optreden. Opduikend aan de voeten van een slapenden Eros meent men dit diertje te moeten verklaren (vgl. afb. 10) o.a. als wachter voor den slapende of als droomenbrenger uit de onderwereld (vgl. ook *Bulletino dell Inst.* 1835, 14). Zoo vinden we het ook als metgezel van den god Mercurius

1) Prof. v. OORT te Leiden was zoo vriendelijk mij dit te bevestigen.

die de zielen geleid naar de onderwereld, den droomgod die den slaap brengt (ROSCHER l.l. 2374 e. v. v.).

Met ons figuurtje bevinden we ons dus geheel in de sfeer der Romeinsche sarcophagenvoorstellingen. Wat in de zuidelijke landen in verband met den begravenen de symbolen dier grafsculptuur beteekenden, dat beduidt hier in deze aschkist van Heerlen dit stukje barnsteensculptuur, neergelegd bij de asch van den verbrande doode. Zoo is dus deze voorstelling geheel thuis in de klassieke landen. Dit feit, maar vooral het buitengewoon fijne werk zelve doet mij vermoeden, dat het dan ook door een

Afb. 11.

kunstenaar daar in het Zuiden zal zijn gemaakt.

In vergelijking met de barnsteenfiguren die we van elders kennen zijn ook de volgende stukjes van bijzonder groote kunstwaarde.

e. Kleine naakte Eros-figuur, 5 cM. hoog, zittend met een bos bloemen of vruchten in de hand (afb. 7); zij heeft als heft van een mes gediend en werd nog met het ijzeren mes eraan gevonden. Het eigenaardige kapsel herinnert aan dat van Hellenistische kinderfiguurtjes. Merkwaardig is het, dat we ook dergelijke kleine Eros-figuren veelvuldig in de grafsculptuur van het Z. aantreffen (vgl. afb. 9).

f. Mes (geheel 15½ cM. lang), het barnsteenen heft is plat, aan beide zijden uitgesneden in den vorm van een haas die uit bladeren te voorschijn komt (afb. 7).

g. Dergelijk barnsteenen mesheft (afb. 7)

uitgesneden in den vorm van een grooten sprinkhaan (7 cM. lang).

Deze beide laatste stukken zijn, voor zoover mij bekend, weer eenig in hun soort; in de bekende barnsteencollecties kan ik geen stuk vinden dat er overeenkomst mede heeft.

h. Schaaltje, kylix, van barnsteen (wijd 8 cM.) met afzonderlijk voetje en breede hoekige oortjes, buitenom is in relief uitgesneden een rank met bladeren en vruchten (afb. 7 en 11).

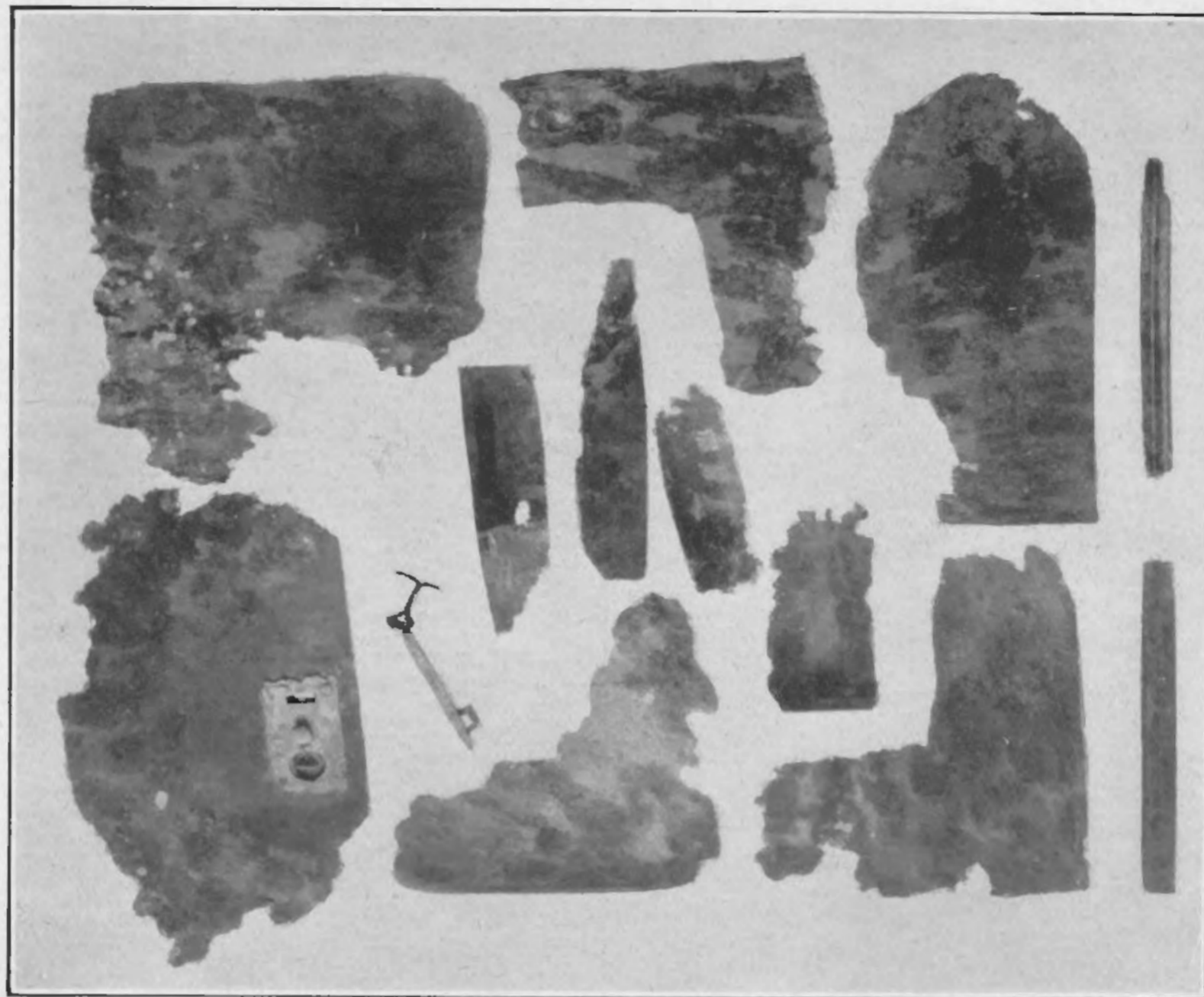
gevonden, doch hun bestemming is onbekend (vgl. v. PELKA afb 151).

j. Ronde kraal van gladde barnsteen (afb. 7).

k. Vierkante glazen flesch als boven beschreven (1^e kist *f*) hoog en smal (21 cM.); op den bodem slechts een standring, geen merk (afb. 2).

l. Flesch met kegelvormigen buik als boven beschreven (1^e kist *e*) hoog 16 cM. (afb. 2).

m. Overblijfselen van het beslag van een

Afb. 12.

Ook dit is weer een uniek stukje waarvoor mij geen analogiën bekend zijn en dat waarschijnlijk niet in deze streken zal zijn gemaakt. Volgens mededeeling van Prof. Dr. R. ZAHN moet zich ten minste een potje van barnsteen met dergelijke versiering in het Thermen Museum te Rome bevinden.

i. Stafje gevormd uit schijfjes barnsteen (afb. 7) op een ijzeren stift geregen; aan de uiteinden en op het midden bevindt zich een grootere geheel platte kraal van barnsteen. Dergelijke stafjes zijn er in meerdere graven

houten kistje (afb. 12) met bronzen slotje en grendel; ook enkele stukjes hout zijn nog bewaard. Buitengewoon interessant zijn echter de overblijfselen van schildpadden platen, waarmede het houtwerk was opgelegd en waarvan aanzienlijke stukken bewaard zijn. Het schijnt niet mogelijk hiernaar nog de afmetingen van het kistje te bepalen, behalve eenige vierkant uitgesneden dunne plaatjes komen een breed en twee smalle lijstjes voor welke iets dikker zijn. Het slotje is nog aan het schildpad bevestigd.

Het gebruik van schildpad ter versiering van meubelen enz. is een luxe die vooral onder de eerste keizers sterk heeft geheerscht. Verschillende berichten der oude literatuur hebben hierop betrekking (vgl. Daremberg en Saglio s.v. testudo), te vergeefs zoekt men echter naar een ander geval waarin zulk schildpad voor ons bewaard is gebleven. BLÜMNER (Technologie II 378) zegt dan ook uitdrukkelijk dat hem geen overblijfselen van antiek schildpad bekend zijn. We hebben hier dus naar alle waarschijnlijkheid een enig, zeker echter een uiterst zeldzaam geval voor ons, waarin dergelijk schildpadwerk tot ons is gekomen. In het belegsel van een houten kistje in Trier meent men een soort imitatie schildpad te herkennen (Bonner Jahrb. 106 S. 517). Het groote belang en de waarde ook van deze fragmenten blijkt hieruit zeker voldoende.

n. Ten slotte is nog een gewoon aarden lampje te vermelden in deze kist gevonden van witte zwart geschilderde aarde, een laat Firma lampje (zie boven) waarvan de tuit langzaam in den romp overgaat (l. $5\frac{1}{2}$ cm).

Wijst dus de wijze van bijzetting hier, ge-

lijk we reeds zeiden op den tijd omstreeks 200, ook verschillende van de kleinere voorwerpen, speciaal die uit de brandstapelresten, stemmen hiermede overeen. We zullen haar dus zeker wel in het laatst van de 2de eeuw mogen dateeren. Hiermede is allermint het feit in strijd dat verscheidene van de kostbaarste objecten op zich zelf ouder schijnen te zijn, gelijk we dat bij de beschrijving van verschillende stukken konden opmerken. Deze zoo precieuse kunstwerkjes hebben klaarblijkelijk langen tijd den levenden gediend alvorens zij den doode werden mede gegeven. Meerderen ervan zijn dan ook zeker niet in deze streken vervaardigd, gelijk we reeds opmerkten, doch zijn oorspronkelijk uit het klassieke Zuiden afkomstig; mogelijk is zelfs één ervan uit Zd. Rusland hierheen gebracht.

Is het nog noodig na het bovenstaande er op te wijzen wat deze nieuwe aanwinst voor ons Museum beteekent, hoe zij ons bezit vermeerdert met eenige der meest fijne en kostbare producten welke het Romeinsche kunsthandwerk heeft voortgebracht?

Januari 1930.

J. H. HOLWERDA.

DER DIONYSOS VON LEIDEN.

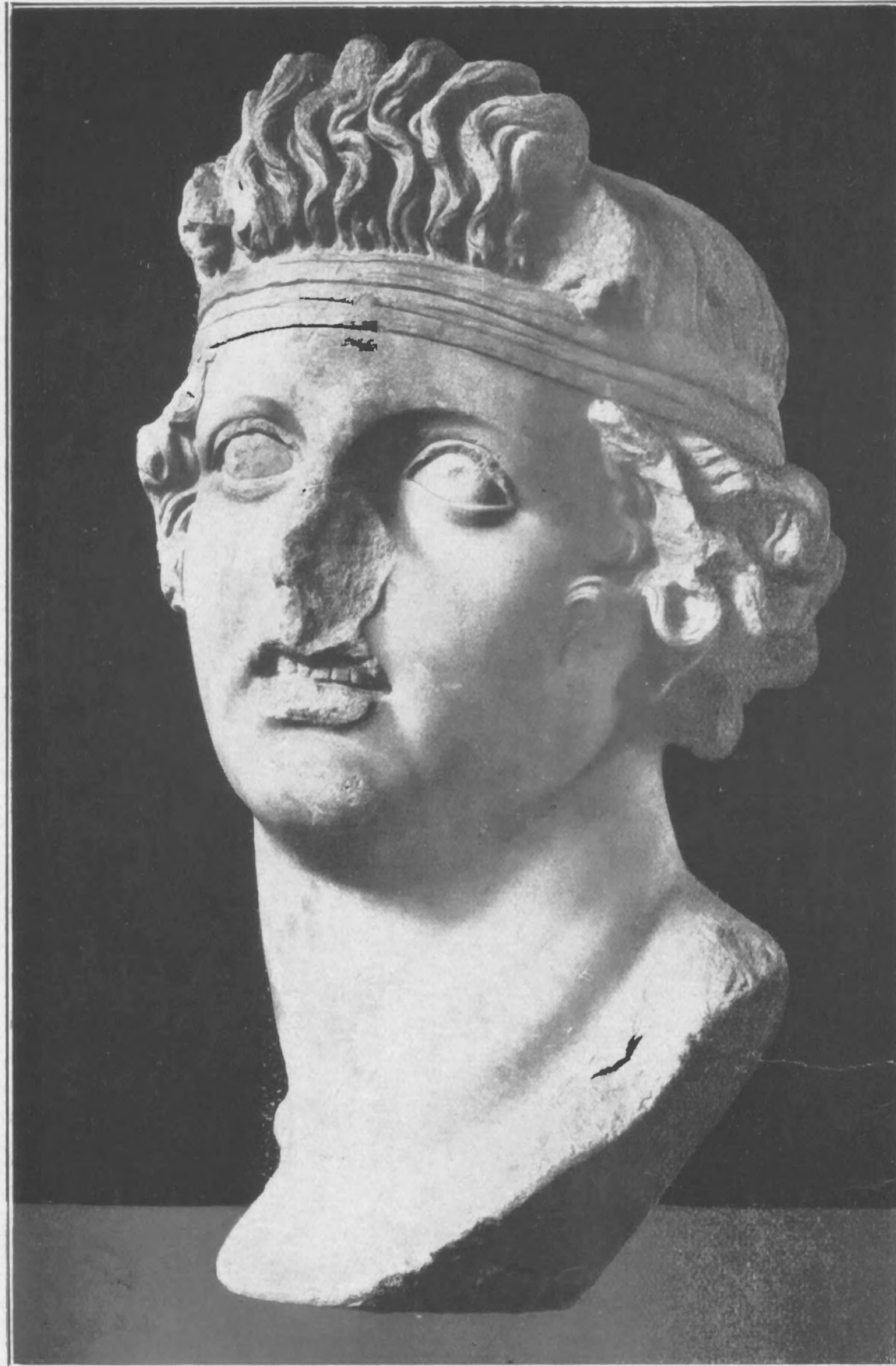

Abb 13.

Der Kolossalkopf, der aus Smyrna nach Holland gelangte, (Annali d. I., 1837 p. 151), fand seit den ersten Veröffentlichungen (Monumenti d. I., II, T. 41; Brunn-Bruckmann: Denkmäler T. 155) in der archäologischen Literatur nur gelegentliche, kurze Erwähnung. (Text zu Einzelaufnahmen Nr. 1342—1343; Winter: Kunstgeschichte in Bildern S. 373, 9; Ch. PICARD: La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine p. 156; A. W. LAWRENCE: Later greek sculpture p. 121). Im Allgemeinen galt er als hellenistisches Original und wurde auch von A. FURTWÄNGLER in seinen Vorlesungen wiederholt als solches angeführt. Dieser Zeiteinsatz ist, soviel ich sehe, bisher nur durch LAWRENCE bestritten worden, der den Leidener DIONYSOS als „scheinbar hadrianisch“ bezeichnet. Und sein Zweifel an der herkömmlichen Meinung ist vollauf berechtigt, denn der DIONYSOS ist sicher kein griechisches Original, sondern eine flotte, ungemein frisch und effektiv ausgeführte römische Arbeit etwa trajanischer Zeit. Der Pathos und die beseelte Schönheit des zugrunde liegenden, in die Zeit des grossen Altars von Pergamon zurückreichenden hellenistischen Originals, das auch in kleinasiatischen Terrakottaköpfen nachklingt (Abb. 14 Leiden, Rijks-Museum von Oudheden)¹⁾, wurden von dem ausführenden Künstler mehr äusserlich gesteigert, als innerlich vertieft. Der kolos-

1) Ein ähnliches Terrakottaköpfchen befindet sich im Museum der bildenden Künste in Budapest Inv. Nr. 269; weitere Vertreter dieses Typus hatte Bulle vor Jahren in Smyrna bei Gaudin gesehen. (Text zu Einzelaufnahmen Nr. 1342—1343 Serie V. Sp. 57) Auch der aus Alexandrien stammende Dionysoskopf in Haag (Stuck), ist, wie schon Von Bissing richtig erkannt hat, vom Leidener Typus abhängig. (Bulletin van de vereeniging tot bevordering der kennis van antieke beschaving I. Nr. 2 p. 15 Fig. 1) Die sonderbaren, flammenartig über der Stirne emporlodernen Haare wiederfinden wir auch an dem wundervollen weiblichen Kopf aus Tralles in Smyrna: Einzelaufnahmen 1342/3; Furtwängler: Masterpieces p. 398; alles weist also nach Kleinasien als Wirkungskreis des Meisters, dem wir den Leidener Dionysos verdanken.

sale Masstab, sowie der mit grossen Akzenten arbeitende Formenvortrag verraten deutlich die Absicht auf dekorative Fernwirkung.

Weiter in der bisher noch nicht erörterten Frage der einstigen Bestimmung des Leidener Kopfes führen die entscheidend wichtigen Beobachtungen, die ich Dank dem gütigen Entgegenkommen der Museumsdirektion kürzlich am Original machen konnte. Auf der linken Seite des Oberkopfes befinden sich über der Binde im Haar zwei viereckige Dübellöcher, denen auf der anderen Seite im Haar und hinter dem rechten Ohr am oberen Rand der dionysischen Binde zwei ähnliche Dübellöcher

Abb. 14.

und daneben am Hinterkopf eine schief eingebohrte, 8 cm. lange und 4 cm. tiefe Furche von 4 cm. Breite entsprechen. (Abbildungen 15, 16, 17) Schon die ungewöhnliche Grösse und die unregelmässige Verteilung der Dübellöcher lässt bei ihrer Zweckbestimmung nicht an die Anbringung eines Metallkranzes oder sonstigen Attributs denken. Völlig versagt dieser Erklärungsversuch für die starke Furche am Hinterkopf, die nur zur Verklammerung des Kopfes mit dem Hintergrund durch einen Metall- oder Marmorzapfen dienen konnte. Es ist statisch durchaus begründet, dass diese Befestigungsfurche bei der starken Linkswendung- und Neigung des Kopfes hinter dem rechten Ohr

angebracht wurde Die Rückseite is nur roh angelegt and fiach abgearbeitet, weist also ebenfalls auf Anlehnung an einen Hintergrund.

für die einstige architektonische Verwendung des Leidener Dionysoskopfes.

Bei diesem Tatbestand denkt man unwill-

Abb. 15.

Hiezu kommt noch die runde, muldenartige, $3\frac{1}{2}$ cm. tiefe, rückwärts mit einem Dübelloch verstärkte Aushöhlung (18:14 cm.) am Scheitel (Abb. 19) als Schlussglied in der Beweiskette

kürlich sofort an die Säulenkapitelle vom Didymaion (Mendel: Catalogue Nr. 234, 235 und 235 a; Noack: Baukunst des Altertums T. 56; Wiegand: Achter vorläufiger Bericht über die

von den Staatl. Museen in Milet und Didyma unternommenen Ausgrabungen, Abhandlungen der preussischen Akademie 1924, Hist. Phil. Klasse Nr. 1 S. 21; Archaeologischer Anzeiger XXXX (1925) Sp. 169), wo aus der Volutenfläche ganze Götterköpfe herauspringen, deren

die Haarmasse an den Didymaionköpfen durch Schattenfurchen stärker durchwühlt und der Formenvortrag im Gesicht durch kräftigere Schwellungen noch mehr pathetisch gesteigert, so ist ihre geistige wie stilistische Verwandtschaft mit dem Dionysos selbst in der Art der

Abb. 16.

Stilverwandtschaft mit dem Leidener Dionysos schon öfters betont wurde. (Abb. 18 *a.b.*) Auch in diesen glaubte man nach ihrem Bekanntwerden hellenistische Originale zu besitzen, neuerdings werden sie aber von den meisten Forschern in die trajanische Zeit verwiesen. Erscheint

Lockenführung und des erregt geöffneten Mundes mit sichtbaren Zähnen doch unbestreitbar. Hierzu kommt die kleinasiatische Herkunft des ebenfalls aus bläulich grosskristallinischem Marmor gearbeiteten Leidener Kopfes, der auch in den Massen mit den Götterköpfen

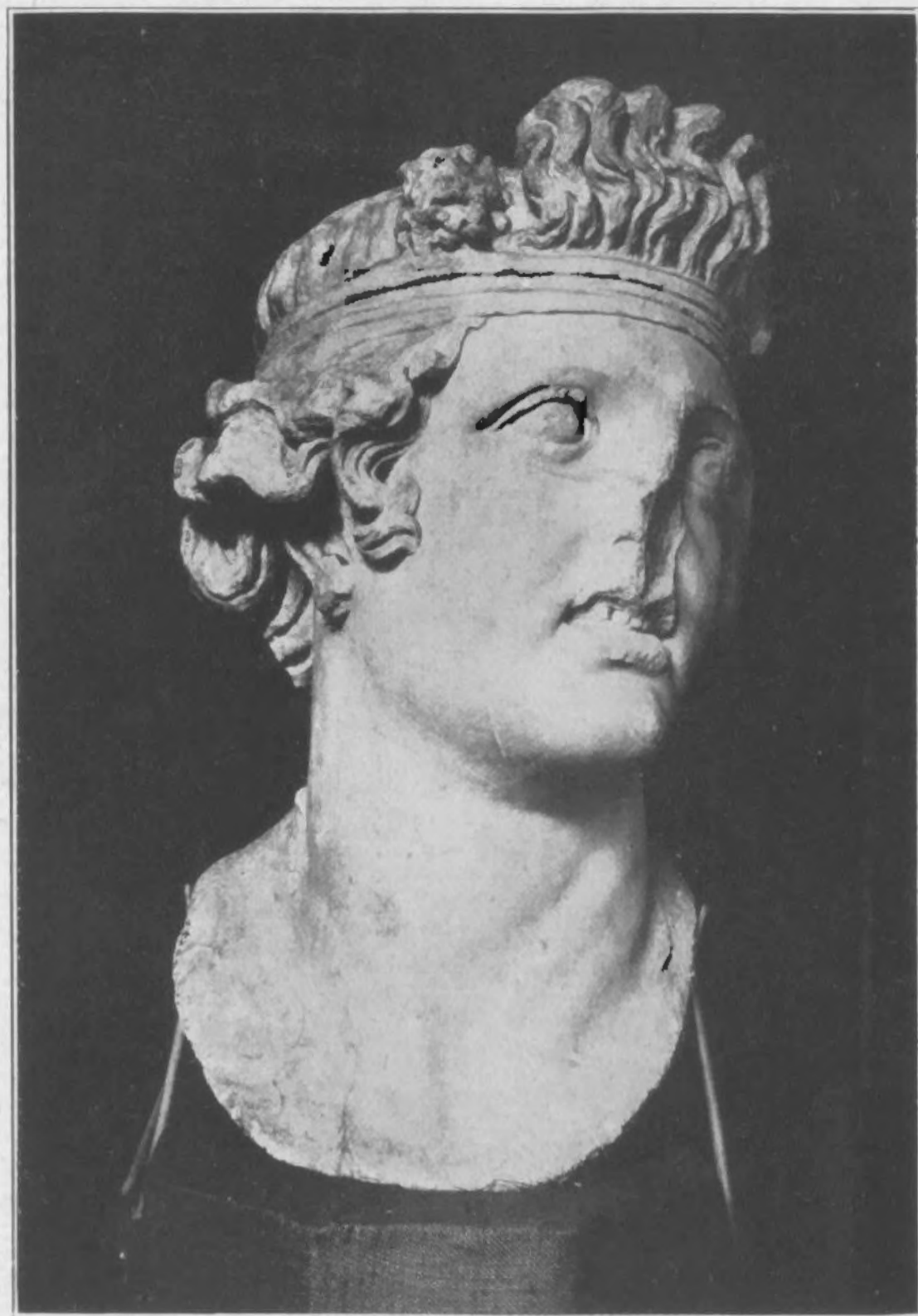

Abb. 17.

Abb. 18a.

Abb. 18b.

vom Didymaion gut übereinstimmt. (Die volle Höhe beträgt beim Zeus 0.90 m.; beim Apoll 1.07 m.; beim Dionysos, wo die Büste fehlt 0.78 m.; Gesichtslänge beim Zeus 0.62 m.; beim Apoll 0.43 m.; beim Dionysos 0.47 m.) Von allen Seiten wird man also zu der Vermutung gedrängt, dass auch der Kolossalkopf des Dionysos in Leiden ursprünglich als Kapitellschmuck am Didymaion gedient hat. Über die technische Herrichtungsart der Didymaionköpfe fehlen mir die genaueren Notizen, doch genügen selbst die Angaben Mendels um fest zustellen, dass bei Zusammenfügung der Marmorblöcke Verdübelang auch hier reichlich benützt wurde. Zu Nr. 235 p. 549 schreibt nämlich Mendel: *sur la face supérieure, trou de bardage près de l'arrête de la face antérieure et traces d'une mortaise de 0.185 à l'angle postérieur récemment retaillé.*

Die hier vorgetragene Vermutung scheint also von allen Seiten genügend gestützt, um dem Araeopag der Fachgenossen zur Nachprüfung vorgelegt zu werden. Selbst wenn der Leidener Dionysos auf die ihm zugewiesene Rolle am Didymaion verzichten müsste, auch dann bleibt die Feststellung seiner einstigen, den Götterköpfen vom Didymaion entsprechenden architektonischen Verwendung als für zukünftige Forschungen verwertbares Ergebnis bestehen ¹⁾.

Budapest.

A. HEKLER.

1) Eine zweite, bei aller Verschiedenheit des Ausdruckes in den geistigen Grundlagen und im Stilempfinden dem Leidener Kopf doch verwandte, wundervolle Dionysosschöpfung des beginnenden 2. Jhs. v. Chr. ist uns nur durch nach 146 geprägte Münzen von Maronea und Thasos überliefert: *Monnaies grecques Collection Pozzi pl. XXXV, 1054, 1056; XXXVII, 1126.*

Abb. 19.

EEN NIEUWE COLLECTIE VORMSCHOTELS UIT LEZOUX.

Reeds eenige jaren geleden werd een belangrijke collectie vormschotels voor terrassigillata voor het museum aangekocht. In het afgelopen jaar mocht het wederom gelukken een zeventiental van zulke vormschotelfragmenten machtig te worden, alle afkomstig van de belangrijke Zuid-Gallische pottenbakkerijen van Lezoux. Deze nieuwe collectie bevat o. a. eenige specimina die met enkele der reeds eerder verworven vormschotelfragmenten in verband gebracht moeten worden. Het zij mij dus vergund diegenen van de reeds vroeger verworven stukken, waarmede dit het geval is duidelijkheidshalve tezamen met de nieuwe aanwinsten nogmaals te bespreken, hoewel Dr. HOLWERDA dit reeds gedaan heeft in Oudh. Med. VI blz. 12 vlg. en VII blz. 6 vlg.

N° 1 (afb. 20) is een vormschotel voor een halfbolvormige kom Drag. 37. Het vlak is in metopen verdeeld, welke onderling gescheiden zijn door karyatiden Dech. 656. Deze metope is door een horizontale parellijst wederom in tweeën gedeeld. De onderste helft vertoont een eenvoudig staforament, de bovenste helft een zeepaard Dech. 34 in een halfronde bladrank. De golven zijn door half ingedrukte blaadjes weergegeven. Wij kunnen met absolute zekerheid den maker van deze kom aanwijzen. De eierlijst, de uit een acanthusblad ontspruitende karyatiden en de parellijst van ellipsvormige pareltjes die het vlak in metopen verdeelt zijn karakteristieke versieringsmotieven van den pottenbakker Divixtus die door Déchelette wordt gerekend tot de tweede periode

van Lezoux (omstr. 80—omstr. 110 n. Chr.). In Engeland, waar verreweg de meeste producten van Divixtus gevonden zijn, zijn deze steeds gevonden tezamen met scherven uit den tijd van Hadrianus en later (verg. o. a. Curle, *A Roman Frontier Post and its People*: p. 194 en p. 229). Het schijnt dus dat zijn

Afb. 20.

werkzaamheid wat later gesteld moet worden. ¹⁾ N° 2—10.

Twee in hun „*Typenschatz*” zeer nauw verwante pottenbakkers zijn Libertus en Butrio. De werktijd van Libertus schijnt in het eind van de eerste en het begin van de tweede

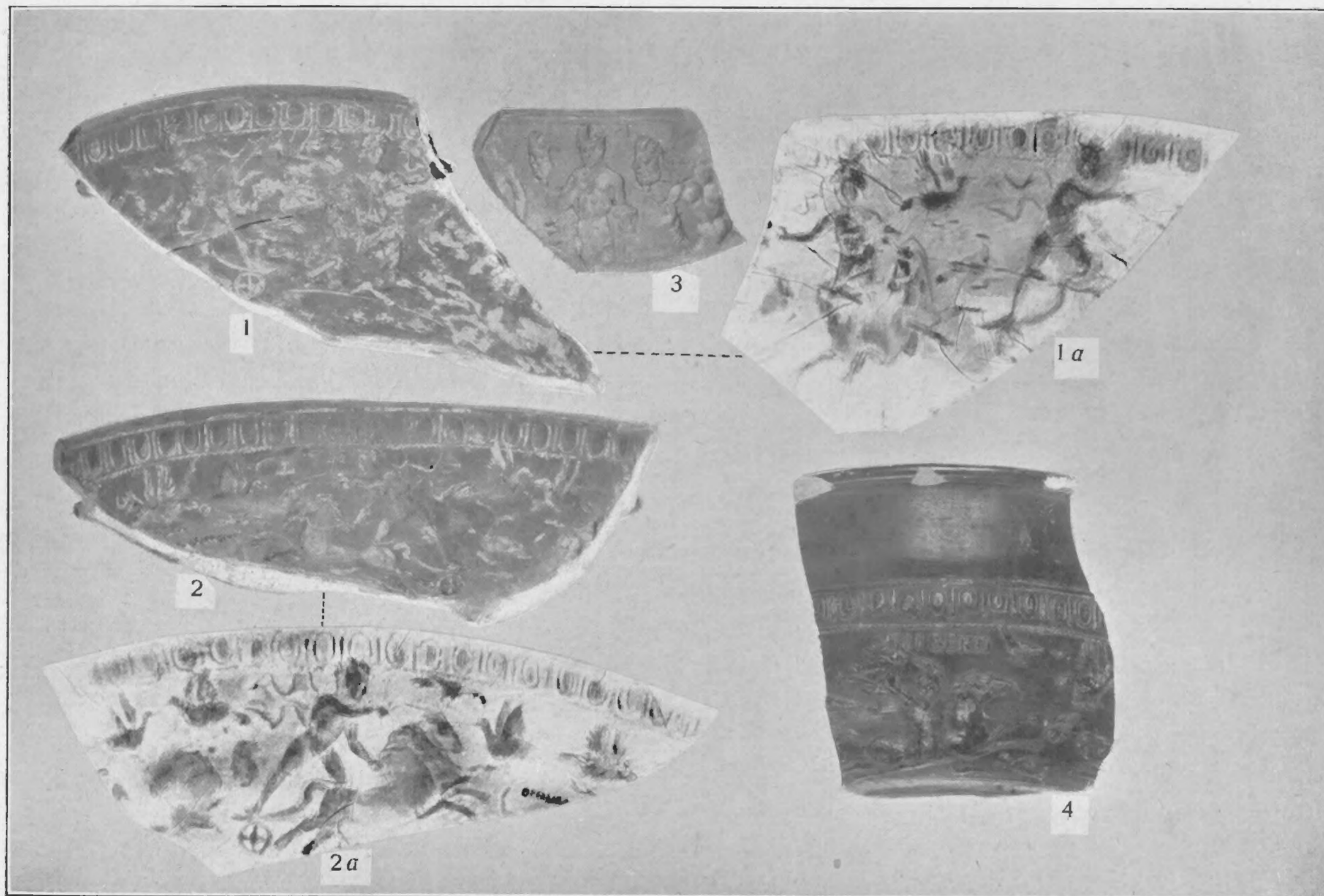
1) Verg. verder over Divixtus o. a. Walters, *Cat of the Roman Pottery in the British Museum*: p. 199, M 1038 en Macdonald: *The Roman Wall in Scotland* p. 372, fig. 16.

eeuw te vallen, Butrio rekent men tot het begin van de tweede eeuw. Beiden gebruiken zelfs dezelfde eierlijst en van een ongesigneerde schotel is het vaak niet mogelijk hem met zekerheid aan een van beiden toe te schrijven. Het is dus zeer aannemelijk, zooals Déchelette vermoedde, dat Butrio de pottenbakkerij van

van Libertus en Butrio (zie Déch. I blz. 185) met daaronder een vrij décor bestaande uit de volgende typen: Sol Déch. 58, Diana-Luna Déch. 73, vogels Déch. 1010, 1011, 1018, 1019 en 1041, masker Déch. 715. N° 2 is gestempeld OFFI LIB....

Twee zeer zorgvuldig bewerkte fragmenten

Afb. 21.

Libertus met den heelen inventaris en alle vormstempels heeft overgenomen. ¹⁾

De nummers 2 en 3 die, hoewel niet aan elkaar passend, toch zeker van denzelfden vormschotel afkomstig zijn vinden wij op afb. 21, 1 en 2. De vorm is Drag. 37 en vertoont de typische eierlijst

1) Zie over Libertus en Butrio in hun onderlingen samenhang Déch. I blz. 185/6.

met wat Déchelette I blz. 183 noemt: „décor libre à sujets nombreux, d'exécution soignée, style de Libertus”, zien wij in de nummers 4 en 5. N° 4 (afb. 21.3) heeft de volgende typen: Pan Déch. 411, satyr Déch. 400, masker Déch. 704 (dit laatste bij Déchelette onduidelijk geteekend, waarschijnlijk naar een slechten afdruk). Deze scherf is gesigneerd, nog leesbaar zijn de drie laatste letters van den naam LIBERTI.

Op N° 5 (Oudh. Med. VI, afb. 16 rechts onder) zien wij den Sol Déch. 58, de nymf Déch. 195 en de maskers Déch. 698, 711 en 721. Hoewel deze scherf niet gesigneerd is aarzel ik toch niet om hem aan Libertus toe te schrijven uit hoofde van de erop voorkomende typen en vooral van de rangschikking daarvan. Ik denk hierbij uitsluitend aan Libertus en niet aan Butrio daar deze zich, zooals ik hieronder nader uiteen zal zetten, van Libertus onderscheidt door slordiger bewerking.

N° 6 (afb. 21. 4) werd tegelijk met de vormschotelfragmenten aangekocht, het is geen scherf van een vormschotel maar van een afgevormde kom Drag. 37. Het is weer een goed voorbeeld van den stijl van Libertus (men vergelijk vooral de nummers 1 en 2) en vertoont behalve de karakteristieke eierlijst de volgende typen: de ruiter Déch. 156, het paardje Déch. 909, het masker Déch. 703 en de vogels Déch. 1010, 1018 en 1041. Het zwijn schijnt bij Déchelette onbekend te zijn. Tenslotte is dit fragment voluit gesigneerd OF LIBERTI.

N° 7 (Oudh. Med. VII, afb. 3. 5) draagt het stempel BUTRIO en voorts behalve de bekende eierlijst een stuk van een erotische scène, bij Déchelette onbekend, het masker Déch. 715 en twee figuren Déch. 283 en 284 die Déchelette slechts kende van een onduidelijken afdruk en voor amortjes aanzag, het lijken eerder dierentemmers. Midden over het beeldveld loopt een hulplijn.

N° 8 (Oudh. Med. VII, afb. 3. 7) heeft behalve een bladornament, de karyatiden Déch. 655a, kleine sirenen Déch. 499, een vogel Déch. 1018 en twee ventjes, bij Déchelette onbekend. Ook het bladerkruis is in Déchelette's typenlijst niet opgenomen.

N° 9 (Oudh. Med. VII, afb. 3. 3) heeft een grooten steenbok Déch. 892, een dierfiguur Déch. 969, en een maskerdragenden satyr Déch. 673.

N° 10 (Oudh. Med. VI, afb. 25. 3) vertoont de fijn gemodelde figuren: Venus Déch. 179a, amor Déch. 244, krijgsman Déch. 100,

zittende man Déch. 348, Apollo Déch. 54, masker Déch. 703 en schaapje Déch. 895.

Het is interessant met deze laatste scherf eens te vergelijken Déch. II, pl. XIV. Daar vinden we onder N° 1 een vormkom van Butrio afgebeeld, waarop dezelfde Venus, hetzelfde masker en hetzelfde schaapje voorkomen. Hoeveel slordiger zijn daar echter de afdrucken, de Venus o. a. mist haar lendendoek, een bewijs dat er een versleten en bijgesneden vormstempel voor gebruikt is. Ook vertoont deze vormkom van Butrio weer de hulplijn die wij op onze N° 6 ook opmerkten. Wanneer wij ongesigeneerde stukken voor ons hebben in de manier van Libertus en Butrio, kunnen in vele gevallen die hulplijn en de minder nauwkeurige afwerking ons misschien toch nog helpen om het werk van Butrio van dat van Libertus te onderscheiden. Zoo zou ik bijv. onze nummers 5, 8, 9 en 10 beslist aan Libertus toeschrijven, van Butrio komt in deze collectie alleen maar de boven besproken gesigeneerde scherf voor.

Die minder nauwkeurige afwerking in vergelijking met stukken van Libertus merken wij ook op aan een kom Drag. 37 van Butrio in het Britsch Museum: M 62 (Walters t. a. p. pl. XI). Deze kom heeft een vrij décor, voorstellend een jachttafereel. Kommen met een dergelijk décor worden door Déchelette tot de derde periode van Lezoux gerekend. Zij zijn gemakkelijk te onderscheiden van de kommen met vrij décor in den stijl van Libertus die, uit een groot aantal typen samengesteld, en zeer zorgvuldig uitgevoerd, alle vóór omstreeks 110 heeten te vallen. Aan den anderen kant kennen wij van Butrio ook scherven met metopendécor, een manier van decoratie die door Déchelette uitsluitend tot de tweede periode gerekend wordt (bijv. een scherf uit Aquileia afgeb. bij Knorr: Südgallische Terra-sigillata von Rottweil taf. XXX 4. Ook hier valt weer een zekere slordigheid van werken op in het doorloopen hier en daar van de opgaande zigzaglijnen tot in de eierlijst). Wij hebben

nu dus de volgende gegevens: 1 Libertus behoort tot de tweede periode van Lezoux (door Déchelette t. a. p. I blz. 182/3 en blz. 187 met voldoende zekerheid aangetoond). 2 Butrio behoort met een gedeelte van zijn werk eveneens tot deze periode, een ander gedeelte echter moet zeker later gedateerd worden. 3 Butrio is in zijn werk zeer nauw verwant aan Libertus, o. a. is hij de eenige die vaak (niet steeds) de eierlijst van Libertus gebruikt, hij werkt in het algemeen echter slordiger.

Uit deze drie gegevens nu kunnen wij, naar het mij voorkomt, veilig de conclusie trekken, nog niet direct dat Butrio het atelier van Libertus heeft overgenomen (Déch. t. a. p. I blz. 185/6), maar in elk geval dat hij van de twee de jongere is en nog tot een eind in de derde periode van Lezoux reikt met zijn werkzaamheid.

Ja, wanneer wij bedenken wat hierboven gezegd werd over Divixtus die ondanks zijn metopenstijl naar alle waarschijnlijkheid nog een tijd na 110 gedateerd moet worden, dan behoeven wij ons eigenlijk niet te verbazen over de verschillende stijlen van Butrio's werk, de metopenstijl en de vrije stijl liggen waarschijnlijk niet zoover van elkaar als zij bij stylistische vergelijking zouden doen vermoeden.

Thans volgen onder de nummers 11—19 een negental scherven die alle van eenzelfden maker moeten zijn omdat zij onderling zeer sterk verwant zijn in hun kleine ornamenten waar het voor de determinatie veel meer op aankomt dan op de monumentale mensch- en dierfiguren die de pottenbakkers geregeld zonder scrupules van elkaars producten afvormden.

N° 11 (Oudh. Med. VI, afb. 20. 1) was reeds in de verzameling aanwezig. N° 12 (afb. 22. 1) bevond zich onder den nieuwen aankoop. Beiden zijn stukken van denzelfden vormshotel. Beide fragmenten bevatten tweemaal den kentaur Déch. 427, de middelste kentaur en de slang komen niet bij Déchelette voor. N° 13 (Oudh. Med. VI, afb. 20. 2) vertoont dezelfde eierlijst en voorts de typen: maskers Déch.

710 en 185 en de vrouw Déch. 545a. Een der metopen is gevuld met de typische versiering van diagonale lijnen en driehoekige puntjes die nog aan producten van La Graufesenque doet denken en als scheiding tusschen de metopen dient een ornament van ranken met voluten, waartusschen de bovenvermelde maskers.

N° 14 (afb. 22. 2) heeft bij dezelfde eierlijst wederom den Kentaur en de slang als N° 11 en 12, de slang vergroot tot een soort draak door toevoeging van een pootje en een tweede kronkel aan het achterlijf. Verder den hond Déch. 914, het hert Déch. 856 en de drieknoppige bloesem Déch. 1154 met daaromheen een bladguirlande. Dan een karakteristieke bladlijst en een lijst van lotosbloemen in volutkelken als scheidingsornamenten tusschen de metopen en als vulfiguren o. a. hetzelfde sikkelvormige blaadje als op 11 en 12 en eenige granaatknopjes.

N° 15 en 16 (afb. 22. 3 en 4) zijn waarschijnlijk scherven van eenzelfden schotel. Zij hebben een andere eierlijst dan de voorgaande nummers maar vertoonen overigens in hun elementen van decoratie de grootste verwantschap. Dezelfde bladlijst scheidt hier de metopen als in N° 14, in 16 vindt men het hert van N° 14 weer terug en de versiering van diagonale lijnen en driehoekige puntjes van N° 13. Verder heeft N° 15 een adelaar, bij Déchelette onbekend en een bladerkruis en N° 16 nog de leeuw Déch. 784. Het is opmerkelijk dat Déchelette in zijn typenlijst achter het hert en de leeuw beiden als plaats waar hij ze gezien heeft slechts vermeldt: „Moule 37 — Lezoux, coll. Plicque”. Het is dus zeer wel mogelijk dat het deze zelfde scherf is waarop hij beiden heeft gezien. Wij zouden dan wederom een scherf uit de collectie Plicque voor ons hebben evenals Dr. HOLWERDA dit reeds in Oudh. Med. VI t. a. p. van een stuk met absolute zekerheid kon bewijzen en van een paar andere althans zeer waarschijnlijk kon maken. De bewering toentertijd van den handelaar van wien de scherven gekocht werden dat zij uit

de collectie Plicque stonden, in strijd met Déchelettes meening dat de heele collectie „intégralement” door het museum van Saint-

nummers, de metopen zijn om beurten gevuld met een bladerkruis en een menschelijke figuur. In het bladerkruis komt hetzelfde vleugelblaadje

Afb. 22.

Germain was aangekocht, wordt hier dus opnieuw aannemelijk gemaakt.

N° 17 (Oudh. Med. VI, afb. 19 onderaan) heeft dezelfde eierlijst als de beide voorgaande

met gearceerde knop in het midden voor als in het bladerkruis van N° 15 en ook vinden we hier weer de granaatknopjes van N° 14 terug. De menschelijke figuren die op deze

scherf voorkomen zijn de Venus Déch. 179b en de Perseus Déch. 145.

N° 18 (afb. 22. 5) vertoont de versiering van diagonale lijnen en driehoekige puntjes, de granaatknopjes en het vleugelblaadje met gearceerden knop die wij reeds op andere scherven van deze groep zagen, de mensche-lijke figuur. Déch. 331 en een andere bij Déche-lette onbekend en het leeuwte Déch. 739. De laatste vier scherven hebben alle op de hoeken der metopen hetzelfde sterrozetje.

Op N° 19 (Oudh. Med. VI, afb. 20. 4) zien wij weer dezelfde lijst van lotosbloemen in voluutkelken als op N° 14, de halve bogen onder de dierfiguurtjes zijn samengesteld uit dezelfde kleine blaadjes die we ook op de nummers 15, 17 en 18 vinden en de drieknop-pige bloesem is dezelfde van N° 14. De dier-figuurtjes zijn de nummers Déch. 739 en 955, de Amor Déch. 227. Tenslotte nog drie cadu-ceusornamenten onder elkaar, te vinden in: Walters, Cat. Br. Mus. M 1319. Wegens de veel vrijere vlakverdeeling beschouw ik deze laatste scherf als de jongste van de groep. Wie de maker kan zijn van deze negen frag-menten heb ik niet kunnen ontdekken, wel zijn zij in elk geval uit Lezoux afkomstig, hun typenschat wijst dat wel uit.

N° 20 (afb. 22. 6). Deze scherf draagt in groote letters het stempel van SERVUS, een pottenbakker uit Lezoux uit de eerste helft der tweede eeuw. Het is wederom een kom Drag. 37. Het vlak is gevuld door een rij op drievoeten rustende arkaden onder elk van welke een mensche-lijke figuur is geplaatst. Onder een der arkaden is echter in plaats daarvan het groote naamstempel afgedrukt. Tusschen de arkaden en de eierlijst loopt een golflijn. De typen zijn: de drievoet Déch. 1070, de figuur Déch. 348, hier alleen wat kleiner en met een soort vork in de hand, de Pan-herme Déch. 413, de Venus Déch. 181 en de Neopto-lemos, gereed om Polyxena te offeren Déch. 150.

Onder de nummers 21—23 volgen een drie-tal scherven uit de derde periode van Lezoux

die volgens Déchelette begonnen is omstreeks 110 n. Chr. en ongeveer tot het midden der derde eeuw heeft voortgeduurd. In deze periode is het metopendecor dat wij bij Libertus, Butrio, Divixtus e. a. nog zien overheerschen nog wel niet geheel in onbruik geraakt, zooals wij boven hebben gezien, maar het decor in vrijen stijl, dat in de vorige periode opkwam, heeft lang-zamerhand de overhand gekregen. Vooral jacht-tafereelen nemen daarbij een voorname plaats in, Cinnamus en Paternus zijn in deze periode de bekendste fabrikanten. De hier afgebeelde drie scherven die zich niet aan bepaalde makers laten toeschrijven, vertoonen de volgende typen: N° 21 (afb. 23. 1), de ruiter Déch. 156, het liggend leeuwte Déch. 753 en de loopende leeuw Déch. 787. N° 22 (afb. 23. 2 en 2a), wederom de ruiter Déch. 156 (wat natuurlijk heelemaal niet op gelijke afkomst van beide scherven behoeft te wijzen), de beer Déch. 808 en een leeuw die niet bij Déchelette te vinden is. Het schild behoort bij de figuur van Ajax, Déch. 123. N° 23 (afb. 23. 3) heeft de amazone Déch. 152, het leeuwte Déch. 775 en de leeuw, een zwijn verscheurend Déch. 778.

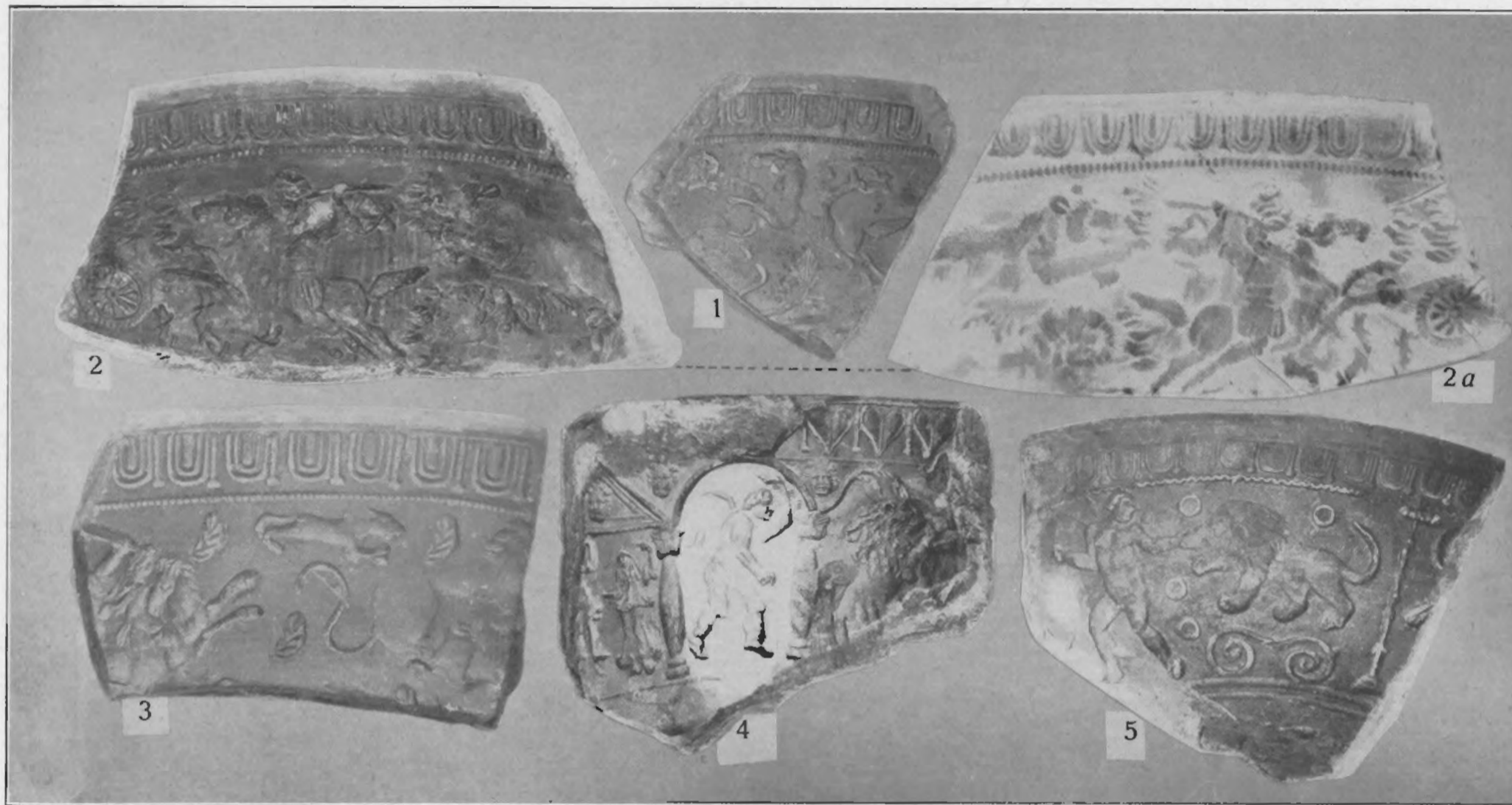
N° 24 (afb. 23.4) is een zeer merkwaardig stuk. Deze scherf is weer afkomstig van een kom Drag. 37 maar opmerkelijk is dat hier de gewone eierlijst vervangen is door een lijst van hartvormige figuren. Dit komt een heel enkele maal voor (zie Déch. I blz. 185). Ik heb dan ook maar één voorbeeld van een dergelijke eierlijst kunnen vinden en wel weder-om bij Déchelette: I Pl. XII 2. De daar af-gebeelde kom moet als voorbeeld dienen van een vrij decor dat nog tot de tweede periode behoort omdat de typen nog niet los dooreen gemengd zijn tot een min of meer samen-hangend geheel maar elk afzonderlijk naast elkaar staan, slechts de metopenafscheidingen zijn weggevallen (zie t. a. p. blz. 183). Op onze scherf is nog wel iets van een metopenachtige vlakverdeeling over want sommige der figuren (niet alle, de leeuw bijv. niet), zijn afzonderlijk omlijst, de amor door een op zuilen rustende

boog, de danseressen door een op dezelfde zuilen rustend tympanon. De typen zijn: een Amor Déch. 251, een leeuw die een zwijn verscheurt Déch. 778, een masker Déch. 680 en twee danseressen die niet bij Déchelette te vinden zijn. N° 25 (afb. 23. 5) is een stuk met metopendecor. Onder de fijne eierlijst loopt een zigzaglijntje. De afscheiding tusschen de metopen wordt gevormd door een kandelaberornament. De vlakvulling getuigt van een

ter vervaardiging van een beker vorm 64. Het décor is blijkbaar samengesteld uit slechts twee elementen die telkens herhaald worden: een Mercurius Déch. 289a en een soort wapenachtig ornament bestaande uit touwachtig ineengedraaide lijnen, waarin we de kleine sirene Déch. 500 opmerken en voorts de lier Déch. 1100 en een klein strooiornamentje dat er uitziet als een potje met vuur.

N° 28 en 29 zijn twee scherven die weer

Afb. 23.

zekere „horror vacui” want de open ruimte tusschen den leeuw Déch. 736 en den amor Déch. 232 is angstvallig volgestrooid met cirkeltjes en een dubbele voluut.

N° 26 (afb. 24. 1) vertoont een decor met groote medaillons waarin een hertje Déch. 860 met als bijvulling een rolvormig ornament Déch. 1111. De hoeken worden gevuld door een soort hoorn Déch. 1110 en een palmtak, bij Déchelette onbekend.

N° 27 (afb. 24. 2) is een fragment van een vormschotel die waarschijnlijk heeft gediend

onmiskenaar van denzelfden pottenbakker afkomstig zijn. N° 28 (afb. 24. 3) behoort tot den nieuwen aankoop, N° 29 (Oudh. Med. VII afb. 3. 2) was reeds in de verzameling aanwezig. Beide scherven hebben het metopendecor, bekroond door dezelfde zware eierlijst. De eene metope is in beide gevallen in een bovenste en een onderste helft verdeeld met in de bovenste helft een sfinx, bij 28 Déch. 497 en bij 29 Déch. 496, van onderen door een halve boog omsloten. De onderste helft is bij 28 gevuld door den panter Déch. 798

en een paar rozetten als vulfiguurtjes, bij 29 door den Apollo Déch. 52 met een cirkeltje als vulfiguurtje. De andere metope bevat bij 28 een aantal halfingedrukte bladeren, bij 29 den man Déch. 523, waarvan nog een heel klein stukje zichtbaar is. Tenslotte wordt de verbinding tusschen den boog en den opgaanden parelrand bij beiden gevormd door een rolvormig ornament Déch. 1111. Een analogie van deze beide stukken is te vinden in Knorr, Die verzierten Terra-sigillata Gefässe von Kannstadt und Köngen, Taf. VIII. 2. Deze scherven schijnen aan Cinnamus, Paternus, of een verwanten pottenbakker uit de eerste helft der tweede eeuw te moeten worden toegeschreven.

Met de collectie vormschotelfragmenten werden ook eenige scherven van afgedrukte kommen aangekocht. Een daarvan bracht ik reeds ter sprake in verband met Libertus, de drie andere volgen hier. N° 30 (afb. 25. 1) is nog afkomstig uit La Graufesenque en vertoont het fijne paarsroode baksel dat den producten uit dit pottenbakkerscentrum eigen is. Pas in den allerlaatsten tijd van La Graufesenque begint de vorm Drag. 37, waar dit een voorbeeld van is, op te treden. Op de producten van La Graufesenque was het ornament nog voornamelijk uit decoratieve elementen samengesteld en door den geknikten vorm van de kom Drag. 29 die in Lezoux pas geheel door den vorm 37 verdrongen is was een verdeeling in zones van dat ornament vanzelf gegeven. Deze versieringswijze nu werd op de eerste exemplaren van het nieuwe model eveneens toegepast, ons exemplaar is daar een goed voorbeeld van.

N° 3 (afb. 25. 2). Scherf van een kom Drag. 29, de onderste zone is versierd met een eenvoudig stafornament, de bovenste met een eenvoudige rank. Naar de eenigszins oranjerode kleur te oordeelen is dit vroege Lezouxwaar.

N° 32 (afb. 25. 3, *a* en *b*) is een kom Drag. 37 met metopendecor waarop de volgende typen voorkomen: De Venus Déch. 176*a* en de naakte

man op een speer geleund Déch. 332, die beide, op een masker staande dienst doen als scheidingsfiguren tusschen de metopen en tevens zelf, door de kandelabers van de andere velden gescheiden, weder een apart beeldveld vormen.

Afb. 24.

Voorts een dronken Bacchus die door bacchanten ondersteund wordt Déch. 306, de visch Déch. 1050, de visch Déch. 1052 en de tegenhanger daarvan die niet bij Déchelette vermeld wordt.

Zoo sluit dus deze nieuwe collectie op merkwaardige wijze completeerend bij de reeds

eerder verworven stukken aan. Wij hebben thans meer materiaal bijeen om de verhouding tusschen Libertus en Butrio te kunnen beoordeelen. Van een vooralsnog onbekenden pottenbakker hebben wij een negental vorm-

elementen tot een zekere determinatie kunnen voeren en tenslotte hebben wij hier een aantal voorbeelden bijeen die ons ertoe brengen aan de oude periodenindeeling op stylistische gronden van Dragendorff en Déchelette, hoe nuttig

Afb. 25.

komfragmenten die met elkaar een duidelijk voorbeeld geven hoe juist de kleine, door de allereerste onderzoekers nog verwaarloosde, maar door latere, als Knorr e.a. in hun beteekenis terecht zoo hooggeschatte versierings-

ook als voorloopige leiddraad, niet al te streng meer vast te houden, iets wat trouwens door de moderne onderzoekers over het algemeen reeds lang wordt ingezien.

W. C. BRAAT JR.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

EEN KLEINE VROEGMIDDELEEUWSCHE NEDERZETTING BIJ DREMPT.

In Drempt bij Laag-Keppel werden eenigen tijd geleden bij afgraving van zand op het terrein van den heer Bloemendaal eenige scherven gevonden van aardewerk, zooals dat voorkomt in de oude Saksische nederzettingen in ons land uit de vroege middeleeuwen, daarbij ook stukken Pfingsdorffer- en ander Karolingisch aardewerk en eenige scherven uit den Germaanschen tijd. De heer Knake, hoofd der landbouwschool te Varsseveld, die zich voor deze dingen interesseerde, was zoo vriendelijk Dr. Holwerda hiermede in kennis te stellen, die na bezichtiging van het terrein een kleine proefgraving door het Museum van Oudheden de moeite waard oordeelde. Slechts een klein gedeelte van het geheele terrein was nog ter beschikking, de rest was reeds geheel afgegraven toen deze proefgraving in het einde van Juli 1929 ondernomen werd. Een paar lange sleuven werden over het terrein gegraven en daarbij kwamen een aantal grondsporen voor den dag die erop wezen dat wij hier slechts een zeer armelijke nederzetting voor ons hadden. Wanneer men de kaart (afb. 26) bekijkt ziet men vijf ovale plekken vuile, grijze aschgrond, hier en daar vermengd met stukken vastgestampte leem, elk omringd door een aantal onregelmatig gevormde paalgaten. In deze plekken met paalgaten er omheen ziet men den plattegrond van vijf zeer eenvoudige, uit hout en leem gebouwde hutten, iets in den geest van de bekende plaggenhutten, zooals die ook nu nog wel hier en daar in

Drente voorkomen. De vuile plek in het midden wijst de plaats van den haard aan, resten van asch en verbrand hout maken dit niet twijfelachtig.

Bij A werd nog een palissadegreppel gevonden die in Zuidelijke richting niet verder vervolgd kon worden omdat hier het terrein te diep was afgegraven bij de zandgraverij. In Noordelijke richting bleek deze palissadegreppel reeds bij B. te eindigen. Verder onderzoek in deze richting bracht nog een groot paalgat aan het licht dat ruim drie meter verder lag. Het is niet onmogelijk dat hier dus een opening in de palissadeering is geweest die door een vrij zware paal in tweeën werd verdeeld. Maar voor verder onderzoek ontbrak helaas de tijd zoodat omtrent eventueel doorloopen van de palissadegreppel geen zekerheid kon verkregen worden. Ook maakt het feit dat onmiddellijk buiten de palissadegreppel wederom grootere en kleinere paalgaten lagen het geenszins zeker dat wij hier met een ommuring van de nederzetting te doen hadden. Daar de ongunstige plaatselijke verhoudingen, ontstaan door de bovengenoemde grondaafgraving een tweede opgraving hier niet voldoende loonend maken zal deze kwestie ook wel onopgelost blijven en moeten wij ons tevreden stellen met de wetenschap dat hier een nederzetting heeft gelegen waarvan weliswaar de omvang niet meer is vast te stellen maar die met groote zekerheid te dateeren is aan de hand van het vrij schaarsche maar toch sterk sprekende

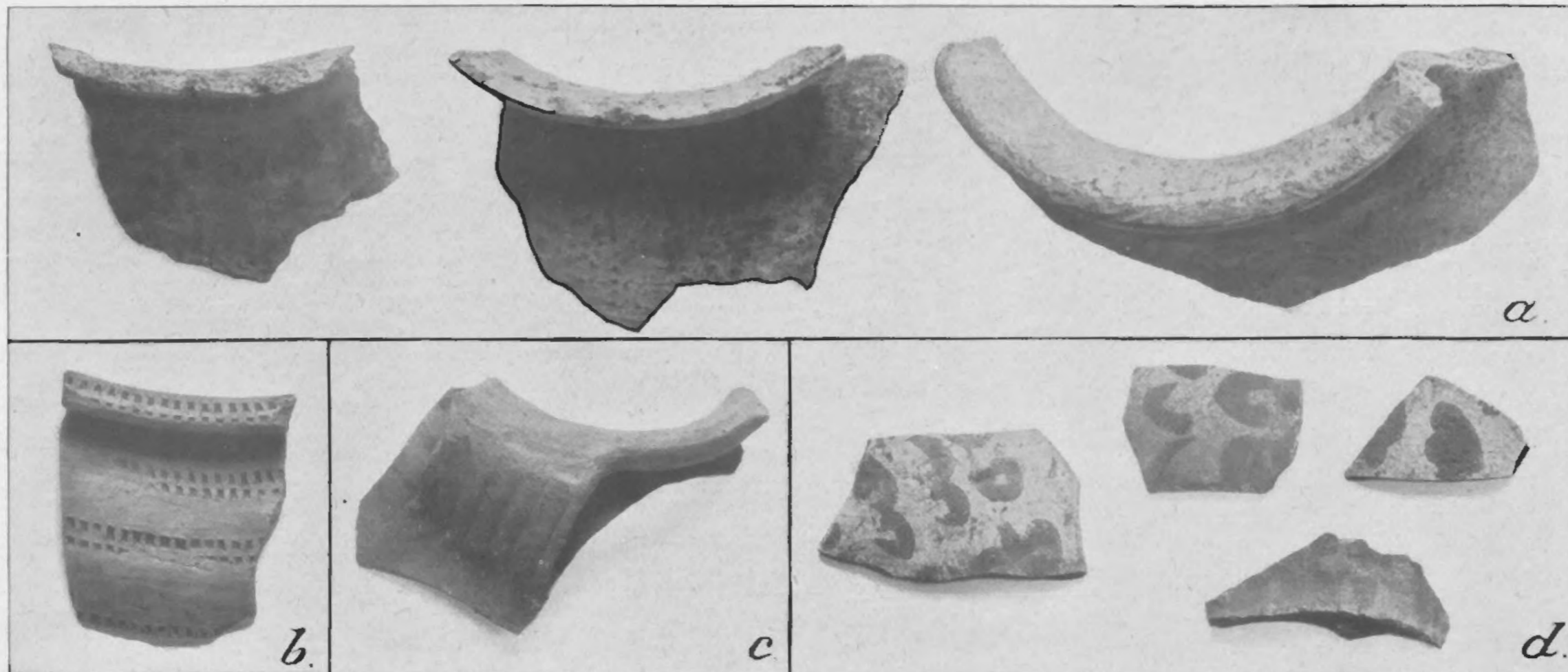

schervenmateriaal. Het grootste gedeelte der scherven (afb. 27) is afkomstig van grove Saksische kogelpotten, zooals die in grooten getale in de Hunneschans aan het Uddelermeer en ook o. a. in de niet heel ver van Drempt gelegen burcht op Montferland gevonden zijn. Ook het typische Karolingische aardewerk met ingedrukte vierkantjes en het aardewerk van het zogenaamde Pfingsdorffer type, geel van kleur en met roode of paarsroode vlekken en strepen beschilderd, geven ons de zekerheid dat deze nederzetting uit dezelfde tijd dateert als de hier genoemde twee Saksische burchten, nml. uit de negende eeuw en daarna.

Een archaeologische vondst van anderen aard deden wij tenslotte op de plek, op de kaart met C aangeduid. In den aanhef vermeldde ik reeds dat er bij de zandgraverij ook Germaansche urnen gevonden waren, hier bij C vonden wij nu ook het kringspoor van een Germaansch brandgraf. In het midden kwamen een paar scherven voor den dag, waaronder een van een protosaksische urn afkomstig, de oorspronkelijke aschurn. De andere scherfjes waren identiek met de ceramiek uit de hut-kommen en er mogelijk later ingeraakt.

W. C. BRAAT Jr.

Afb. 27.

HOOFDARTIKELEN

OPGRAVINGEN VAN DORESTAD.

In de Oudheidkundige Mededeelingen (V blz. 34 e. v.) konden we reeds een uitvoerige beschrijving geven van de opgravingen te Wijk bij Duurstede, gelijk die tot den zomer van 1923 plaats hadden gehad. Sedert zijn ze nog weer elken zomer gedurende een aantal weken voortgezet, tot in 1928 het oogenblik werd bereikt, waarop we meenden het onderzoek hier althans voorloopig te moeten staken, omdat eenerzijds in groote trekken het beeld der geheele nederzetting ons thans vrij volledig voor oogen scheen te staan en anderzijds de bodem hier zóózeer door vroegere gravingen verwoest is, dat het succes voor eventueele aanvullende détailonderzoekingen zeer dubieus is en deze dus, bij de hooge prijzen, die op het oogenblik voor graafvergoeding moeten worden betaald, niet voldoende loonend schijnen.

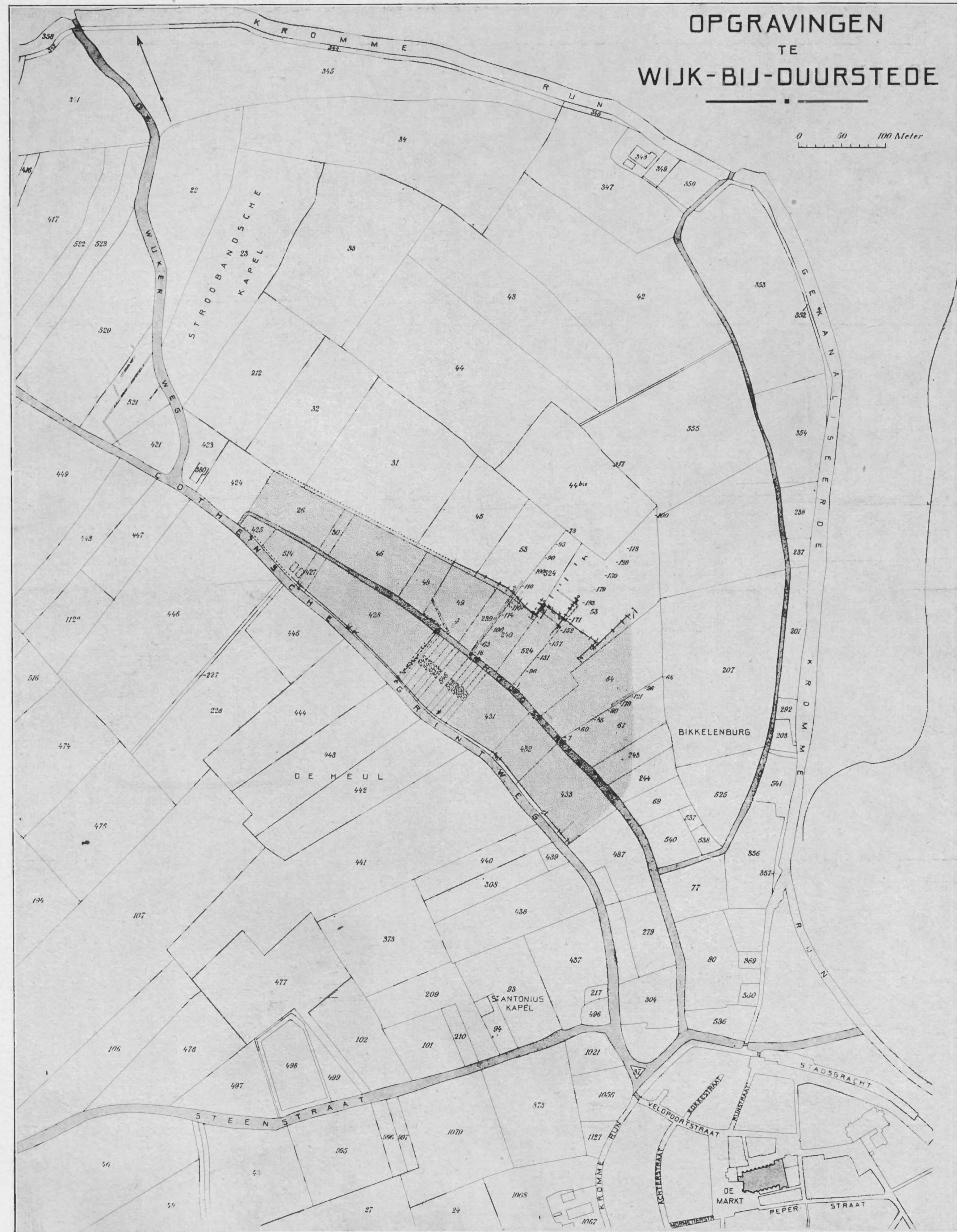
Na 1923 werden door mij een paar malen elders in beknopteren vorm het verloop van het werk en de verkregen resultaten beschreven, daarbij op deze meer volledige beschrijving vooruitlopende („Haagsch Maandblad" IV 5 1925 en „Bericht der Römisch Germ. Forschung" XVI. In mijn onlangs verschenen boekje „Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen" gaf ik eveneens een beknopt overzicht van het gevondene). Thans willen we ons van de taak kwijten, om, aanknoopende aan wat reeds in het bovengenoemde artikel in de Oudheidkundige Mededeelingen werd vermeld, een meer uitvoerig opgravingsverslag het licht te doen zien.

In bedoeld artikel werd reeds uitvoerig uiteengezet, hoe we oostelijk van de Hoogstraat (vgl. het hier nog eens gereproduceerde kaartje uit genoemd artikel) (afb. 28), in perceel 45—53 de dubbele palissadegreppel terugvonden van een vlechtmuur, welke aan deze zijde een nederzetting uit Karolingischen tijd beschermd, hoe hier zelfs een poortaanleg aanwezig was, in de richting van den Rijn, en hoe, door deze bouwsporen doorsneden, ook de dubbele palissadegreppels gevonden werden van twee andere dergelijke iets oudere vlechtmuren, die hier, vóórdat de latere meer uitgestrekte nederzetting bestond, een bewoond terrein tegen het water uit de Rijnbocht ten Z. (bij Bikkenburg) hebben beschermd.

Aan de Westzijde van de Hoogstraat werd vlak langs den Cothenschen grintweg de westelijke begrenzing van de nederzetting gevonden in den vorm van juist zulk een dubbele palissadegreppel, welke daar over groote uitgestrektheid van perceel 514 tot in perceel 433 kon worden vervolgd. Het noordelijk einde van de nederzetting moest in de voor ons ontoegankelijke boomgaarden verborgen blijven; alleen werd reeds zekerheid verkregen, dat zij zich niet nog noordelijker dan de Wijkerweg kan hebben uitgestrekt.

Naar het Zuiden toe werd, zooals reeds in ons bovengenoemd verslag werd medegedeeld, onze palissadegreppel op drie plaatsen in perceel 433 (vgl. afb. 28 en afb. 29) gevonden. Door een latere sloot was deze echter sterk vergraven; in het aangrenzende perceel no. 487 kon zij nog eens weer met haar dubbele-komvormige spits zuiver te voorschijn worden

Afb. 28.

Afb. 29. DETAILKAART VAN DEN VICUS DORESTAD.

gebracht (afb. 29). Tenslotte werd zij op drie punten in perceel 304 weergevonden (vgl. afb. 29) en op één daarvan in haar dubbele-komvorm uitgediept (vgl. de coupe afb. 30).

Afb. 30.

Hiermede was het verloop van den westelijken vlechtmuur der nederzetting tot de Z. grens van perceel 304, dat is tot aan den bebouwd kom der stad, vastgesteld.

Tot zóóver had zich dus zeker nog de nederzetting uitgestrekt aan weerszijden van de Hoogstraat. Van de oostelijke vlechtmuur hadden we, gelijk we boven zagen, tot dusver

nog slechts een betrekkelijk klein gedeelte in perceel 45—53 weergevonden. Ook naar het Zuiden toe verhinderden boomgaarden een verder zoeken. Eerst aan de overzijde van den weg naar Leersum in perceel 77 kon nog weer een coupe worden gemaakt en werd in den N.O. punt van het perceel nog weer eens dezelfde dubbele palissadegreppel blootgelegd (vgl. afb. 29 bij F). Eerst in perceel 80 hadden we weer gelegenheid voor een uitgebreider onderzoek hier aan de Oostzijde van het zuidelijk deel der Hoogstraat. Dit zuidelijk gedeelte dezer straat en dus ook de geheele oude nederzetting, die zich aan weerskanten van

Afb. 31.

deze uitgestrekt had, ligt dicht aan den Krommen Rijn, of liever aan het slootje, dat thans nog dien naam voert. We moesten dus den oostelijken vlechtmuur, als hij hier werkelijk in perceel 80 te vinden was, betrekkelijk dicht aan den oever verwachten en zoo zou dus gelijktijdig een onderzoek naar de oude rivierbedding mogelijk zijn. Door perceel 80 werden dus twee ongeveer evenwijdige sleuven gegraven over de geheele breedte vanaf de Hoogstraat tot de tegenwoordige smalle Rijnbedding (vgl. afbeelding 29). Heel duidelijk teekende zich ongeveer in het midden van sleuf A weer de dubbele rij palen van onzen vlechtmuur af, gelijk ook op de foto's afb. 31 en 32 zichtbaar is. Alleen schenen deze rijen iets

verder van elkaar te liggen dan gewoonlijk, zoodat de vlechtmuur hier iets dikker moet zijn geweest. De verklaring van deze onregelmatigheid vonden we in de tweede sleuf B, vooral nadat deze op dit punt eenigszins verbreed was. Immers daarin kwamen ook de sporen zoowel van de voorste als van de achterste palissadereeks te voorschijn, evenwel nog verder uit elkaar gelegen en plotseling over een lengte van ongeveer 1 M. onderbroken (afb. 33). Na deze onderbreking liep het voorste palenspoor weer schuin op het achterste toe en in een derde kleine sleuf, ten N. van B gegraven, vertoonden zich beiden weer op

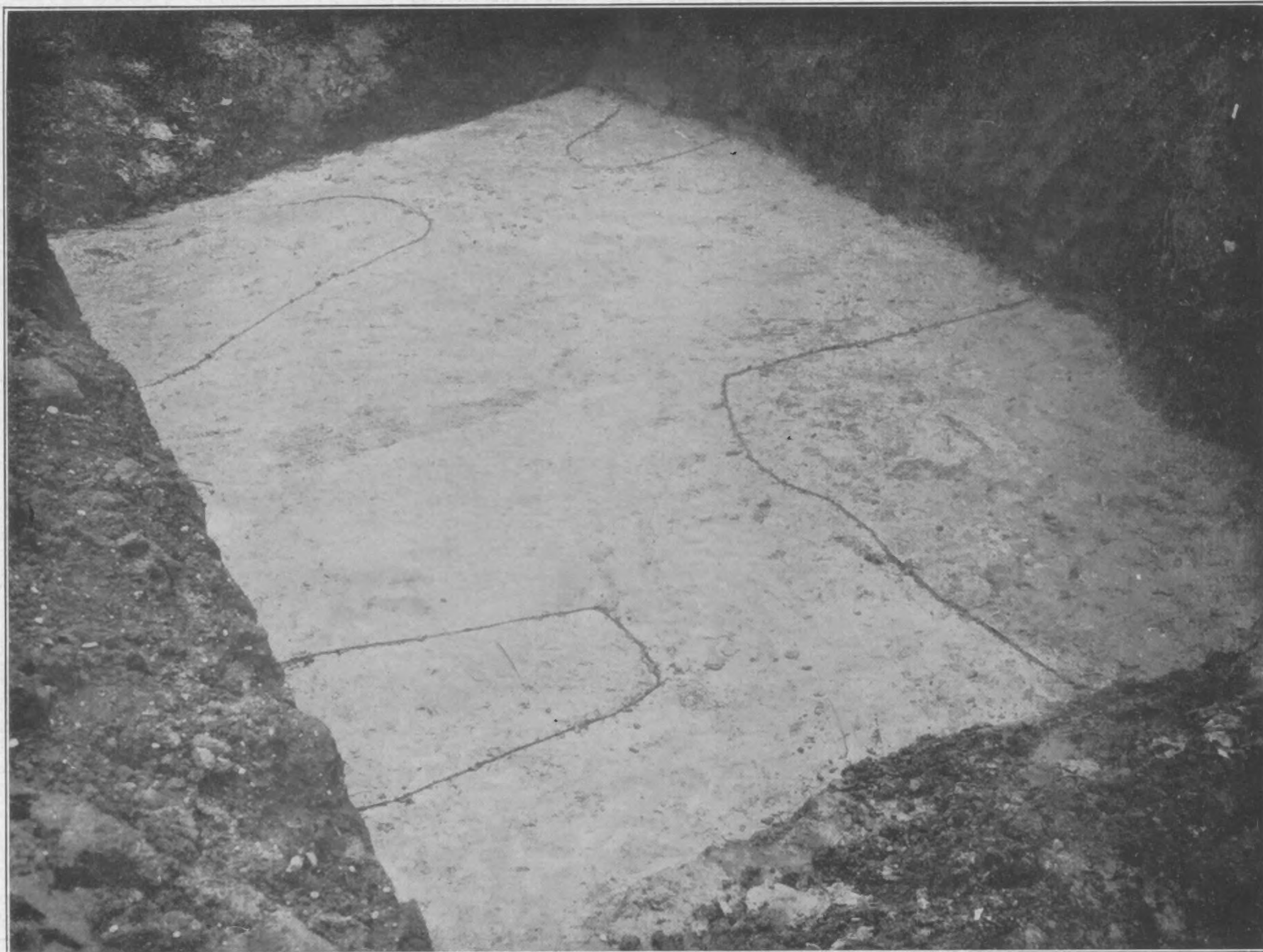
Afb. 32.

den gewonen afstand evenwijdig met elkaar voortlopende. Klaarblijkelijk hadden we dus hier in sleuf B juist de plaats van een smallen doorgang voor de vlechtmuur gevonden, waarvan de uiteinden zich tot een eenvoudig bastion verdikten. Onze foto afb. 33 vertoont dit punt in onze sleuf B; de verkleuring der grondsporen is hierop slechts flauw zichtbaar, daarom zijn zij op de foto omljnd. Tot dezen bastionbouw behoorden waarschijnlijk ook nog een paar palen wier paalgaten zich in sleuf C in den bodem afteekenden. Wij hadden hier dus opnieuw, nog steeds met de Hoogstraat parallel loopend, de sporen van den oostelijken muur der nederzetting gevonden en we mogen ons deze dus ook hier weer door perceel 77 en 80

over een lengte van ongeveer 75 M. reconstrueeren. Ook hier volgt de tegenwoordige kadastrale grens nog steeds het verloop van dien ouden muur, gelijk we dit vroeger reeds meermalen constateerden.

Onmiddellijk ten Oosten der vlechtmuursporen, in coupe A (vgl. de detailkaart 29 en vooral de doorsneeteekening afb. 34 met de daarbij aangegeven hoogtecijfers boven A.P.) houdt de kleigrond van den bodem op en zien we grof rivierzand optreden, hetwelk we tot aan de tegenwoordige Rijn-bedding, steeds door een dikke laag latere kultuuraarde

Afb. 33.

bedekt, kunnen vervolgen (afb. 32). In sleuf B vertoonde zich precies hetzelfde beeld. In dit zand, klaarblijkelijk hier door een rivier aangebracht, vertoonen zich twee diepere beddingen, gescheiden door een zandrug (vgl. plattegrond en doorsnede afb. 29 en 34). Lag het niveau van de vaste klei, waarin zich de sporen van den vlechtmuur vertoonden, op 302 A.P. en liet zich in den opstaanden wand van de sleuf het niveau van den ouden beganen grond op 396 A.P. onderscheiden, het punt waar de klei in het zand overging, lag op 266; daarna daalde het oppervlak van het zand tot 234 om daarop weer langzamerhand tot 292 te stijgen. In de aldus gevormde bedding rees al spoedig het water tot 266 A.P. Op onze

afbeelding 31 ziet men dit water op den voorgrond, verderop de klei met daarin de boven beschreven sporen van den vlechtmuur, op afbeelding 32 omgekeerd voorop de klei, dan het waterbed en daarna den zandrug. Meer oostelijk liep het zand weer sterk naar beneden tot waar het op een afstand van ongeveer 8 M. van den rand van het tegenwoordige, slechts 6 M. breede Rijnslootje, den oever van een veel bredere en diepere waterbedding vormde (vgl. de foto afb. 35) waarin het zand nog op 180 A.P. kon worden aangepeild. Ongetwijfeld hadden we hier dus vlak buiten onzen vlechtmuur de breede bedding van een machtigen stroom gevonden, waarvan de bodem door het rivierzand gevormd werd. Na een ondiepere geul langs den oever volgde een zandbank en daarop een breed, vrij diep, bevaarbaar bed waarvan het tegenwoordige slootje nog slechts het geringe overblijfsel is, nadat het bijna geheel door menschenhanden met latere kultuurgrond gedempt was. Onze vlechtmuur had dus hier aan den rand van de klei gestaan, zijn palen reikten meer dan 1 M. diep onder de oude oppervlakte (vgl. de doorsneeteekening afb. 34), zelf moet hij dus zeker minstens twee à drie M. hoog zijn geweest en hoog boven den bevaarbaren stroom, waarvan hij nog door de ondiepe geul en de zandbank langs den rivierand gescheiden was, hebben uitgestoken. Ook wanneer bij hoogen waterstand de rivier buiten haar smallere bedding trad en waarschijnlijk ook de zandbank overstroomde, moet toch deze vlechtmuur, die zeker meer dan 3 M. hooger was dan deze bank, nog een goede bescherming tegen het water geweest zijn, zoolang geen abnormale omstandigheden optraden. We mogen dus aannemen, dat de vlechtmuur van hout en aarde, zooals wij hem om de geheele nederzetting heen gevonden hebben, in de eerste plaats gediend heeft om deze tegen het water te beschermen.

Zoo liep dus hier de muur vlak langs den rivieroever. Deze rivierbedding moet ook nog verder noordelijk, in dezelfde richting ongeveer als de tegenwoordige Hoogstraat hebben doorgelopen, want JANSEN deelt in zijn Oudheidkundige Mededeelingen mede, dat in perceel 207, d. w. z. op het land „Bickelenburg” (vgl. afb. 28) dicht onder de kultuurlaag, rivierzand en steenen gevonden zijn, ja, zelfs moet hier vele jaren geleden een houten schip zijn opgegraven. Over een groote uitgestrektheid lag dus het zuidelijk deel der nederzetting vlak aan de rivier. Natuurlijk zullen we ons tusschen het punt, waar we aan den zuidrand van perceel 58 de bodemsporen van onzen muur een rechten hoek naar het W. zagen maken (vgl. afb. 28 bij *n*), zonder dat het mogelijk was hem verder te vervolgen, en den N.O. hoek van het perceel 77, waar we hem weer voor het eerst aantreffen, den vlechtmuur doorlopende moeten denken. Waarschijnlijk zal hij in perceel 58 weer spoedig een hoek naar het Zuiden hebben gemaakt, ja, het schijnt ons, dat de kadastrale indeeling ons waarschijnlijk ook hier weer de plaats van deze ombuiging aanduidt; hoe is anders de eigenaardige rechte hoek in de noordgrens van perceel 64, ongeveer op $\frac{2}{3}$ van zijn lengte te verklaren?

Afb. 34.

Lag de nederzetting dus, wat haar zuidelijk deel betreft, vlak langs den Rijnsoever, meer noordelijk moet zij de rivier verlaten hebben, die spoedig met een bocht naar het Oosten omhoog. In het geheele perceel 58 is van de bedding niets meer te vinden, doch vertoont zich de gewone zuivere klei, slechts door een vrij dunne laag akkeraarde bedekt. Dit kleiniveau wordt naar het O. toe nog belangrijk hooger, zooals de hoogtecijfers op kaart afb. 28, langs perceel 239 en 58, aantonen. Juist tegenover deze bocht der rivier, die ongeveer gelijk met de Westgrens van perceel 207 moet hebben geloopt, sprong dus de nederzetting met een rechten hoek eenigszins vooruit; hoe zij op dat punt nog door een

Afb. 35.

tweede vooruitgeschoven muurpalissade versterkt was, hebben we reeds in ons vorig verslag uiteengezet.

Verder hebben we reeds gezien, hoe in deze buurt, in het perceel 58, al in een vroegere periode een dergelijke vlechtmuur in de richting W. O. gelegen heeft, die dus een iets oudere Karolingische nederzetting tegen het water moet hebben beschermd, welke waarschijnlijk slechts van bescheiden afmetingen is geweest.

Daarna heeft zich dan hier, gelijk wij thans kunnen zeggen, over een breedte van ongeveer 130—160 M. en over groote lengte langs den tegenwoordigen grintweg naar Cothen de

groote nederzetting uitgestrekt, van welke wij den vlechtmuur overal in den bodem hebben teruggevonden. Het was duidelijk, dat we hier de groote marktplaats Dorestad voor ons hadden, zoodat hier dus feitelijk voor het eerst uit werkelijke overblijfselen het beeld van zulk een Karolingische markt aan het licht trad. Nergens elders was nog tot dusver zulk een vicus voor het spadeonderzoek toegankelijk, daar meestal een moderne stad de oude Karolingische plaatsen bedekt. Toch heeft men zich vooral in den laatsten tijd met den aanleg van zulke laat Frankische marktplaatsen bezig gehouden, vooral P. J. MEIER heeft daaromtrent belangrijke hypothesen opgebouwd op grond van literarische en topografische gegevens. Merkwaardig is het nu, hoe deze theorieën door onze vondsten worden bevestigd. Wij willen dus MEIER's voorstellingen in het kort resumeeren.

Als oudste voorbeeld van zulk een markt mag men waarschijnlijk wel St. Denis beschouwen, door Koning Dagobert gebouwd (RIETSCHÉL, Markt u. Stadt, 10; P. J. MEIER in Geschichtsblätter f. Stadt u. Land Magdeburg 1920) en eigenlijk nog meer een jaarmarkt, waar jaarlijks gedurende vier weken kooplieden, zoowel uit het land zelf, als uit de overige deelen der wereld, hun waar verkochten. In het jaar 629 werd hier aan den passellus St. Martini langs den weg die naar Parijs voerde, tusschen de St. Maarten en de St. Laurenskerk, een handelswijk gebouwd. Klaarblijkelijk moet het één lange straat geweest zijn waarlangs huizen en marktgebouwen gestaan hebben, met aan het eind deze St. Maartenskerk. Ongeveer gelijktijdig moet in Brugge ook een handelswijk verrezen zijn (vgl. RIETSCHÉL 11. MEIER 11). Merkwaardigerwijze herinneren de namen en het stratenverloop in die stad thans nog aan dezen ouden aanleg uit Frankischen tijd (Clemens, Belg. Kulturdenkmäler I). Aan twee kanten door de Dyser, aan den derden door de Boterbeke en aan den vierden kant door een vroegere kunstmatig aangelegde gracht omgeven, ziet men hier nu nog den karakteristieken vierhoek van een Merovingisch kasteel, waarvan de hoofdstraat nog den naam „Oudenburg” draagt en waar de vermoedelijke plaats van het oude steenen hoofdgebouw thans nog de „Oude Steen” heet.

De markt die hier ongetwijfeld in Karolingischen tijd moet hebben gestaan, zoekt men waarschijnlijk terecht in de oude Steenstraat buiten het kasteel, welke straat juist toeloopt op de reeds omstreeks 650 door St. Eligius gewijde Salvatorkerk (vgl. MEIER l.l.) en aan wier noordelijk einde zich thans nog de tegenwoordige markt der stad bevindt. Toen later, omstreeks 865, graaf Boudewijn een nieuwen burcht liet bouwen, koos hij daarvoor niet de plaats van het oude kasteel uit, maar een geheel andere aan den noordkant der markt. De „Oudenburg” met zijn Oude Steen werd daardoor geheel vergeten, en bedekt door de huizen der latere stad. Ja zelfs moeten steenen van deze oude Merovingische burcht gebruikt zijn bij den bouw van deze nieuwe.

Ook dáár, waar een oude Romeinsche stad zich nog tot in den Frankischen tijd had gehandhaafd, ontwikkelde zich dikwijls buiten haar muren in de Karolingische periode een handelswijk, vooral op verscheidene punten aan den Rijn, waar ook vele Friezen gevestigd waren (vgl. POELMANN Gesch. v. d. Handel). A priori mag men dus hier overeenkomst met de speciaal Friesche marktplaats van Dorestad verwachten. In Keulen, de Friesche Colnaburg, waar niet alleen in den naam de van „Friesenstrasse” in het W. der stad, de herinnering aan hun nederzetting bewaard is gebleven, maar ook aan den Rijnsoever Friezen moeten hebben gewoond (vgl. SCHUMACHER Siedl. u. Kulturgesch. d. Rheinl. III 164), hebben diepgaande topografische studies van Keussen (Topografie der St. K.) tot een bepaalde zeer interessante voorstelling van deze oude Karolingische markt nederzetting geleid (vgl. ook P. J. MEIER l.l.)

Hier is in ieder geval in de tweede helft der 10^e eeuw het oeverland tusschen den Romeinschen stadsmuur en den Rijn, waarin waarschijnlijk ook de omstreeks 950 gebouwde St. Maartenskerk lag, als „mercatus Coloniae”, zooals het in 922 reeds heet, bij de stad getrokken. In de tegenwoordige Oude Markt met haar verlenging de Hooimarkt vindt men nog de oude lange marktstraat terug. De marktstraat moet, zooals KEUSSEN aangetoond heeft, door een walmuur omgeven zijn geweest, die met den stadsmuur en de rivier evenwijdig moet hebben geloopt. Zulk een walmuur was absoluut noodzakelijk als bescherming van het tamelijk lage terrein langs den oever, tegen het water. Het is niet onwaarschijnlijk dat een plaats in de Quellen der St. K.I. 329 daarop betrekking heeft, waar over een deel der Oude Markt gesproken wordt, die „congerie lapidum minorum et lignorum” droog gemaakt werd.

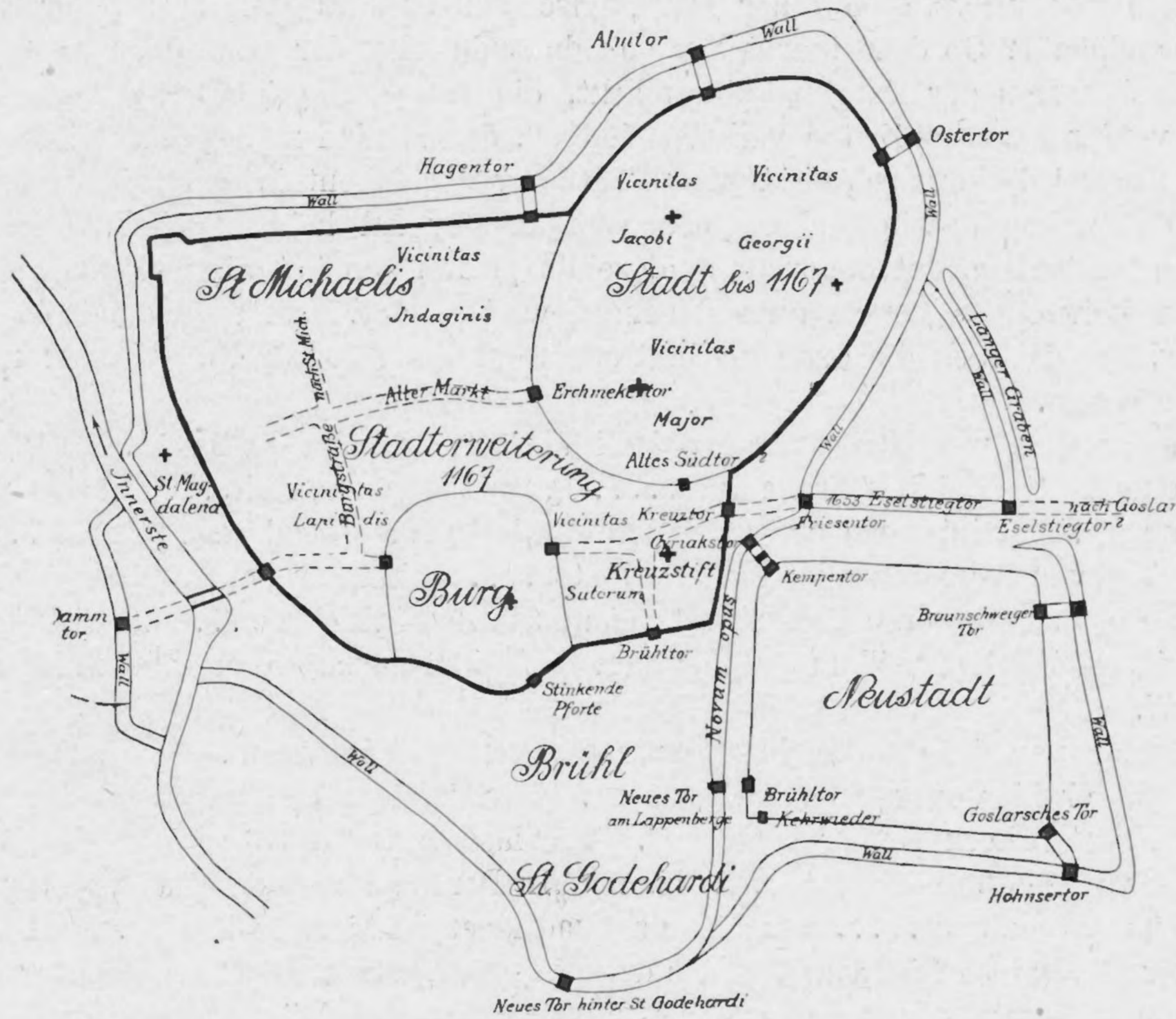
In andere oud-Romeinsche steden, vooral in Worms en Regensburg meent men, dat de ontwikkeling op een dergelijke manier als in Keulen heeft plaats gehad, dat ook dáár in Karolingischen tijd een marktstraat tusschen de oude Romeinsche muren en den rivier ontstaan is (vgl. MEIER l.l. PÜSCHEL, das Anwachsen der deutschen Städte).

Een zelfde marktstraat, met een marktkerk aan het einde, vinden we ook in den Ottonischen tijd nog in verscheidene duitsche steden. Vooral Hildesheim is interessant (MEIER l.l., PÜSCHEL l.l., Korrespondenzblatt des Gesamtvereins 1924), waar zeker omstreeks het jaar 1000 een marktplaats geweest is. De straat „Alter Markt” met haar verlenging, de Eckemeckerstrasse loopt recht op de reeds in het begin der 11^e eeuw gebouwde St. Andreaskerk aan. Toen Hildesheim een stad werd (in de jaren 1146/47 wordt deze plaats voor het eerst als zoodanig genoemd), werd het grootste deel dezer oude marktstraat blijkbaar buiten den nieuwen muurring gesloten (afb. 36).

Tenslotte vermelden we de studie die P. J. MEIER aan de stad Magdeburg gewijd heeft, waar reeds tijdens Karel den Groote in de buurt der Johanneskerk een belangrijke ommuurde plaats, een castellum, heeft gelegen. Deze kerk in 941 ecclesia popularis genoemd, heet later „marktkerk”. MEIER meent dan ook in de tegenwoordige Stephansbrücke, die op deze kerk toeloopt de Ottonische marktstraat te mogen zien. Deze lag boven de Elbe, met wier oever kleine steile straatjes de directe verbinding vormen. De „Burggrafenburg” uit lateren tijd, werd ook hier, evenals in Brugge, aan het einde dezer marktstraat, de Stephansbrücke, dus niet op de plaats van den vroegeren burcht, gebouwd. Maar Magdeburg moet reeds in het begin der 9^e eeuw, dus lang voor de oprichting der Ottonische markt, een marktplaats geweest zijn. De handel van Magdeburg wordt in dezen tijd reeds meermalen genoemd. De toenmalige markt kan echter onmogelijk dezelfde geweest zijn als de Ottonische markt, wier oprichting door den keizer omstreeks 956 vaststaat en wier plaats, zooals we gezien hebben vroeger door het Frankische castellum werd ingenomen. Naar analogie van Keulen enz. meent MEIER nu deze Frankische marktplaats heel dicht bij de Elbe, in de tegenwoordige Knochenhaueruferstrasse te kunnen aanwijzen. Hij ontleent aan de Magdeburger Schöppen Kroniek (bl. 8) de vermelding dat hier aan den Elbeoever een St. Stephanuskerk door Karel den Groote gesticht, te samen met een deel der nederzetting waarbij ze behoorde, omstreeks 906 door het water zou zijn verwoest. Het spreekt van zelf dat zoo iets slechts aan den lagen Elbeoever kan plaats hebben gehad. Evenals b.v. in Keulen moet dus ook in Magdeburg in Karolingischen tijd, buiten het Frankische castellum, tusschen dit en de rivier, de marktnederzetting ontstaan zijn. Deze nederzetting kan slechts één lange straat zijn geweest en was ongetwijfeld ook door een walmuur tegen het hooge water beschut.

Uit de schemering der zeer geringe overleveringen, zich nu en dan ook nog in het stadplan van moderne steden afspiegelend, schijnt dus steeds weer hetzelfde beeld van zulk een vroeg-middeleeuwsche marktplaats naar voren te treden, als een lange aanleg van één straat aan wier einde zich de marktkerk bevond. Waar zulk een marktplaats buiten een ouder castellum aan den oever van een rivier ontstond, schijnen we haar steeds tusschen dit castellum en de rivier, langs den oever, te moeten zoeken, door een walmuur beschut tegen het hoogwater. Meermalen zien we zulk een marktplaats nog voortbestaan, nadat het oude kasteel, waaraan ze haar ontstaan te danken had, reeds lang te gronde was gegaan, ja zelfs was vergeten. In verscheidene steden schijnt een deel van deze

Afb. 36.

marktstraat zich ook in de latere stad nog als markt te hebben gehandhaafd; waar dan in lateren tijd een nieuwe heerscher een nieuwen burcht bij zulk een plaats liet bouwen, lijkt het, alsof hij daarbij de plaats, waar het oude castellum gestaan had, vermeed en bij voorkeur een heele nieuwe plek uitkoos.

Onze opgravingen te Wijk bij Duurstede, waar werkelijk de overblijfselen van zulk een marktnederzetting bij uitzondering in den bodem nog voor de spade toegankelijk waren, hebben nu, gelijk we reeds opmerkten, deze op literaire en topografische gronden gebouwde voorstellingen op treffende wijze bevestigd. Wij hebben hier werkelijk zulk een lange, aan den oever gebouwde marktstraat voor ons door een walmuur tegen water beschut. Zou nu ook onze marktstraat op een kerkgebouw zijn uitgelopen, gelijk MEIER telkens meende te kunnen constateeren dat bij die anderen het geval was? En tot hoever zou onze nederzetting waarvan we den

westelijken muur in z. richting tot in perceel 304, dat is tot aan den rand der tegenwoordige stad, hebben kunnen volgen, zich nog hebben uitgestrekt? We zijn hier tot de stadsgracht genaderd, die van het begin der 15^e eeuw af te samen met den reeds verdwenen stadsmuur, Wijk bij Duurstede heeft omgeven. Het was evenwel de vraag of wij hier reeds het eind van de Karolingische marktstraat hadden bereikt, dan wel of deze zich nog naar het Zuiden over een deel van het door de latere stad ingenomen terrein had uitgestrekt. Voortzetting van ons onderzoek in de stad zelf was natuurlijk onmogelijk. Nu viel het mij evenwel op, dat juist in het verlengde van onze nederzetting langs de Hoogstraat het marktplein van het tegenwoordige stadje gelegen is (vgl. afb. 28). Zou misschien ook hier zich het uiterste eind der Karolingische nederzetting als markt der latere stad hebben gehandhaafd? Op deze markt ligt ook de oude kerk der stad. Ja, wanneer we ons de beide vlechtmuren der Karolingische markt, die aan den grintweg en die langs den Rijnsoever, verder naar het Z. toe verlengd denken, dan zouden ze nog juist dit kerkgebouw omsluiten. Hoewel de kerk zelf eerst uit de 14^e eeuw dagteekent, is het op zich zelf zeer waarschijnlijk, dat ze op dezelfde plaats een voorgangster zal hebben gehad. Werkelijk laat het zich nu aantoonen, dat ongeveer op dezelfde plaats, aan het uiterste einde der nederzetting, een kerk heeft gestaan en wel eene gewijd aan St. Maarten, evenals in St. Denis, Keulen enz. en dat dus die oude marktstraat werkelijk ook nog tot over het marktplein heeft doorgelopen.

In een oorkonde van Utrecht van 8 Juni 777 (MULLER Oudste Cartul. Bl. 12) lezen we toch: „Carolus gratia Dei rex Francorum. . . . Igitur compertum sit. . . . qualiter donamus ad basilicam St. Martini quae est constructa Trajecto Veteri subtus Dorestate. . . . (volgt de opsomming van verschillende goederen) etc. . . . Similiter donamus ad ecclesiam St. Martini quae est super Dorstad constructa et appellatur Upkirika. . . . cum ripaticum illum super Lokkia, et insulam ¹⁾ illam prope ipsam ecclesiam ad partem orientalem inter Hrenum et Lokkiam”.

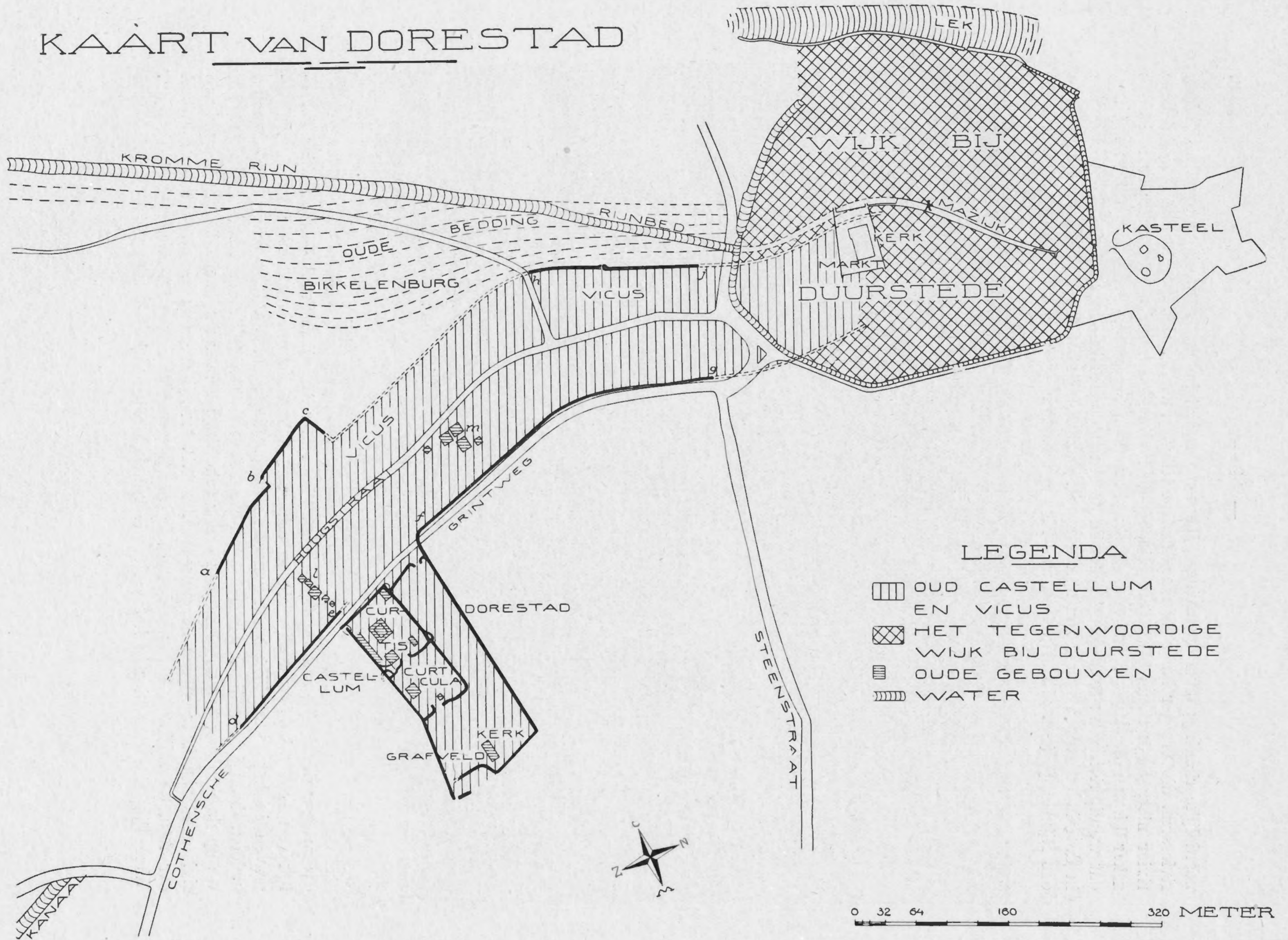
De woorden van deze oorkonde zijn vroeger verkeerd begrepen. Men zag daarbij over het hoofd, dat er hier over twee ecclesiae St. Martini gesproken wordt, een in Trajectum en een St. Maartenskerk „super Dorestad”. Deze laatste wordt ook nog in de Utrechtsche goederenlijst van ± 860 genoemd (O. C. blz. 38): „In Dorestad ecclesia quae vocatur Upkirika cum omnibus appendiciis. . . . cum insula quae iacet iuxta ecclesiam St. Martini circumquaque inter Renum et Loccham”. Wáár dus die kerk gestaan heeft, wordt ons vrij precies gezegd. Immers, oostelijk van de kerk bevond zich een „insula” tusschen Rijn en Lek, ze moet dus in de buurt gelegen hebben van de plaats waar Rijn en Lek uiteengingen, d.w.z. inderdaad in de buurt van de tegenwoordige markt. Thans zoekt men daar natuurlijk zulk een insula te vergeefs. Wanneer we konden bewijzen, dat hier werkelijk eenmaal ten O. van de markt en dit kerkgebouw zulk een insula geweest was, omspoeld door Rijn en Lek, dan zou ons vermoeden vrijwel tot zekerheid zijn geworden, dat onze Karolingische marktstraat werkelijk nog zóóver in de tegenwoordige stad had gelopen en dat hier aan zijn zuidelijk uiteinde een ecclesia St. Martini gestaan had, juist als in zoovele andere markt-nederzettingen uit den zelfden tijd.

Ten N. der stad, even buiten de laat-middeleeuwsche stadsgracht, en als 't ware daarvan uitgaande, loopt het onaanzienlijke slootje, dat den grooten naam van „Rijn” draagt, in

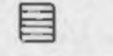
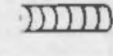
1) Het woord beteekent, zooals bekend, zoowel eiland als uiterwaard.

KAART VAN DORESTAD

LEGENDA

- OUD CASTELLUM EN VICUS
- HET TEGENWOORDIGE WIK BIJ DUURSTEDEN
- OUDE GEBOUWEN
- WATER

Afb. 37.

noordelijke richting; onze opgravingen leerden ons, dat het het restje is van een machtigen rivierarm, die vroeger langs de marktnederzetting stroomde. Het spreekt van zelf, dat deze rivier niet, gelijk thans het Rijnslootje, bij de latere stadsmuur begonnen is; er moet dus zeker binnen de tegenwoordige stad een bovenloop geweest zijn, en het scheen mij toe, dat we dit rivierstuk te zoeken hadden in de straat de Mazijk, waar volgens de overlevering in de middeleeuwen water zou zijn geweest. Deze Mazijk ligt ook juist in het verlengde van ons Rijnslootje (vgl. afb. 37). Met welwillende toestemming van het gemeentebestuur werd

Afb. 38.

dwars door de Mazijk een sleuf gegraven. Diep onder een dikke puinlaag kwam hier werkelijk een met middeleeuwsch puin en scherven dichtgeworpen gracht voor den dag, uitgegraven in het natuurlijke zand van een rivierbedding (afb. 38), juist zooals we bevonden hadden, dat bij het Rijnslootje het geval was. Aan het westelijke eind van onze sleuf zien we op de foto nog het onderste deel eener schoeiing; achter deze schoeiing is het zuivere rivierzand zichtbaar op een hoogte van 1.92 A.P. terwijl oostelijk ervan, op den voorgrond der foto, de vulling van het gedempte kanaal nog ongeveer 90 c.M. dieper bleek te gaan. Werkelijk was dus hier in het verlengde van het Rijnslootje het gekanaliseerde rivierbed

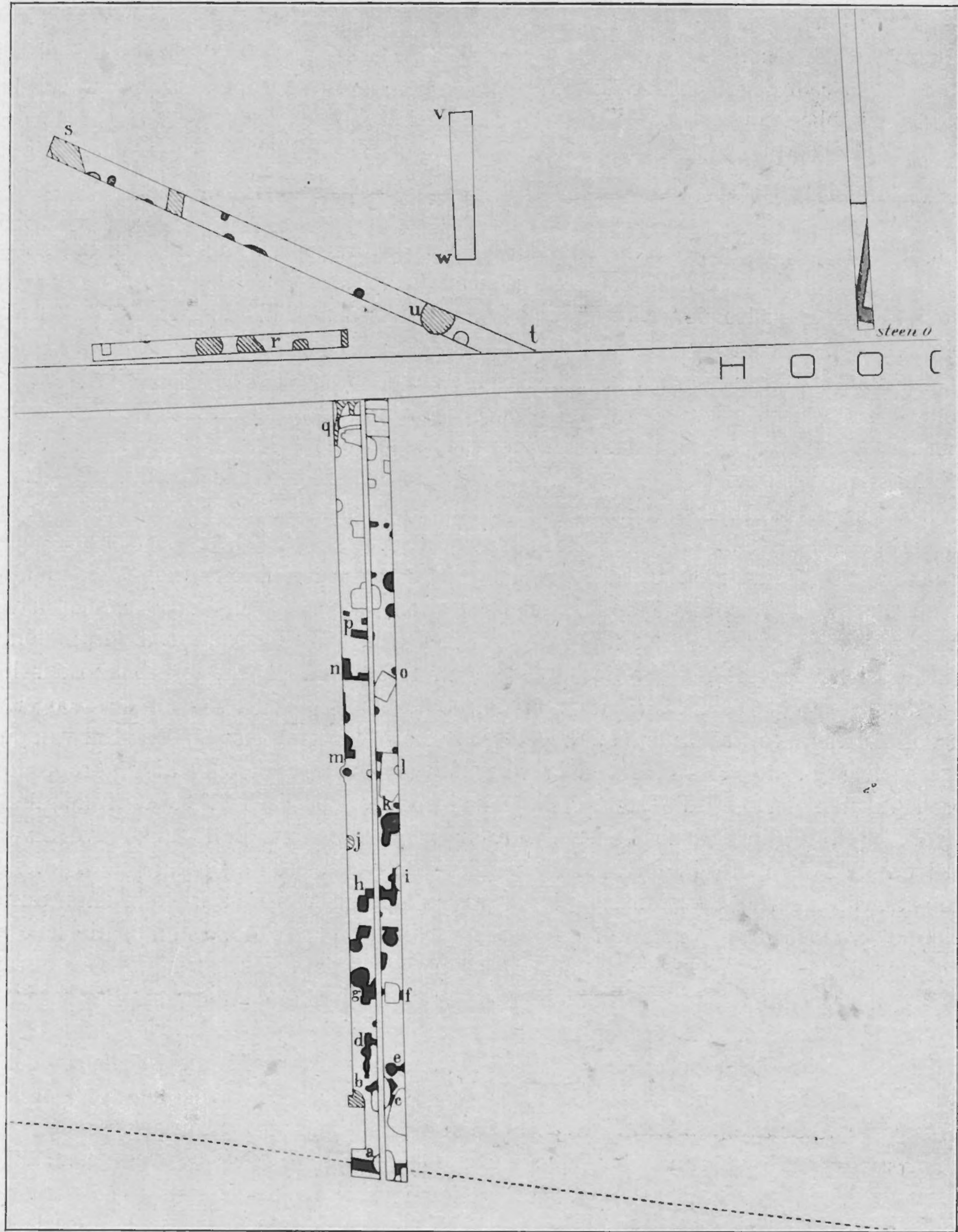

aanwezig, dat wij zochten. Ook op een ander punt tusschen de Mazijk en het slootje hebben wij nog getracht het bed terug te vinden, op het pleintje vlak binnen de stadsgracht. Al was het ons niet mogelijk onze sleuf ver genoeg door te trekken om het gegraven kanaal terug te vinden, de aanwezigheid van het zand der rivierbedding kon ook hier worden vastgesteld. In alle geval kregen we dus de zekerheid, dat eenmaal werkelijk ten O. van de tegenwoordige markt met de kerk, dwars door het terrein van het stadje heen, de Rijn moet hebben geloopt, die dus daar werkelijk samen met de Lek, ten O. der kerk een insula gevormd heeft, zooals de tot dusver onbegrijpelijke woorden van de oorkonde zeiden. Deze kerk was dus de daarin aangeduide St. Martinuskerk, de marktkerk van de oude Karolingische marktstraat. Deze marktstraat heeft zich dus aan den westelijken oever van den Rijn, nog tot de tegenwoordige markt uitgestrekt, die ook thans nog het hooger gelegen deel van het stadje is. Ook hier heeft zich, evenals op meerdere andere plaatsen, gelijk we zagen, een klein gedeelte der Karolingische marktplaats nog als markt der tegenwoordige stad gehandhaafd.

Waar dus omtrek en vorm van deze lange marktstraat ons vrij volledig bekend waren geworden, deed zich verder vooral de vraag voor hoe we ons aanleg en bebouwing van deze markt hebben voor te stellen. Helaas bleek het ons telkens weer, hoezeer juist dit terrein binnen de oude vlechtmuur door de vroegere gravingen der bevolking, op zoek naar beenderen (vgl. ons vorig verslag Oudhk. Med. V) was vernield, zoodat de hoop om hier nog een eenigszins volledigen algemeenen indruk te krijgen vrijwel moet worden opgegeven. Het spreekt vanzelf, dat men bij dat graven juist steeds den aangevulden grond heeft opgezocht en dus meestal behalve de diepe afvalkuilen ook paalgaten en balkensporen vernield heeft. Reeds in ons vorig verslag konden we evenwel toch reeds de resultaten vermelden, welke we in dit opzicht bereikten door het graven van twee sleuven naast elkaar door het zuidelijke gedeelte van perceel 428, tusschen den Cothenschen grintweg en de Hoogstraat en die van eenige kleinere gravingen op het terrein daar vlak tegenover, oostelijk van de Hoogstraat gelegen (vgl. de detailkaart afb. 39 naar het vorige verslag hier gereproduceerd). De sporen in den bodem, die zonder twijfel als oude paalgaten of balkenfundamenten te beschouwen zijn, zijn op deze kaart zwart aangegeven, terwijl de nog gave afvalkuilen gearceerd en de latere gravingen met eenvoudige omtrekteekening aangeduid zijn. Zoo zien we op de kaart eerst (a) de gedeeltelijk vergraven sporen van den westelijken muur en dan verscheidene groepen van paalgaten en bodemsporen (d b c, f g h i, l m n o) die zeker tot 3 achter elkaar liggende vierkante hutten hebben behoord. Meer naar de Hoogstraat toe kwamen geen verdere huttenoverblijfselen meer voor den dag, maar slechts latere gaten en een paar afvalkuilen. Ook aan den anderen kant der Hoogstraat werden in overdwarsche sleuven slechts dezelfde soort gaten gevonden. Hier hadden dus blijkbaar ook geen huizen bestaan. In een lange sleuf, die het geheele perceel 239 in de lengte doorsnijdt en aan welks oostelijk uiteinde de sporen van den oostelijken vlechtmuur gevonden werden, vertoonden zich aan den rand der Hoogstraat de fundamentgreppels van een blijkbaar grooter en eveneens vierkant gebouw. Het geheele terrein tusschen dit en de sporen van den oostelijken vlechtmuur was echter leeg. We kregen dus den indruk dat slechts ten Westen der Hoogstraat langs den westelijken muur verscheidene rijen van kleine vierkante, uit hout en leem gebouwde, hutten bestaan hadden. Het overige terrein daarentegen was onbebouwd, behalve het grootere gebouw, dat hier juist ongeveer in het midden der geheele breedte bestaan heeft.

Bij een grootere ontgraving op een andere plaats ten Westen der Hoogstraat herhaalde zich ditzelfde beeld nog duidelijker. Op de kaart (afb. 29, verg. ook fotografie afb. 40) is

Afb. 39.

het resultaat van deze ontgraving in perceel 433 afgebeeld. De bodem met zijn oude sporen heeft hier nog erger onder de gravingen der vorige eeuw geleden dan op de vorige plaats. Verreweg

de meeste op de foto zichtbare paalgaten in den bodem hebben een heel late vulling die aan deze gravingen is toe te schrijven. We merkten echter reeds op, dat men ook daarbij waarschijnlijk juist de zwart gekleurde aarde gezocht zal hebben, zoodat die late gaten vaak vernielde vroege zullen zijn. Slechts die, waarvan met zekerheid te zeggen was, dat ze nog een oude vulling hadden, zijn op de detailkaart zwart geteekend. Toch kon tusschen verscheidene paalgaten, die blijkbaar bij elkaar behoorden, de samenhang worden vastgesteld, ten deele met de daartusschen liggende muursporen (op de kaart met een stippellijn verbonden). In a b c d, e f g h, i j k l, m n o p zijn op deze wijze naar mijn meening de overblijfselen van vierhoekige huizen te herkennen. Ook de sporen q r s hebben waarschijnlijk

Afb. 40.

tot zulk een huis behoort. Zeker is aan deze vierkante gebouwen een vroegere bouwperiode voorafgegaan, waarin hier waarschijnlijk kleinere hutten gestaan hebben, tot welke de in een eenigszins andere richting liggende sporen, op enkele plaatsen door de latere paalgaten doorsneden, behoort hebben bij t, u, v, w, x, y, z, a, b en c. Op twee plaatsen bij d en e was nog een dikke brandlaag met veel verbrand leem, van den bouw van zulk een huis afkomstig, aanwezig.

Wij hebben nog op twee andere plaatsen naar zulke huizen gezocht en wel in perceel 304 vlak bij het stadje. De bodem was hier echter dusdanig door de latere gravingen omgewoeld, dat het absoluut onmogelijk was ook nog maar eenig idee van den vroegeren toestand te krijgen (afb. 29). Alleen staat vast, dat ook daar eenmaal huizen hebben

gestaan, in tegenstelling met wat we in de boven reeds ten deele beschreven groote sleuven, in perceel 80 aan de overzijde van de Hoogstraat, hebben kunnen constateeren. Immers, tusschen de Hoogstraat en de vroeger vermelde muuroverblijfselen (vgl. kaart afb. 29), welke we ongeveer op het midden dier sleuven aantreffen, bevond zich geen enkel spoor van een dergelijke bebouwing. Een waarschijnlijk ronde, zeer diepe afvalkuil was het eenige, wat onze beide sleuven hier opleverden.

Zoo scheen dus ook hier slechts het terrein ten W. van de Hoogstraat bebouwd geweest te zijn. De oostelijke helft van de langgerekte marktnederzetting daarentegen, dus dat gedeelte, dat het dichtst bij den oostelijken vlechtmuur en de rivier lag, was blijkbaar vrijwel onbebouwd. Waarschijnlijk had dus de marktstraat over haar geheele lengte slechts aan één kant huizen gehad, terwijl het gedeelte dicht bij het vaarwater voor handel en verkeer open lag. Hier hebben, naar het schijnt, slechts enkele groote gebouwen bestaan, zooals we in perceel 239 meenden vast te stellen. Ook de kerk aan het zuidelijk uiteinde der nederzetting schijnen we in dit onbebouwde oostelijke gedeelte te moeten zoeken.

Hoe gebrekkig we ons dus ook de eigenlijke bebouwing slechts kunnen voorstellen, hoe zeer hier de verwoesting in de vorige eeuw en daarbij het tegenwoordige gebruik van den grond ons de hoop ontnemt hier veel verder te kunnen komen, we hadden toch alle reden om met het onderzoek van den vicus van Dorestad tevreden te zijn.

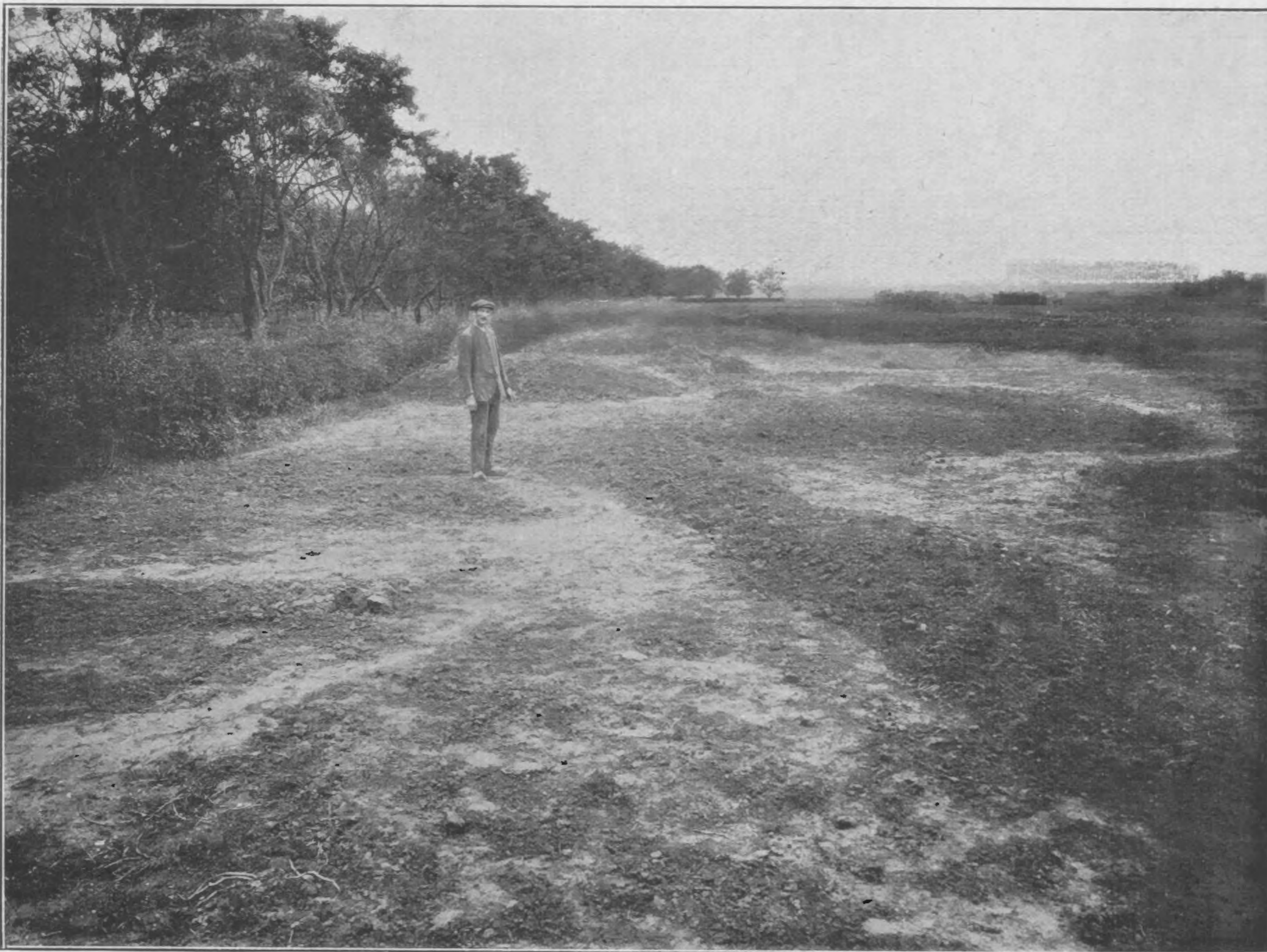
Gebleken was hoe deze vicus zich ter breedte van ongeveer 160 M. ter weerszijde der Hoogstraat over meer dan een K.M. lengte, voor een groot gedeelte vlak langs den oever van den Rijn, had uitgestrekt, door haar zwaren vlechtmuur aan alle zijden vooral tegen het water beschermd.

De boven beschreven vicus moet zich uit den aard der zaak bij een castellum, het eigenlijke Dorestad, hebben ontwikkeld. In de Annales Mettens. anno 689, wordt de naam Dorestad als die van een „castrum” genoemd. Het was echter op zich zelf zeer wel mogelijk, dat dit een Romeinsch castellum geweest zou zijn, waarvan de muren ook in Frankischen tijd nog beschutting aan een leger kunnen hebben geboden; op dezelfde wijze wordt immers ook Vechten, het Romeinsche castellum ons door opgravingen reeds goed bekend (vgl. Remouchamps, Castellum Vechten, Uitg. Prov. Gen. Utr. 1928), in een oorkonde van 722 (Muller Oudste Cartul. bl. 4) nog als „villa vel castrum Fethna” vermeld. Het Dorestad, dat residentie van Frankische bestuurders of van Noorsche vazallen geweest moet zijn en dat later in de Annales Bertiniani als een „villa non modca” (863) wordt genoemd, is echter waarschijnlijk geen oud Romeinsch doch een werkelijk Frankisch castellum geweest. Al wisten we tot dusver omtrent zulk een Frankisch castellum nog zoo weinig, toch was het in beide gevallen waarschijnlijk, dat we ons een ongeveer rechthoekigen aanleg zouden moeten denken.

Wáár zouden wij dan zulk een aanleg moeten zoeken? De plaats ten Z. der stad, waar thans nog de latere middeleeuwsche burchtruïne staat, dicht bij den oever van de Lek, kwam ons voor zulk een Romeinschen of Frankischen aanleg geheel ongeschikt voor. Men zou m.i. in dien tijd daartoe zeker nimmer een zóó waterrijk en laag terrein hebben uitgekozen. De studies van P. J. MEIER, waarvan in het bovenstaande meermalen sprake was, leerden ons overigens reeds, hoe bij dergelijke nederzettingen (b. v. in Brugge) een latere middeleeuwsche burcht gewoonlijk op een geheel andere plaats dan de Frankische gebouwd is. Diezelfde topografische onderzoekingen hebben mij ook in positieve richting

den weg aangewezen om de juiste plaats van het gezochte castellum weer te vinden. In Keulen, Regensburg, Magdeburg enz. kortom overal, waar hetzij een Romeinsche burcht of een Franksche versterking aan een rivier had gelegen, scheen immers de latere Karolingische marktnederzetting zich tusschen dien burcht en de rivier, vlak langs den oever, te hebben ontwikkeld. Had ditzelfde ook bij Dorestad plaats gehad, had hier ook de marktnederzetting zich als 't ware tusschen Rijn en castellum ingeschoven, dan zou dit laatste ten W. van den grintweg naar Cothen zijn te zoeken. Tenslotte kwam ons ook hier de

Afb. 41.

tegenwoordige kadastrindeeling te hulp. Reeds dadelijk viel ons namelijk ten W. van dezen grintweg (vgl. de afbeelding 28) de eigenaardige rechthoekige vorm der perceelen 442, 443 op, welke den wonderlijke naam „de Heul” dragen, alsof daarin nog de herinnering aan een vroegere bestemming bewaard was. Alleen scheen het feit dat JANSSEN hier op de Heul van het vinden van een begraafplaats spreekt eerder tegen dan voor ons vermoeden te pleiten (Oudhk. Med. V¹). Onze foto afb. 41 vertoont ons dat land van de Heul, vanaf den grintweg in westelijke richting genomen, gelijk het daar, voor een groot deel door doornenheggen van de belendende boomgaarden afgesneden, voor ons onderzoek open lag. Een

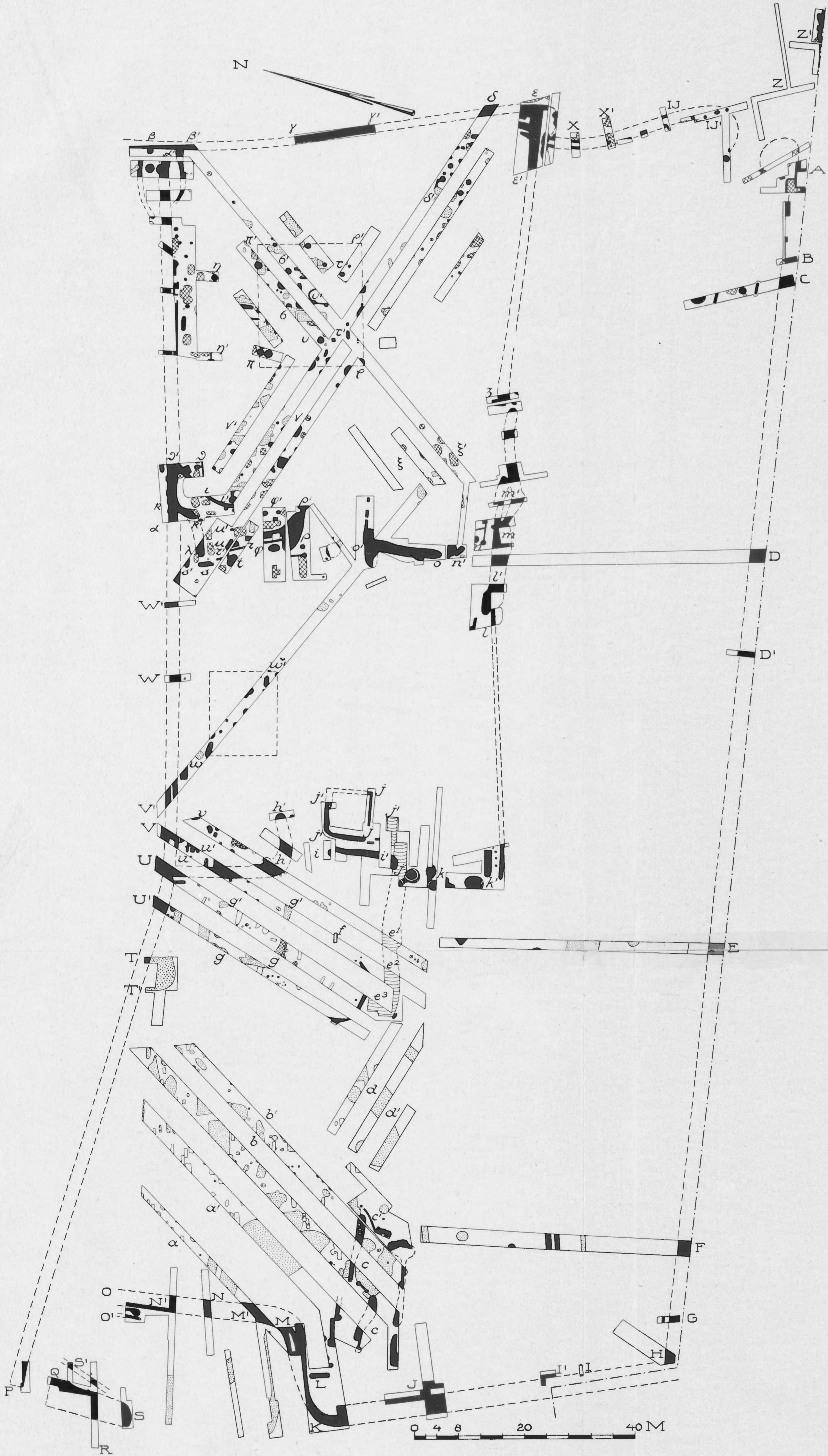
paar sleuven rechthoekig gegraven op de heg, die de zuidelijke afscheiding van de Heul vormt (links op de foto), vertoonden ons juist onder die heg een zwarte baan in den grond, die klaarblijkelijk de vulling was van een dergelijke palissadegreppel, als overal rondom den vicus werd aangetroffen. Deze palissadegreppel werd verder langs de geheele zuidgrens van de Heul in verschillende coupes weergevonden (afb. 42 A-G) tot in de Z. W. hoek van het perceel. Hier in den hoek (bij H) schijnen de oude sporen eenigszins door een latere sloot te zijn vergraven; toch was het duidelijk, dat ongeveer gelijk met de

Afb. 43.

perceelscheiding ook de palissadegreppel recht omhoog en op die wijze ook de westelijke begrenzing van onze versterking (afb. 42 I-J) vormde. De vervolging van deze westelijke begrenzing in noordelijke richting was niet zoo gemakkelijk als we eerst verwachtten. Immers ongeveer op het midden der breedte van ons perceel, juist waar ook de perceelscheiding een eigenaardigen hoek maakt, bleek de palissadegreppel plotseling een zeer sterke bocht naar binnen te maken, om daarna, in S-vorm verloopende (afb. 42 K-N), (vgl. de foto afb. 43) omstreeks 18 M. binnenwaarts wederom de oude richting Z. N. te volgen (M-N) tot aan de N. grens van het perceel, waar zij bij 10 in een voor ons

Afb. 42.

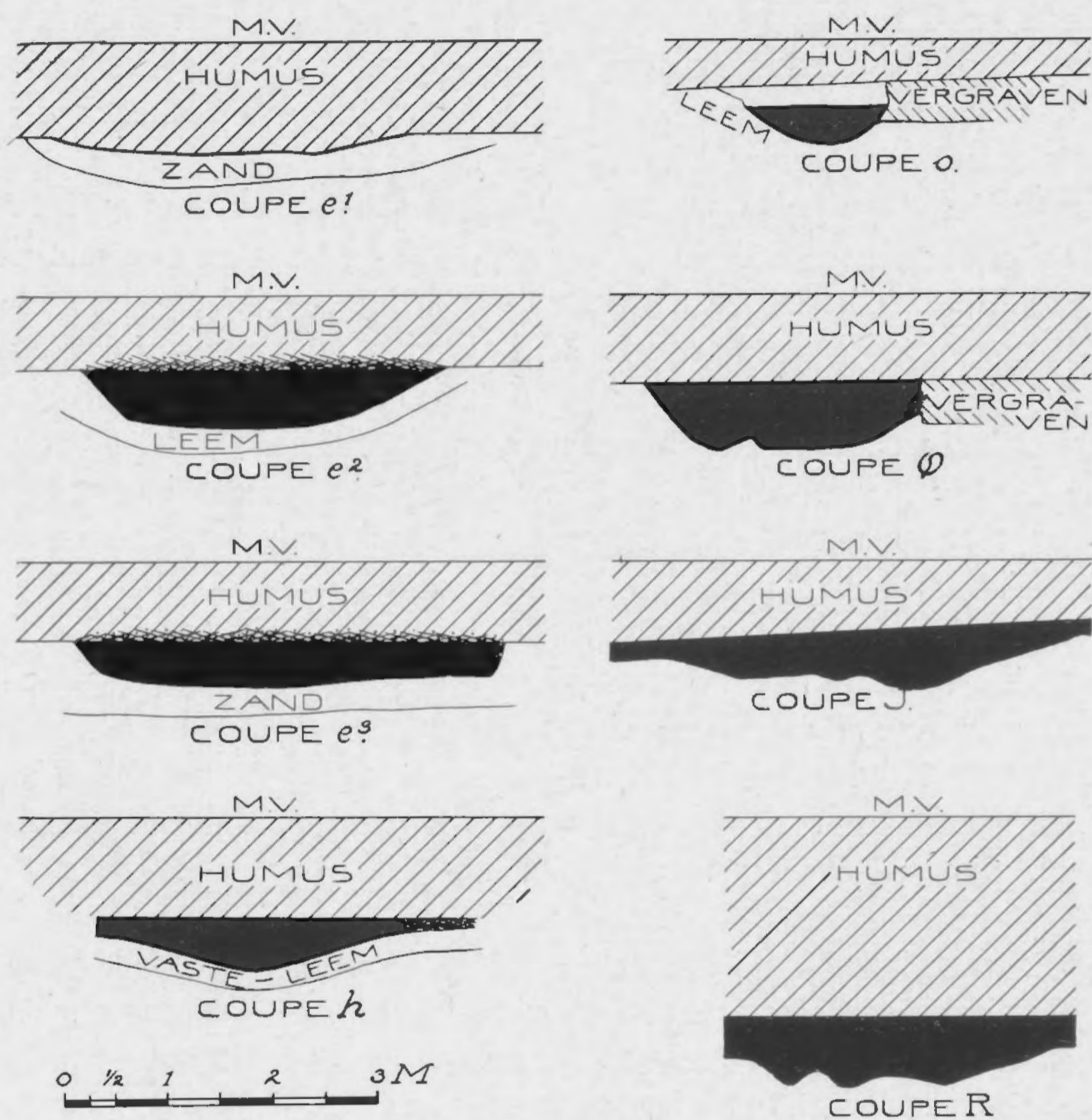
(zwart: palissadegreppels, kruisarceering: latere periode, gestippeld: late gaten).

niet toegankelijken boomgaard verdween. Onze foto afb. 43 geeft een gedeelte van dien S-vormigen bocht, bij K, te zien. Langs de Zuidzijde van de Heul was het niet mogelijk geweest de palissadegreppel over haar geheele breedte bloot te leggen. Eerst in onze sleuf J kon de greppel geheel worden ontgraven en uitgediept. De plattegrond toont, hoe hier blijkbaar nog een klein bijgebouwtje achter tegen den walmuur aanlag. Ook werd hier de palissadegreppel zelf tot op diepte uitgegraven. Het profiel daarvan (op afb. 44 coupe J) toont een platten komvorm, waarin twee, misschien zelfs drie, diepere punten zijn te onderscheiden als standplaatsen der palenrijen; de vlechtmuur hier werd dus door twee, ja waarschijnlijk door drie rijen evenwijdige palen gevormd. Iets verder bij K versmalde zich het standspoor

Afb. 44.

plotseling. Het schijnt, dat hier binnen tegen den muur aan een vertrek, mogelijk een soort muurtoren, heeft gelegen, waarmede waarschijnlijk ook het dwarsmuurtje L. in verband is te brengen. Vooral in de binnenbocht, bij M., was de palissadegreppel weer bijzonder breed; duidelijk zichtbaar was het, hoe ook hier drie rijen palen de versterking hadden gevormd (vgl. den plattegrond). Waarschijnlijk zal deze westelijke walmuur in den boomgaard ten N. van ons perceel spoedig ten einde zijn. Immers, de noordelijke begrenzing van de versterking moet ongeveer met de noordelijke grens van dit perceel gelijk hebben geloopt; meer oostelijk toch werden, gelijk we straks zullen zien, in de verschillende sleuven, vlak langs de heg, die ook aan deze zijde de perceelgrens vormt, wederom dezelfde palissadeoverblijfselen weergevonden (afb. 42 T U V), zooals die ook aan de andere zijden het geheel

omgaven. Het westelijk puntje van deze noordelijke palissadegreppel zien we waarschijnlijk op afb. 42 bij P nog juist onder dien boomgaard voor den dag komen. In den boomgaard ligt waarschijnlijk tusschen den uit het Zuiden komenden westelijken en den noordelijken walmuur een opening en het eigenaardige S-vormige verloop van dezen westelijken walmuur heeft blijkbaar gediend, om hier in den N. W. hoek een poort te vormen. De poortdoorgang werd in het front afgesloten door een 15 M. lange walmuur (van Q tot S) ook uit drie rijen onderling verbonden palen bestaande (vgl. de coupe afb. 44 R, waarin duidelijk weer de drie verdiepte standsporen zichtbaar zijn), welke ongeveer 18 M. vóór den ingang vooruit ligt. Als overblijfsel van een soort afsluiting van dien ingang, welke we dus tusschen S en O mogen vermoeden, zullen we zeker de smallere baantjes (S' en O') eveneens van een houtbouw afkomstig, hebben te beschouwen, welke we zoowel bij S als bij O tusschen deze breede palissadegreppels aantreffen, in een op elkaar toeloopende richting. Verder onderzoek stond het terrein hier niet toe.

De noordelijke palissadegreppel, waarvan we het westelijke eindpunt bij P meenden te zien, ligt klaarblijkelijk tusschen P en T nog op het terrein van den aangrenzenden boomgaard; bij T kwam hij, nog in eenigszins schuine richting loopend, onder de heg te voorschijn, terwijl hij in T' nog niet te vinden was. Wel vonden we zoowel bij T als bij T' aan de Zuidzijde van bedoeld spoor een zeer diep afvalgat, waarin allerlei overblijfselen, ook menselijke skeletdeelen, voor den dag kwamen. De palissadegreppel zelf was nu verder langs de geheele N. grens van het perceel overal in alle sleuven van T U V W tot geheel aan den grintweg toe te vervolgen; dáár waar zij dieper uitgegraven werd, bij V¹ en ten deele ook bij V, vertoonde zij op diepte het standspoor van een dubbele palenreeks, gelijk we dat ook reeds vroeger aantreffen.

Zooals we straks nader zullen zien, werd ook langs de Oostzijde, vlak langs den grintweg, dezelfde palissadegreppel als begrenzing aangetroffen, zoodat de geheele Heul werkelijk één groote nederzetting in vierhoekigen vorm bleek te zijn, $\pm 100 \times 220$ M. groot, door een zware palissadeering omgeven, op dezelfde wijze als dit met den vicus het geval was. Het lag voor de hand, dat we in dezen vierhoek het eigenlijke Castellum Dorestad hadden te zien.

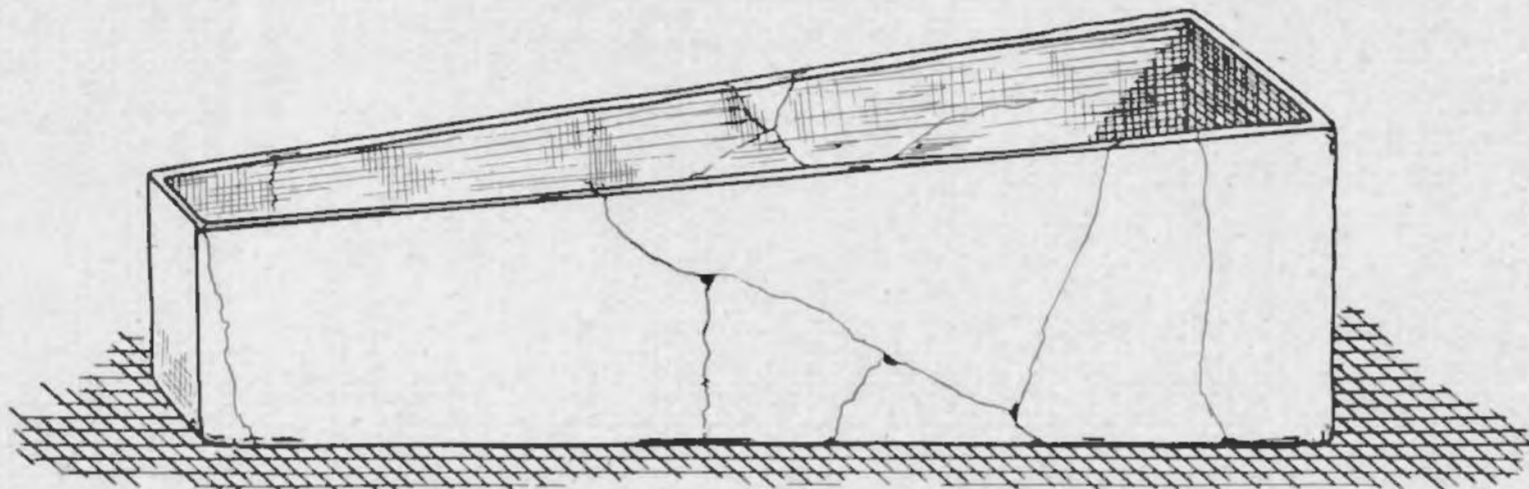
Het onderzoek van dezen aanleg zou ons in staat stellen feitelijk voor de eerste maal met zulk een Karolingsch Castellum meer volledig kennis te maken. We begonnen dit onderzoek in het n. w. gedeelte daarvan, waar, gelijk het de kaart (afb. 42) toont, een viertal diagonale sleuven (a, a', b, b') werd gegraven; in al deze sleuven vonden we tot onze verrassing slechts sterk verwoeste, dikwijls zelfs geheel doorwoelde graven welke niet dieper dan tot ± 70 cM. onder het tegenwoordige maaiveld reikten. Bij de groote verwoesting dezer graven vonden we van de langwerpige vierkante kuilen nog slechts het onderste gedeelte in het leem afgeteekend, de menselijke beenderen lagen daarenboven meestal in den bovengrond verspreid; slechts bij enkele graven lagen nog eenige beenderen in situ. Alle graven waren W. O. georiënteerd, bijgaven werden niet aangetroffen. Dit grafveld strekte zich ook nog een heel eind naar het N. uit. Immers ook in het geheele z. w. gedeelte der meer noordelijk gegraven parallelle sleuven U', U, en V. (zie afb. 42) zien we nog niet anders dan dezelfde geheel vernielde overblijfselen van graven, waarvan hoogstens het onderste gedeelte zich nog als een vierhoekige grafkuil in den vasten bodem afteekende. Slechts op één plaats werd een steenen doods-kist gevonden (f), wel geheel vernield, maar toch nog in stukken compleet bewaard (afb. 45 en 46). Ongetwijfeld hebben

we hier dus de plaats waar ook volgens JANSSEN (in diens Oudhk. Med.) op de Heul steenen sarcophagen moeten zijn gevonden. Mogelijk is het zelfs dat ook in eenige andere der boven beschreven verwoeste graven eenmaal zulk een kist zou hebben gestaan. In alle geval werd de geheele Noord-West hoek van dezen vierhoekigen aanleg op de Heul binnen de boven beschreven vlechtmuur ingenomen door een uitgestrekt kerkhof, hetwelk ongeveer 80 bij 40 M. groot moet zijn geweest en waarin de lijken, gelijk men dat in oude Christen-graven verwachten mocht, allen in een richting W. O. begraven lagen.

De aanwezigheid van dit kerkhof deed ons ook de waarschijnlijke verklaring aan de hand van het eenige gebouw waarvan we de overblijfselen hier in dezen hoek hebben weergevonden bij c-c (afb. 42).

Klaarblijkelijk was dit gebouw (vgl. de afzonderlijke afbeelding 47 met de nummers) door brand vernield; een dikke laag zeer zwarte bovengrond met verbrande huttenleem gemengd, dekte de sporen welke de wanden en palen er van nog in den leembodem hadden achtergelaten. Deze sporen bestonden hoofdzakelijk uit twee evenwijdige banen 1—2 en 3—4, de fundamentsleuven van twee wanden, waarin, gelijk op den plattegrond is aangegeven, hier en daar kleine paalgaatjes getuigen van de dunne palen, die de uit takken

LENGTE 197 c.M. HOOGTE 55 EN 40 c.M.
DIKTE 5 c.M. BREEDTE 67 EN 34 c.M.

Afb. 45.

en leem opgetrokken wanden hebben opgehouden. De westelijke, naar het schijnt iets bredere helft van het door deze zijwanden omsloten gebouw werd door een evenwijdige wand 5—6 in het midden in twee helften verdeeld, de noordelijke helft wordt op het midden van het gebouw afgesloten door een schuin loopende wand tusschen twee grootere paalgaaten (7). Het oostelijke gedeelte van het gebouw wordt in het midden afgesloten door een vrij smalle wand (8), die den achterwand vormt en aan weerszijden daarvan door schuine wanden (9 en 10), die twee smalle doorgangen schijnen open te laten. Zoo zijn dus de vormen van dit vreemde gebouw geenszins in detail duidelijk. Wel schijnt het een bijzondere aanleg te zijn geweest, die ook op een bijzondere bestemming wijzen zou. De ligging van het kerkhof en de preciese orienteering O-W doen vermoeden, dat we hier een primitieve kapel voor ons hebben en dit te meer daar het bekende Capitulare van Paderborn (Cap. Reg. Francorum) uitdrukkelijk beveelt, dat de dooden in de nabijheid van het kerkgebouw moeten worden begraven; een ander gebouw, dat zulk een kerk zou kunnen zijn geweest, werd bij dit kerkhof niet gevonden. Eenige diagonale sleuven oostelijk van dit gebouw getrokken (afb. d d-d¹) leverden in het geheel geen bouwsporen op; hoogstens eenige afvalgaten, maar vooral latere kuilen, werden hier aangetroffen. We mogen dus aannemen, dat hier slechts een openliggende ruimte was. Nog meer oostelijk vonden we

in het z. westelijk einde der sleuven $u-v^1$ en ten O. daarvan, van j^1, j tot e^1-e^3 een zeer breede baan, waarvan zoowel de gemengde vulling als het geheel platte profiel (zie afb. 44 de coupes e^1-e^3) er op wijzen, dat we met een open afvoergoot, een soort breede sloot, te doen hebben. Het kerkhof hier wordt dus aan zijn zuidzijde begrensd door het bovenbeschreven kerkgebouwtje en meer oostelijk door deze breede afvoergreppel. Het terrein zuidelijk daarnaast, d. w. z. de geheele

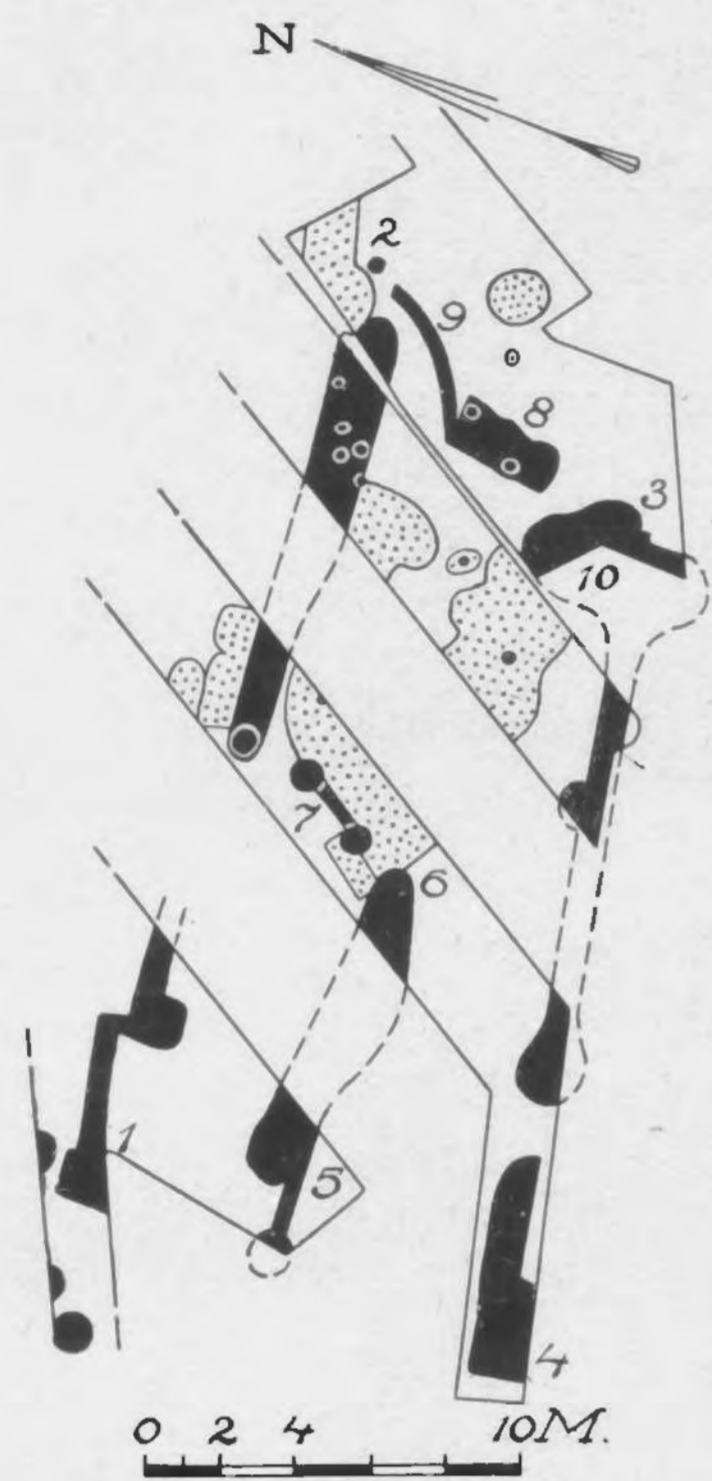
Afb. 46.

verdere westhelft van den vierhoekigen aanleg, bleek slechts zeer weinig overblijfselen te bevatten. De vondsten van scherven en andere fragmenten waren aan dezen kant opvallend gering, de cultuurlaag veel minder dik dan boven het straks beschreven terreingedeelte en in een paar sleuven (afb. 42 E en F), welke we hier groeven, vertoonden zich, zooals op de kaart is aangegeven, slechts weinige, vrij onbetekenende sporen, enkele baantjes en

gaten, die niet op de aanwezigheid van een bouw van eenige beteekenis wijzen. Waarschijnlijk is hier geen bebouwing van enig belang geweest.

Ook in het grafveld zelf werden verder geen sporen van bouw meer aangetroffen. Wel zien we in de sleuven U, U' en V de fundamentgreppels van een vierkant gebouwtje, doch de vulling daarvan hing zoodanig met den bovengrond samen en was zóó donker en gemengd, dat we hen met zekerheid aan een veel latere periode konden toeschrijven. Dat blijkt ten overvloede uit de wijze waarop deze greppels enkele der grafkuilen snijden. Voor den aanleg uit den tijd van ons castellum hebben we dus zeker met deze sporen geen rekening te houden. Overigens zien we in deze sleuven slechts nog enkele gaten en baantjes zonder aanwijsbaren samenhang.

Afb. 47.

Oostelijk grenst het grafveld vrijwel direct aan een palissadegreppel, die we bij U rechthoekig van den noordelijken walmuur zien afbuigen en die verder door onze sleuf heenloopt. In v kunnen we het begin van een omhuiging in oostelijke richting waarnemen die verder van h tot h' te vervolgen is; daar eindigt hij. Onze coupe bij h (afb. 44h) toont hoe we hier een eenvoudige komvormige palissadegreppel hebben, afkomstig van een enkele zware palissadeering, die hier dus klaarblijkelijk het grafveld van een andere meer oostelijk gelegen aanleg heeft afgesloten. De omhuiging en het afbreken bij h h' beteekent een ingang. Immers na een korte onderbreking zien we bij i weer een dergelijke palissadegreppel aanvangen, waarachter, parallel met de boven bedoelde omhuiging een fundamentspoor van een vierhoekig gebouw j, j' gelegen is. Tusschen h, h' en i, j, j' voerde dus klaarblijkelijk een ruim 4 M. breede doorgang vanaf het grafveld een aanleg binnen, welke oostelijk daarvan lag. De palissadegreppel van dezen aanleg i zien we dan in zuid-westelijke richting tot i' doorloopen, waar hij wordt afgewisseld door een enigszins uitbuigende reeks van groote paalgaten i', k, k', in welke gaten blijkbaar zware palen hebben gestaan, ongetwijfeld door houtwerk verbonden. Deze vormden daar een hoek naar het O. en van K' af zien we weer in oostelijke richting een

dubbele palissadegreppel loopen; tusschen beide greppels van deze zijn eenige paalgaatjes van de binnenversterking van de palissademuur zichtbaar. We hebben hier klaarblijkelijk het westelijk uiteinde van een palissademuur, die, evenwijdig loopende met den noordelijken vlechtmuur van den grooten aanleg V-W' met deze en de zoo juist beschreven palissadeering u, h, i, j, k, een afzonderlijken hof heeft omgeven, welke van de westzijde door den ingang tusschen h, h', i, j' toegankelijk was. Bij l konden we dezelfde palissadegreppel nog steeds in dezelfde richting loopende, voor den dag brengen, tusschen l en K' was geen gelegenheid tot onderzoek meer. Ook bij l' zien we hem doorloopen en verder bij m en m'. Tusschen deze laatste punten nemen we een merkwaardige verdubbeling van het palissadespoor waar benevens een kleine uitbuiging. Deze uitbuiging vindt in noordelijke richting haar voortzetting in eenige paalgaten, n en n', terwijl noordelijk van deze weer een in noordelijke richting loopende palissadegreppel o, o' aansluit (vgl. ook coupe o afb. 44). Feitelijk hebben

we hier een soortgelijken aanleg als tusschen k, j, i, welke de oostelijke begrenzing van den boven beschreven afzonderlijken hof vormt. Bij o' maakt de palissadegreppel een kruisvormige ombuiging naar W. en O. en is dan naar beide zijden na een paar meter ten einde. Aan het oostelijke einde sluit zich dan nog een reeks kleinere langwerpige sporen aan, blijkbaar de overblijfselen van een lichtere wand of hekwerk. Na een onderbreking van een meter of 8 welke echter juist op haar midden door paalwerk wordt afgesloten, begint bij p weer een nieuwe in oostelijke richting loopende palissadeering en wel op een wijze, die precies aan de verschijnselen bij h', h, U, herinnert. Wij zien ook hier het in oostelijke richting omgebogen einde van een palissadeering p', p, die we verder, in noordelijke richting loopende, ook in een sleuf bij Q waarnemen: het is weer een dergelijke palissadegreppel als bij o, alleen is bij deze laatste de helft van de breedte in lateren tijd sterk vergraven. Zooals uit onze doorsneeteekening (afb. 44 Q) blijkt en ook zoo goed mogelijk op den plattegrond afb. 45 is aangegeven (rechts van de letter Q) was ook hier de palissadeering dubbel geweest, immers achter de komvormig gegraven greppel van het aaneengesloten palenfront liep een reeks vierkant gegraven paalgaten waarin dus op geringe afstand van elkaar eveneens palen hadden gestaan. In de meer noordelijk gegraven sleuf bij r zien we dezen zelfden aanleg doorloopen; alleen is hier van de doorgaande komvormige greppel, doordat deze sleuf wat dieper moest worden gegraven dan de vorigen, nog slechts het diepste gedeelte in den vorm van een zeer smalle baan over. Achter deze baan zien we weer (r-r') de losstaande paalgaten. Bij r' springt de palissadegreppel plotseling met een rechten hoek een weinig uit. Ook hier aan dezen hoek gaat de doorlopende greppel weer in een aantal paalgaten over (s-s'), welke de verbinding vormen tusschen deze palissadeering en de groote noordelijke vlechtmuur. De palissadeering o, o', p, p', r, r', s' vormt dus de westelijke begrenzing van wat wij boven reeds als afzonderlijken hof (tusschen de punten U, k', m en s') beschreven. Evenals deze hof van uit het Westen door den ingang tusschen h en i toegankelijk was, zoo gaf hij zelf op zijn beurt door een ingang tusschen o en o', p' toegang tot den aanleg die den N.O. hoek van ons groote vierkant inneemt. Hij vormde dus als het ware een soort voorhof tot dien aanleg in den N.O. hoek. In dezen voorhof hebben op eenige plaatsen gebouwen gestaan. We zagen reeds het grondplan van het vierkante gebouwtje vlak aan den West-ingang (j-j'). Ook in den N.W. hoek vlak aan de walpalissade moet een gebouwtje hebben gestaan, waarvan het regelmatig in een vierkant gelegen paalgatencomplex u, u', v afkomstig is. Aan een vierhoekig gebouw zijn verder ook de paalgaten tusschen w en w' toe te schrijven, welke in een diagonale sleuf, dwars door deze ruimte hier gegraven, voor den dag kwamen. Verder waren echter geen bouwsporen meer aanwezig.

De aanleg waartoe deze voorhof toegang gaf vormde in den N.O. hoek van de Heul zeker verreweg het belangrijkste gedeelte van het geheele groote vierkant. De westelijke begrenzing van dezen aanleg zagen we reeds in de palissade n-s', met den ingang tusschen pp' en o'. Zijn noordelijke begrenzing werd gevormd door den palissademuur van het groote vierhoek vanaf het punt w' tot aan den grintweg (bij β') en vlak langs dien grintweg vonden we eveneens zulk een palissade als oostelijke begrenzing (bij β - β' , γ - γ' , δ en ε blootgelegd) terug. Bij ε houdt die palissade op en sluit dan aan op een uit het W. komende palissadeering die dus als zuidelijke ommuring van het vierkant te beschouwen is en blijkbaar dezelfde is welke we ook van ζ tot m in verschillende coupes aantreffen. Bij ζ schijnt een kleine onderbreking op een smalle doorgang te wijzen.

Zoo lag dus in dezen N. O. hoek van den grooten vierhoekigen aanleg een rondom door een palissademuur versterkt vierkant, hetwelk slechts van de W. zijde door een ingang van uit een eveneens afzonderlijk versterkten voorhof toegankelijk was.

Afb. 48.

Gaan we nog eens de zijden van dit vierkant na, dan zien we hoe in den N. O. hoek de noordelijke palissadegreppel bij α^1 eindigt slechts op een enkele meter afstand van de palissadegreppel $\beta \beta^1 \gamma$ en hoe vanaf $\beta \beta^1$ de vrijwel rechte hoek, die door deze beide greppels

gevormd werd, als het ware omsloten wordt door een ovaal-vormigen aanleg, gelijk die eveneens door een palissadegreppel in den grond wordt afgeteekend; binnen dit ovaal zijn nog een paar paalgaten zichtbaar. Op onze foto 48 nemen we in de door ons recht-hoekig op deze sporen gegraven breede sleuf, westelijk van α^1 (gezien van Z. naar N.) in het midden, de breede palissadegreppel zelf waar en op vóór- en achtergrond de boog van het ovale palissadespoor. Waarschijnlijk is dus deze hoek door een soort hoektoren versterkt geweest.

Gaan we verder in westelijke richting den noordelijken palissademuur na, dan zien

Afb. 49.

we hoe hier, achter den geheelen muur langs, een aanleg moet hebben gestaan, die eenige rijen van paalgaten in den bodem heeft achtergelaten. Op onze foto 49 zien we links op den voorgrond onder de staande wand een gedeelte van de palissadegreppel als een donkere strook uitkomen en op het midden de daarachter liggende reeks van paalgaten die ook op de kaart afb. 42 geteekend staan. In deze paalgaten is meer dan één periode te onderscheiden (vgl. den plattegrond): de ronde zijn het minst donker van vulling en over het algemeen waarschijnlijk vroeger dan de groote vierkante met donkere vulling, welke

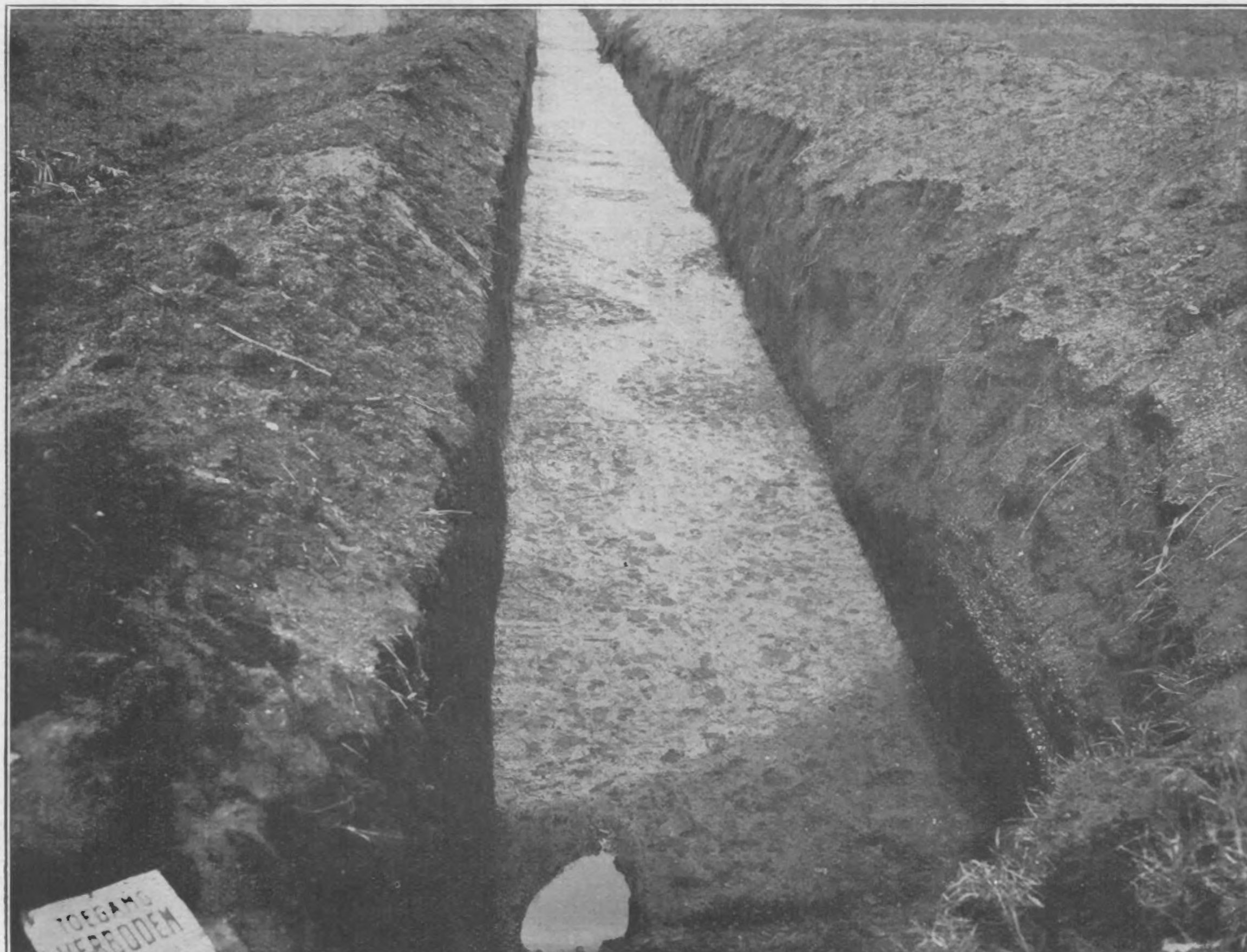
mogelijk van latere herstellingen of plaatselijke verbouwing afkomstig zijn. Deze bouw achter tegen den walruur, waarschijnlijk een soort kasemattenbouw, schijnt mij toe zuidelijk te worden begrensd door de paalgaten en het balkenspoor, hetwelk we bij η, η' en θ ontmoeten; meer westelijk van θ schijnt dit spoor aan te sluiten op een typisch rondlopend palissadegrepje $\theta' \nu'$ hetwelk op eenigen afstand de ombuiging van den N. W. hoek van den vierkanten aanleg volgt. Daar in dien N. W. hoek schijnt overigens evenals in den N. O. hoek, een ovaalvormig spoor van een soort hoektoren aan te wijzen, d. w. z. de binnenste helft van zulk een ovaal meen ik in de sporen $\kappa \kappa' \lambda$ te herkennen. De buitenste helft ligt dan onder den aangrenzenden boomgaard. Zelfs meen ik in dezen ovaalvormigen aanleg duidelijk twee perioden te zien, een vroegere $\kappa \kappa' \lambda$ en een latere $\kappa \kappa' \mu \mu'$, welke beiden op dezelfde wijze als waarop dat in den N. O. hoek geschiedt, tegen de uit zuidelijke richting komende palissade ($r s s'$) aansluiten. In dezen hoek, binnenwaarts van het bovengenoemde ombuigende palissadegreppeltje $\theta \nu'$ zien we in een zeer verwarde groep een groot aantal paalgaten liggen (tot v en p'). Blijkbaar lag hier een gebouwtje, dat verschillende herstellingen of bouwperioden heeft meegemaakt; bovendien zijn er ook een aantal veel latere gaten aanwezig. Aan den vorm en de kleur van de vulling was in de meeste gevallen nog zeer duidelijk te zien, wat chronologisch bij elkaar hoorde, we hebben dit dan ook op onzen plattegrond weergegeven. We zien ook hier weer kleinere ronde gaten met lichte vulling uit de vroegste periode en daar naast meest grootere, die zich door hun donkere vulling onderscheiden. Op deze wijze is er in de verschillende gaten wel eenige regelmaat te bespeuren en kunnen we tenminste met zekerheid zeggen, dat hier, ongeveer van $p' q'$ naar $v v'$ een vierkant gebouwtje vlak binnen de ommuring moet hebben gelegen. Dit gebouwtje lag dus met zijn zuidelijk front langs den ingang.

De paalgaten van een ander gebouwtje vinden we bij $\xi \xi'$ in den Z. W. hoek van het vierkant binnen den hoek van de ommuring. Dezen hoek zelf beschreven we reeds, zooals zij eenigszins rond uitbuigt; als spoor eener bijzondere versterking, gelijk die ook bij de andere hoeken van het vierkant voorkomt, vonden we hier slechts de ovale verdubbeling van de palissadegreppel bij m' , hetgeen op een bijzonderen hoekbouw schijnt te wijzen. De vierde hoek van den vierhoek, vlak aan den tegenwoordigen grintweg, scheen wel weer door zulk een aanbouw versterkt; daarop wijzen de palissadegreppeltjes, welke we aan weerszijde van het spoor van de zuidelijke palissade, tusschen ε en ε' , zien uitgaan en de paalgaten die daarmee in verband liggen. Ook in dezen Z. O. hoek van het vierkant had binnen den muur blijkbaar nog weer een gebouwtje gelegen waarvan de paalgaten verschillend van kleur en vorm, evenals we dat boven reeds beschreven, op minstens twee bouwperioden schenen te wijzen. Op onze foto 50 ziet men vlak op den voorgrond de oostelijke palissadegreppel in dezen hoek en verder de paalgaten van het gebouwtje daar binnen.

Het hoofdgebouw van den geheelen aanleg werd zonder eenigen twijfel ongeveer op het midden van het kleine versterkte vierkant in eenige kruisgewijs gegraven sleuven weergevonden. Boven dat middengedeelte ging ook de omgewoelde grond veel dieper en vertoonde hij meer sporen van brand dan elders het geval was. Onder dezen diep omgewoelden cultuurbodem vonden we een groot vierkant ($\pi, \pi' \rho, \rho'$) door rijen paalgaten van precies hetzelfde karakter in den grond afgeteekend; allen waren rond met eenzelfde vulling tot aanzienlijke diepte tusschen 1.50 en 2 M. onder het tegenwoordige maaiveld reikend. Deze paalgaten moeten dus aan een groot gebouw worden toegeschreven, van een kleine 20 M. in het vierkant; blijkens zijn zware paalfundering moet het zeker ook een vrij aan-

zienlijke hoogte hebben gehad. Een paar M. binnen deze buitenste palenreeks was vrijwel concentrisch er mede een vierkant van paalgaten op te merken ($\sigma, \sigma', \tau, \tau', v$), welke, wat kleiner van omvang en ongeveer een halve M. minder diep gegraven, tot de binnenindeeling van het gebouw moeten hebben gehoord. Binnen de vierkante ruimte van het gebouw schijnt dus eerst een paar M. breede gang te hebben gelopen en daar binnen moet dan een groot vertrek hebben gelegen; aan een verdere indeeling van deze vierkante binnenruimte zijn verder nog eenige andere paalgaten binnenin toe te schrijven en waarschijnlijk

Afb 50.

ook het merkwaardige rondgebogen fundamentgreppeltje bij ν' . Overal in dezen omtrek werden resten van huttenleem gevonden van de wanden van het gebouw en op verschillende punten vertoonden ook de paalgaten duidelijke sporen van fellen brand. Hier en daar, zooals bij π , deed verdubbeling van een paalgat aan herstelbouw denken.

Alles wijst er dus op, dat we hier in het midden van den vierkanten, door een eigen palissadeering versterkte ruimte, naast eenige kleine gebouwtjes in de hoeken, het hoofdgebouw hadden weergevonden.

Hiermede hadden we dus een vrij volledig beeld verkregen van dezen merkwaardigen

aanleg, dien we op de Heul hadden weergevonden, met zijn eene zijde gelegen vlak langs den tegenwoordigen grintweg, aan welks overzijde we den langgerekten vicus zich reeds hebben zien uitstrekken (vgl. hierbij afb. 37 en 42).

De vraag hoe de verbinding tusschen dezen aanleg op de Heul en de Vicus geweest kon zijn, moest nog worden opgelost. Langs den grintweg liep de oostelijke palissadegreppel van het afzonderlijk versterkte vierkant (van β - ϵ) precies gelijk met den berm van dien weg op. In den N.O. hoek bij β zien we de palissadegreppel $\epsilon\gamma\beta$ nog naar het N. doorloopen en zelfs onder den grintweg wegbuigen; we mogen dus aannemen, dat hij onder dezen laatsten doorloopt en op die wijze verbinding heeft met de daartegenover gelegen palissadegreppel van den vicus. Het lijkt achteraf zelfs zeer waarschijnlijk dat hierin ook de reden ligt van het feit, dat we vroeger in de ongeveer daartegenover liggende sleuf door het vicusterrein (vgl. afb. 39) de palissadegreppel slechts onvolledig terug vonden, hetgeen we toen uitsluitend aan latere vergraving meenden te moeten toeschrijven. Hoe die verbinding precies geweest is, valt niet meer na te gaan, daar het antwoord hierop slechts onder den grintweg te vinden zou zijn. In alle geval zijn hier echter vicus en castellum aaneengebouwd. Aan den Z.O. hoek van het afzonderlijk versterkte vierkant bij ϵ was de palissadegreppel langs den grintweg ($\beta\gamma\delta\epsilon$) werkelijk ten einde en werd met de uit het W. komende palissadeering een hoek gevormd. Toch was het op zichzelf niet waarschijnlijk, dat de geheele aanleg van de Heul verder aan deze zijde tusschen dat punt en het eind van de palissade, welke de Zuid-grens vormt (A) eenvoudig open zou hebben gelegen. Een meter of 6 westelijk van den hoek ϵ midden tusschen ϵ en ϵ^1 zien we dan ook op den plattegrond (afb. 42) hoe van deze palissadegreppel weer een andere afloopt, juist in de richting van dat punt A. Hier in dezen omtrek is de bodem sterk vergraven en zijn dus de sporen zeer verwoest, zoodat ze slechts op groote diepte een eenigszins zuivere afteekening vertoonen. Op die diepte was het echter duidelijk, dat ook hier weer een dubbele palissade geloopt heeft, waarvan men de standsporen in twee evenwijdige baantjes herkent. Gelijk op de kaart is aangegeven, werden zij op deze wijze in verschillende sleuven van x-ij teruggevonden. In ij troffen we het einde van deze palissadegreppel; de voortzetting er van vertoonde zich in de sleuven bij ij¹ weer in den vorm van een aantal losse paalgaten, welke ook hier een ombuiging van de afsluiting vormden, juist zooals we dit reeds vaker hadden gezien. Tusschen deze naar binnen ombuigende palenreeks en het punt A, het eindpunt van de zware palissade, die de zuidelijke begrenzing van den geheelen aanleg vormde, heeft ongetwijfeld weer een ingang gelegen, waardoor men tot den geheelen aanleg van de Heul toegang had. Een nauwkeuriger onderzoek van dezen toegang was door de terreinsomstandigheden niet mogelijk; in de verschillende sleuven welke we bij Z hadden gegraven, werd geen spoor van eenigen aanleg weergevonden. Terwijl echter de zuidelijke palissadeering blijkbaar bij A ten einde was, zien we hem een eind oostelijker bij Z¹ weer te voorschijn komen. Het verschil in richting op beide plaatsen en het ontbreken van eenig ander spoor tusschen A en Z¹ wijst er op, dat er tusschen deze beide punten een doorgang geweest moet zijn, waarvan echter het detailonderzoek, wegens ontoegankelijkheid van het terrein ten Z., voor ons niet mogelijk was. Geheel in den hoek van de Heul aan den grintweg bij Z¹ zien we duidelijk onze uit het W. komende palissade eenigermate in Z. richting afbuigen, zoodat het niet twijfelachtig is, of we mogen ons voorstellen dat zij onder den grintweg door verband houdt met den palissademuur van den vicus aan de overzijde van dien weg, gelijk we dit op onze kaart (afb. 37) hebben

aangegeven. Het schijnt dus duidelijk, dat de ingang tusschen A en Z' zoowel tot de Heul als tot den vicus toegang heeft gegeven. Van het Zuiden af door dezen ingang binnentredende had men rechts den vicus voor zich; om dan van daaruit den aanleg van de Heul te betreden moest men nog den boven beschreven doorgang passeeren, welke tusschen den grooten palissademuur bij A en de palissadeering bij Y werd gevormd.

Na de voorafgaande beschrijving onzer opgravingen willen we thans nog even trachten den geheelen aanleg van de Heul, zooals zij ons dien hebben leeren kennen, te overzien; vgl. daarbij den schematisch geteekenden plattegrond (afb. 51). Deze aanleg bestond dus uit een groot langwerpig vierkant van ongeveer 220 bij 100 M. aan hetwelk zich een der korte zijden van den vicus heeft aangesloten (vgl. ook afb. 37). Dit vierkant was door een zeer zwaren vlechtmuur omgeven van welks dubbele palenreeks we overal rondom de palissadegreppel weervonden. Het was van twee kanten toegankelijk. In den N. W. hoek vormde de S-vormig naar binnen gebogen walmuur een wijden ingang door een er voor liggende palissademuur beschermd. Ook in den Z. O. hoek was zulk een ingang aanwezig; de juiste vorm daarvan kon niet meer worden vastgesteld. In dit groote langwerpige vierkant nu zijn duidelijk drie gedeelten te onderscheiden. In den N. O. hoek wordt namelijk door een dergelijke, zij het wat minder zware palissadeering een afzonderlijke vierhoek er van afgescheiden, met extra versterkte hoeken, welke slechts op één punt op het midden van zijn zuidelijke zijde toegankelijk was. Deze afzonderlijke versterkte vierhoek omvatte eenige gebouwen, waarvan dat in het midden, een buitengewone zware palenbouw van ruim 18 bij 20 M., zeker het voornaamste was.

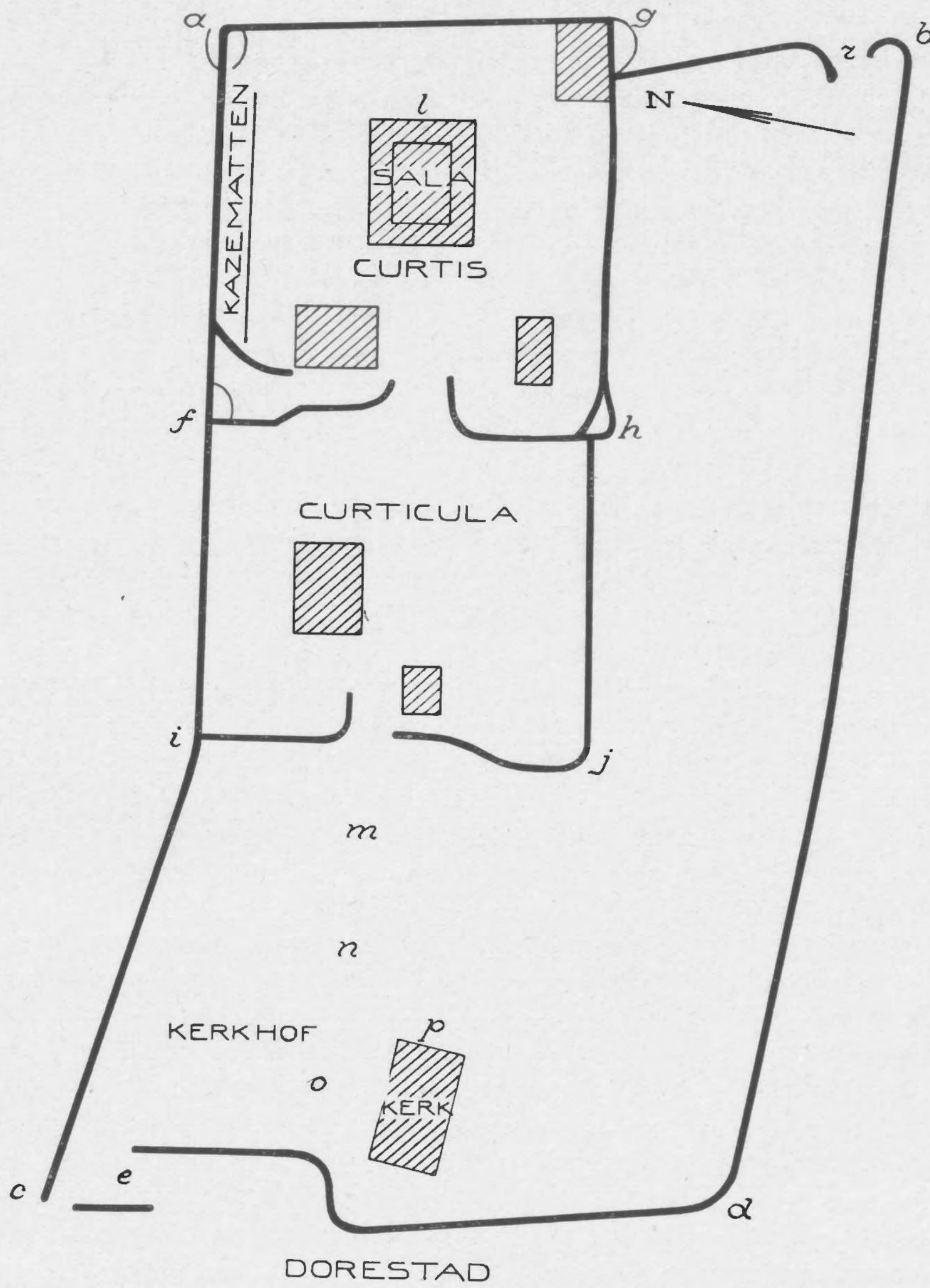
Zuidelijk aan dit vierkant aansluitende zagen we een tweede eveneens nog door een palissadeering omsloten ruimte 55 bij 60 M. groot, blijkbaar een soort voorhof vóór de eerstgenoemde. De bovenbeschreven poort leidde immers vanuit deze ruimte het in het N. O. gelegen vierkant binnen. Op zijn beurt had deze voorhof eveneens zijn ingang op het midden van zijn zuidelijke palissademuur. Reeds de geringe dikte en de aard van de cultuurlaag bewees, dat hier van een zwaren bouw op het midden, gelijk in het straks besproken vierkant, geen sprake was. Toch hebben ook in dezen voorhof nog eenige huizen gestaan, van welke de paalgaten weergevonden werden.

De beide hier beschreven bebouwde gedeelten hebben dus samen ongeveer $\frac{2}{3}$ van de noordelijke helft van den geheelen aanleg ingenomen. De rest daarvan schijnt vrijwel onbebouwd geweest te zijn. De N. W. hoek, vóór den ingang van den voorhof gelegen, werd geheel door een grafveld ingenomen, bij hetwelk de overblijfselen waarschijnlijk van een kerkgebouwtje lagen. De geheele zuidelijke helft van den aanleg schijnt vrijwel open te hebben gelegen. De cultuurlaag is hier veel minder dik dan aan de andere zijde, hetgeen op geen, of slechts geringe bebouwing wijst, en in de verschillende sleuven hier gegraven, kwamen feitelijk zoo goed als geen bouwsporen van belang, hoogstens enkele weinig beteekenende fundamentgreppes of paalgaten, voor den dag. In hoofdzaak is deze zuidelijke helft dus onbebouwd terrein geweest, al zal mogelijk hier of daar een onbetekenend of tijdelijk gebouwtje hebben gestaan.

De plattegrond van de Heul, aldus verkregen, is werkelijk een aanwinst van groote beteekenis. Men bedenke immers, dat ons het Frankische castellum in het algemeen nog weinig bekend is, dat we hier in Wijk Bij Duurstede eigenlijk voor de allereerste maal zulk een aanleg in werkelijkheid aan een volledig onderzoek konden onderwerpen. Wel

ontbreekt het ook op dit punt niet geheel aan studies, welke ons reeds eenigszins den weg konden wijzen (vgl. het overzicht bij Schumacher Siedl. Gesch. III). In de eerste plaats zijn hier RÜBELS historische onderzoekingen te noemen („die Franken”) waarin hij vooral

Afb. 51.

op grond van verschillende voorschriften en bepalingen in de Capitularia reg. Franc. eenig licht over deze Frankische verschijnselen heeft doen opgaan. Daarin leeren we hoe zulke castella vooral ook door Karel den Grooten veelvuldig werden aangelegd, in de groote oorlogen door hem gevoerd, en wel oorspronkelijk als etappen gediend hebben bij zijn veld-

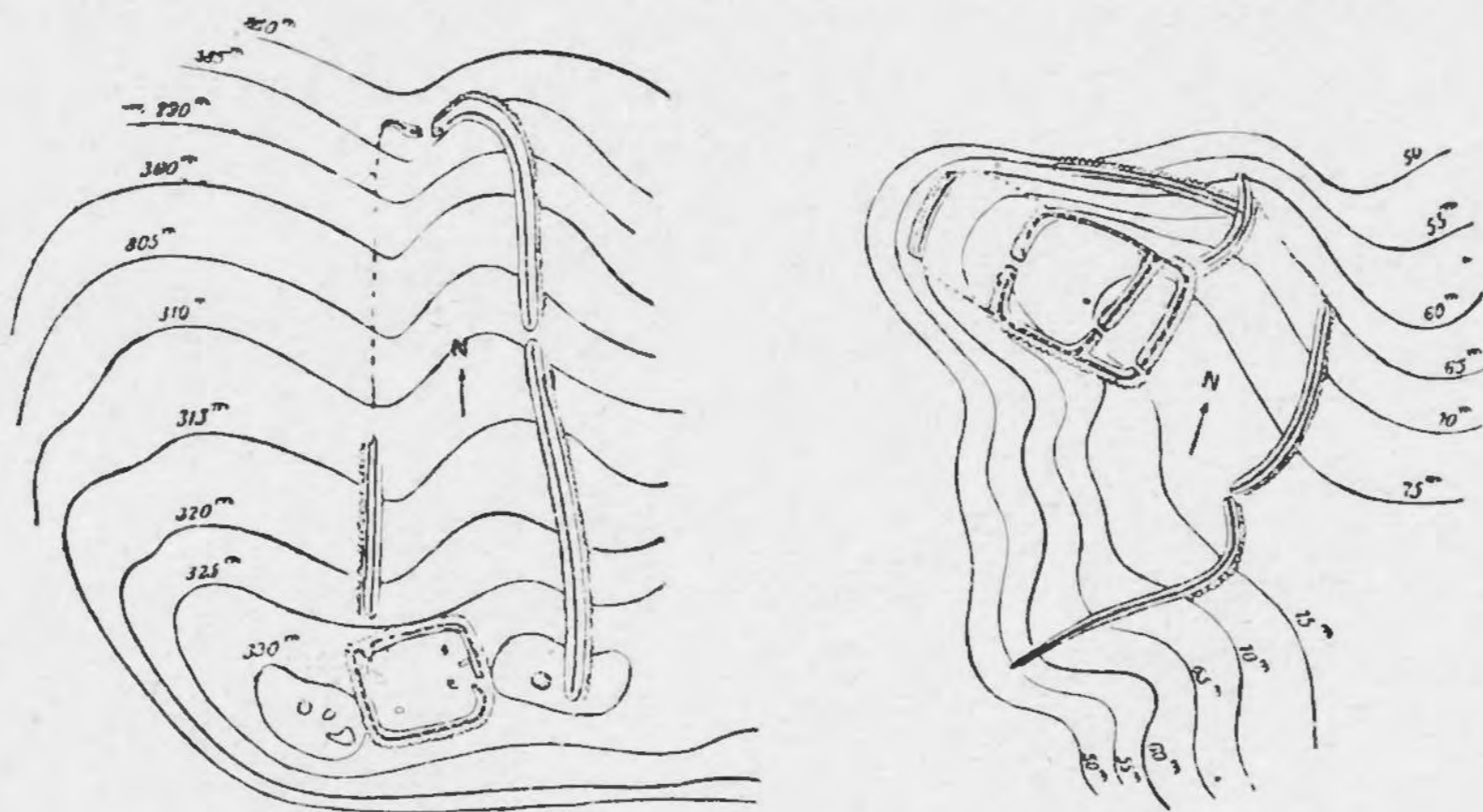
tochten, maar spoedig als „koningshoven” meer een bestuurskarakter aangenomen hebben; hier was dan de hooge ambtenaar met een kleine bezetting gevestigd om de verschillende bestuursfuncties uit te oefenen, vaak in het nog half vijandige land. In overeenstemming hiermee zouden deze castella dan ook steeds in 2 deelen zijn aangelegd, een eigenlijke Curtis, het kasteel met zijn sala en enkele bijgebouwen er in, afzonderlijk door een muur of wal versterkt, en daar bij aansluitende, eveneens door een versterking omgeven, de Curticula, waarin zich verschillende gebouwen bevonden en waar o. a. ook andere troepengedeelten op reis onderkomen konden vinden. In het bezit van deze gegevens vooral heeft nu SCHUCHHARDT in Westphalen, het land van de veldtochten van Karel den Groote tegen de Saksers, ons door verkenning en oppervlakkige opgravingen in tal van omwalde terreinen, die zich daar nog in het onbebouwde land laten weervinden, zulke koningshoven leeren kennen („Atlas Vorgesch. Befest.” en „Frühgesch. Befest.”), waarvan hij althans in groote trekken den aanleg teekenen kon. Zoo zijn ons verscheidene plattegronden bekend waarop hij steeds weer die twee gedeelten Curtis en Curticula meent te kunnen onderscheiden; de eerste vond hij gewoonlijk als een vrij regelmatigen vierkanten aanleg, de tweede zou onregelmatiger en zeer varieerend, zoowel in vorm als in afmetingen geweest zijn. Tenslotte wijst reeds SCHUCHHARDT op de verwantschap van deze Karolingische castella met later middeleeuwsche burchten (vergelijk hierover ook mijn opstel Oudh. Med. VIII) en geeft hij ons zelfs de afbeelding van een burcht Sabatz uit een oud handschrift als type van zulk een castellum, zooals zijn onderzoekingen ons dat hebben leeren kennen. Wanneer we dan de door SCHUCHHARDT gegeven voorstellingen met onze gegevens van Wijk bij Duurstede vergelijken, dan kunnen we eerst op een paar merkwaardige punten wijzen. In de eerste plaats vonden we in Dorestad geen gracht, noch om den geheelen aanleg noch om het binnenvierkant, terwijl in de Westphaalsche castella meestal wel een spitsgracht aanwezig zijn zou; we merken echter op, dat in de „Brevium Exempla” van Karel den Groote (Cap. Reg. Franc. I 128 e. v. v.) waar een aantal van zulke koningshoven, ook wat hun versterking betreft, zeer uitvoerig worden beschreven, evenmin ooit van een gracht sprake is. Eigenlijk kan men ook niet zeggen, dat een gracht van deze castella in Westphalen een integreerend deel uitmaakt. Bij de Bumansburg (Hoops Lexicon I Taf. 14 no. 5 vgl. Westphäl. Mitt. I) wordt uitdrukkelijk gezegd „die starken Wälle des Innenvierecks haben keinen Graben” en wat het groote vierkant daarvan betreft, ook daarbij schijnt mij, wat voor een gracht gehouden wordt, zóó gering te wezen, dat men zich afvraagt of ook hier niet, evenals in Dorestad, veeleer aan een dubbele palissadegreppel als voorfront van den wal te denken zou zijn.

Dezelfde vraag rijst ook bij Dolberg (Hoops I Taf. 14 n° 6, Westph. Mitth. I II) waar eveneens slechts oppervlakkige onderzoekingen hebben plaats gehad en waarbij de z.g. gracht bij een breedte van 5 M. slechts 1.10 diep wezen zou; in een andere coupe was daar zelfs heelemaal geen sprake van een spits en werd op $\frac{1}{2}$ voet diepte reeds de vaste grond bereikt. In andere gevallen is echter zonder twijfel wel zulk een spitsgracht aanwezig, ook al is deze vaak betrekkelijk gering van afmetingen. We schijnen hieruit dus te mogen concludeeren, dat de typische spitse gracht uit de Romeinsche periode, te samen met de andere vormen van het castellum op het Frankische overgegaan, in dezen tijd nog wel in gebruik was, doch haar groote beteekenis van vroeger had verloren en bezig was te verdwijnen.

In Dorestad vonden we als bescherming de zware dikke vlechtmuur; dit is ongetwijfeld de „tunnimus”, die ook in de bovenbedoelde beschrijvingen der Cap. Reg. Franc. I. 128

steeds weer als de gewone vorm van versterking dezer koningshoven wordt genoemd, naast de sepes, de gevlochten palissadeering, gelijk we die eveneens bij Dorestad vinden. Ook in dit opzicht sluit Dorestad zich dus volkomen bij deze schriftelijke overlevering aan en bij de castella van Westphalen (vgl. afb. 52) komt deze wijze van versterking eveneens voor. Vaak is daar de vlechtmuur nog in den vorm van een wal over, zooals bij Bumannsburg, Dolberg (W. M. I en II) of Hühbeck (Atl. V. B. Nd. S. s. 52 Pl. XLVI). Terwijl verder in de bedoelde beschrijvingen slechts één keer in plaats van een tunninus een steenen muur wordt genoemd, bevatten de wallen der meeste castella in Westphalen een muurkern van steen. Ook komt het voor, dat het ééne onderdeel van den aanleg door zulk een steenen muur, het andere door een wal zonder muurkern, die dus slechts als palissadewal op te vatten is, omsloten wordt. Dit is b. v. zoowel bij Altschieder als bij Heisterburg het geval (Atlas v. B. blz. 125). Een merkwaardige overeenkomst met de in Dorestad gevonden poorten, zoowel van het groote vierkant als van den kleinen binnenvierhoek, vertoonen ons verscheidene van deze castella. Men vergelijke b. v. de sterk, bijna rond, naar binnenbuigende

Afb. 52.

muureinden bij de poorten van Altschieder en vooral die bij Heisterburg (Afb. 52 links), zoowel van het groote vierkant in het midden der korte zijde, als vooral ook de beide poorten in 2 hoeken van het binnenvierkant. Hier hebben we dus zonder twijfel den gewonen poortvorm van het Karolingische castellum. Verder zagen we in de sporen van den houtbouw van den vlechtmuur van Dorestad in de hoeken die merkwaardige afteekening van ovaal-ronde torens; buitengewoon belangrijk schijnt het dus, dat we in den primitieven steenbouw van een aantal Westphaalsche castella juist zulke torens terugvinden. Zoo zien we in een hoek van het binnenvierkant van Heisterburg de overblijfselen van een steenen toren van eenigszins ovalen vorm, doch het sprekendst is dit verschijnsel op 2 hoeken van het binnenvierkant van de Wittekindsburg bij Rulle (vgl. Atlas Nd. Sachs. blz. 130), waar een van de torens rond, de andere vierkant is. Evenals bij Dorestad zijn deze torens aangelegd niet buiten den muur uitstekend, doch in den muurbouw zelf ingesloten. Zij schijnen mij niet slechts daarom zoo belangrijk, omdat ze weer zulk een typische detailovereenkomst tusschen Dorestad en de andere bekende Karolingische castella bieden, maar ook, omdat we in deze steenen torens buiten twijfel de analogiën vinden der ronde of rond-ovale hoektorens van meer zorgvuldig uit steen gebouwde burchten, waarover we reeds vroeger in onze Oudhk.

Med. VIII handelden; zij vormen dus als 't ware mede een directe brug van den geheel uit hout en aarde gebouwden aanleg als van Dorestad naar deze laatstgenoemde burchten, waarvan we het bestaan ook reeds in den Karolingischen tijd hebben aangetoond, doch die ook in later tijden nog dezelfde vormen vertoonen.

Buitengewoon belangrijk is echter verder vooral de geheele plattegrond als zoodanig. We zeiden immers reeds hoe RÜBEL en SCHUCHHARDT twee deelen van den Koningshof onderscheidde, den Curtis, het binnenvierkant, hetwelk we bij de verschillende castella en zoo ook in Dorestad weervonden, en de Curticula, welke volgens SCHUCHHARDT zeer verschillend van vorm zou zijn en soms zeer groote afmetingen zou aannemen. Wanneer we echter in Schuchhardts Atlas bij tal van burchten, zooals Heisterburg (Afb. 52 l), Bumansburg, Wittekindsburg (Afb. 52 r.) enz. zien hoe, in vergelijking met het kleine binnenvierkant, dat zeker de Curtis wezen moet, de aanleg, die hij dan voor de Curticula houdt, zelfs zeer uitgebreid is, dan klinkt daarvoor dit verkleinwoord wel zeer zonderling.

In Dorestad is zonder eenigen twijfel het kleine extra versterkte binnenvierkant in den N. O. hoek de Curtis. Vergelijking van onzen plattegrond vooral met Heisterburg (vgl. afb. 52) doet ook direct de gelijkenis opvallen van den aanleg in zijn geheel, van het langgerekte vierkant, waarbinnen het kleine binnenvierkant is gelegen. Bij Dorestad zagen we, hoe de geheele aanleg niet uit twee maar uit drie deelen heeft bestaan, hoe er werkelijk vlak tegen den Curtis ook nog een kleine voorhof aangesloten heeft, waarop de naam Curticula wèl zeer toepasselijk is; doch dan kan ook de groote langgerekte aanleg in Dorestad zeker niet de Curticula geweest zijn en moet ook de groote aanleg bij de genoemde Westphaalsche castella door SCHUCHHARDT ten onrechte zoo worden genoemd.

Wat kan dan deze groote aanleg, waarin zelfs het kerkhof lag en die verder slechts hoofdzakelijk uit een onbebouwde ruimte bestond, eigenlijk wel beteekenen?

Reeds SCHUCHHARDT (vgl. ook bij HOOPS III 83) merkt op, dat naast Curtis en Curticula in de bedoelde beschrijvingen een enkele maal nog het Pomerium genoemd wordt. Zoo lezen we daar van een curtis „tunimo circumdato”, een „curticula similiter tunimo interclusa” en een „pomerium contiguum” (d. i. dus daaraan grenzende) „diversi generis arborum nemorosum”. Dit woord pomerium zou dan boomgaard beteekenen. Al heeft men overal naar het schijnt, in het latere Latijn de afleiding van dit woord van „poma” als vanzelfsprekend aangenomen. (vgl. Ducange s. v. en vooral het citaat aldaar: „Pomarium est ubi ponuntur, pomerium ubi poma nascuntur”) toch lijkt me deze afleiding zeer dubieus. In het klassieke Latijn beduidt dit woord (van post en murus) niet anders dan het wijdere stadsgebied. In een aanleg als Dorestad zou het dus wonderwel passen op het groote wijde vierkant van onzen aanleg, waarbinnen de Curtis in engeren zin en ook de Curticula lag. SCHUCHHARDT en RÜBEL, die ook de groote vierhoeken als van Heisterburg enz. als pomaeria verklaren, schijnen eenvoudig Pomerium en Curticula te vereenzelvigen. Onze plattegrond van Dorestad bewijst echter, dat dit niet juist zijn kan, immers dat zulk een Frankische aanleg niet uit twee, doch uit drie deelen bestaat, waarmee het dus voor de hand ligt ook de drie benamingen welke we kennen in verband te brengen. Of die drie deelen echter altijd overal aanwezig zijn geweest, is zeer de vraag, zelfs is het zeer wel mogelijk, dat of Curticula of Pomerium bij een bepaald castellum achterwege zijn gebleven. Bij het vaak groote verschil in de wijze van ommuring der verschillende deelen, hetwelk wij konden constateeren, hetzij met vlechtmuur of met palissadeering, bestaat verder de groote mogelijkheid, dat in gevallen waar geen volledig onderzoek heeft plaats gehad, de ééne

wijze van afscheiding wèl, de andere niet is teruggevonden. Bij een minder volledig onderzoek van Dorestad b.v. zouden zeker de binnenpalissadeeringen zoowel van Curtis als van Curticula, niet als zoodanig zijn herkend. In het bijzonder geldt dit voor die talrijke castella, waar het onderzoek zich bepaalde tot de wallen of het muurwerk, dat nog boven den grond zichtbaar was; palissadegreppels, zooals wij die constateerden zijn daarbij uit den aard der zaak zeker niet teruggevonden. Gaan we de verschillende plattegronden van zulke burchten na, dan zien we feitelijk in dien van de Wittekindsburcht bij Rulle (Afb. 52 r) de grootste overeenkomst met dien van Dorestad, alleen loopt hier de ommuring van den geheelen aanleg, van het Pomerium dus, onregelmatig, ten gevolge van het verschil in hoogte van het bergachtige terrein; overigens zijn hier, behalve het Pomerium, ook de beide andere deelen, Curtis en Curticula, duidelijk zichtbaar.

Bij Heisterburg (Afb. 52 l) zien we d. e. t. slechts het langgestrekte pomœrium als dat van Dorestad en in den hoek daarvan de Curtis; een Curticula is niet aanwezig, althans de naar de uiterlijke overblijfselen geteekenden plattegrond vertoont die niet. Het zou echter zeer wel mogelijk zijn, dat er evenals in Dorestad binnen de ommuring van het pomœrium vóór den curtis ook nog zulk een voorhof zou bestaan, alleen door een palissadeering, die geen bovengrondsche sporen meer heeft achtergelaten, omgeven.

Hetzelfde als voor Heisterburg geldt ook voor Bumansburg en Dolberg b. v. alleen doet hier de eenigszins langgerekte vorm van het binnenvierkant, zooals dit zich door uiterlijke overblijfselen vertoont, het vermoeden rijzen, dat een afscheiding tusschen een Curtis en een Curticula, die dan ook uit een aan de oppervlakte niet meer zichtbare palissadeering zou bestaan, binnen dit binnenvierkant te zoeken zou zijn. Het zou echter ook zeer wel mogelijk zijn, dat hier een curticula nooit heeft bestaan, dat dus werkelijk hier direct het Pomerium aan den curtis zelf heeft aangesloten. Slechts een onderzoek, vollediger als hier tot dusver heeft plaats gehad, kan zekerheid brengen.

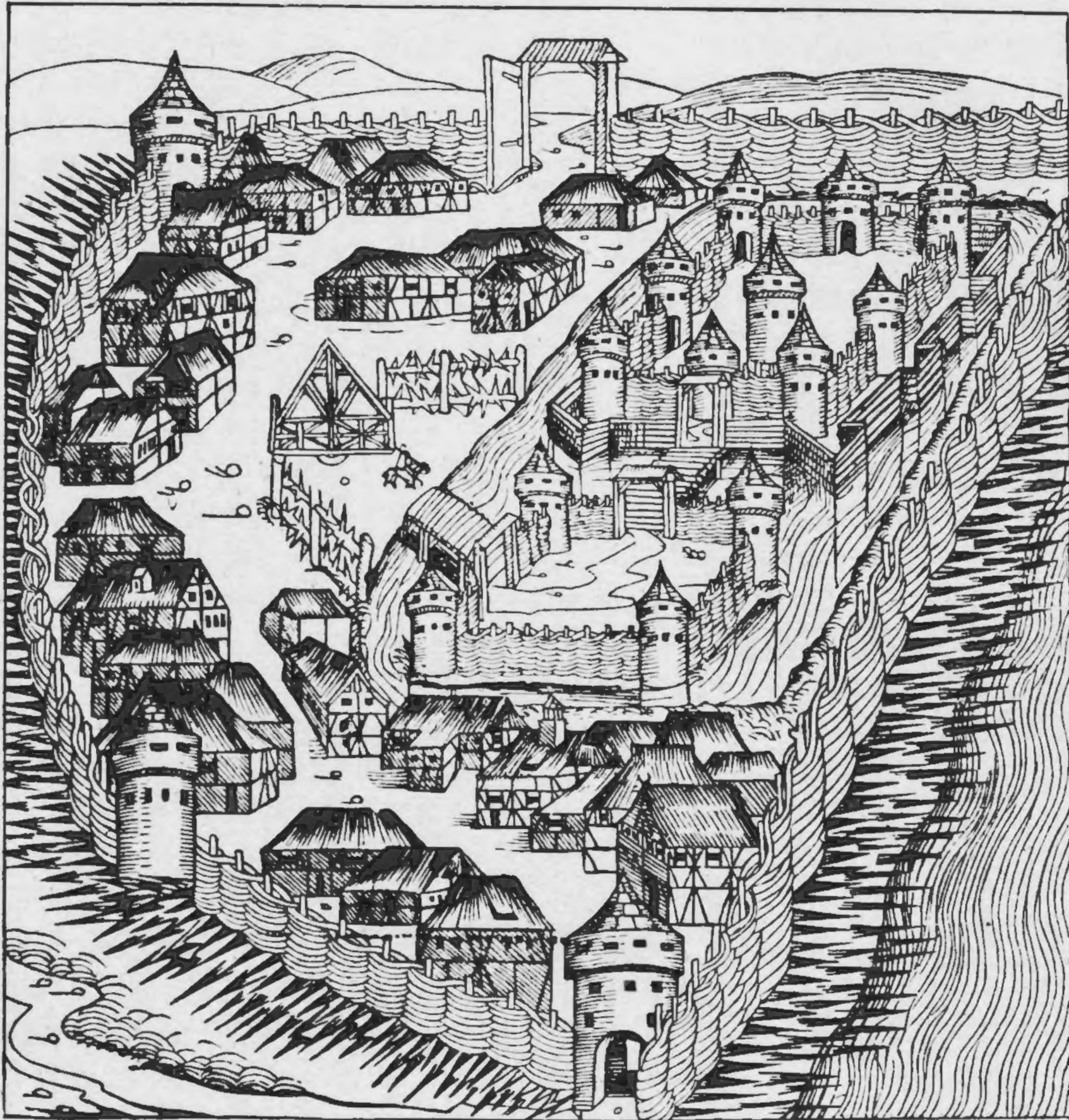
Aan den anderen kant zijn er zeker ook een aantal burchten aan te wijzen, waarbij alleen Curtis en Curticula voorkomen, zonder dat een ommuurd Pomerium aanwezig is. Typisch is b. v. in dit opzicht de door verschil in terreinhoogte onregelmatig gebouwde Uffoburg bij Bremke (Atl. Nd. S. LVII b). Ook bij latere burchten, volgens SCHUCHHARDT uit deze Frankische vormen voortgekomen, gelijk b. v. de Gräfte bij Driburg (vgl. Schuchhardt Befestigung blz. 89, Atlas Nd. S. LVII A.) schijnt dit het geval te wezen.

Tenslotte is de door SCHUCHHARDT geciteerde afbeelding van de burcht Sabatz (afb. 53) nog weer een prachtig voorbeeld van de combinatie van alle drie de deelen, waaruit zulk een castellum als ons Dorestad bestaan heeft, ja men zou deze afbeelding naast onze plattegrond van Dorestad kunnen leggen als beste illustratie daarvan. We zien vierkante hof en voorhof, Curtis en Curticula, beiden gelegen binnen een groote ommuurde ruimte, het Pomerium, juist zooals ook de plattegrond van onze nederzetting dit vertoont.

Bij de betrekkelijke vluchtigheid waarmede de verschijnselen in Westphalen moesten worden onderzocht, schijnt er van een detailonderzoek van het binnengedeelte van den Curtis feitelijk nooit sprake geweest te zijn. Slechts enkele details zijn ons bekend. Zoo worden ons b. v. in de groote Curtis van Heisterburg eenige steenen gebouwtjes vermeld, vrijwel aan den rand van den aanleg gelegen (Atlas Nd. S. 1. 1.). Het binnenste van een Curtis is daarentegen eigenlijk nog nooit onderzocht. Hier in Dorestad zien we dus feitelijk voor het eerst hoe een groot, zwaar gefundeerd houten gebouw van 18 à 20 M. in het vierkant, dat blijkbaar een zeer aanzienlijke hoogte moet hebben gehad, het midden van den aanleg

heeft ingenomen en blijkbaar het hoofdgebouw is geweest. Men kan, dunkt ons, geen oogenblik aarzelen in dit gebouw de sala, de domus of casa regalis uit de boven reeds vaker geciteerde beschrijvingen (Cap. Reg. Franc. I blz. 254 e. v.) te herkennen en wel zooals het op een plaats heet „ex ligno ordinabiliter constructa”; daarnaast komt het echter ook voor, dat zulk gebouw uit steen, of wel „exterus ex lapide et interus ex ligno” gebouwd is geweest. Bij de overige gelijkheid in aanleg mogen we stellig verwachten, dat bij

Afb. 53.

voortgezet onderzoek ook in het midden der Westphaalsche curtes een dergelijk hoofdgebouw zou worden weergevonden.

De andere gebouwtjes welke we in onze Curtis en Curticula van Dorestad weervonden, laten zich uit den aard der zaak niet met zekerheid met bepaalde in de Beschrijvingen genoemde bijgebouwen identificeeren.

Zoo hebben dus onze opgravingen van Dorestad onze kennis van het Karolingische castellum, die tot dusver nog gering was, ten zeerste verrijkt. In zijn vierhoekigen aanleg en met muur en spitsgracht, gelijk die nog vaak in de Westphaalsche castella wordt aangetroffen, herinnert zulk een Frankisch castellum zeker nog vrij sterk aan het oude Romeinsche voorbeeld, doch we zagen boven, hoe juist die Romeinsche eigenschappen

sterk aan het verdwijnen zijn; ook is feitelijk het karakter van den geheelen aanleg met zijn drie gedeelten, Curtis, Curticula en Pomerium een geheel ander geworden, zich voegend naar de Karolingische, in vergelijking met de Romeinsche, zeker geheel andere eischen. Ook het merkwaardige hoofdgebouw in het midden, een groot gedeelte van de Curtis innemende, de constructie van poorten en typische hoektorens, dit alles draagt een sterk eigen karakter.

De beteekenis van deze vondsten is des te grooter omdat we hier met een chronologisch precies omschreven geheel te doen hebben. Hoe Dorestad, zoowel Castellum als Vicus slechts van omstreeks het midden van de 8ste eeuw tot waarschijnlijk het jaar 864 kan hebben bestaan werd reeds vaker door ons uiteengezet. We behoeven hier dus slechts te verwijzen naar mijn artikel in de Oudh. Med. V en naar mijn boekje „Dorestad”.

GEVONDEN VOORWERPEN UIT DORESTAD.

AARDEWERK.

De vondsten bij onze opgravingen gedaan bestaan zoo goed als uitsluitend uit aardewerk-scherven. IJzerwerk of andere voorwerpen werden nog slechts sporadisch aangetroffen. Daar echter andere verzamelingen uit Wijk bij Duurstede, vooral ook die in Leiden, in dit opzicht zeer rijk zijn mogen we aannemen, dat de oude gravingen in het midden der vorige eeuw vrijwel alles hebben doen verdwijnen. De scherven van aardewerk, op zichzelf waardelooze fragmenten, heeft men echter gelukkig laten liggen en zoo konden we gedurende de verschillende campagnes een zeer rijk schervenmateriaal bijeen brengen.

Niet vermeld wordt in de volgende beschrijving een aantal stukken Romeinsch aardewerk, vooral in de buurt van de Heul gevonden. Wel wijzen deze stukken er op, dat er hier in de buurt waarschijnlijk een Romeinsche nederzetting lag, doch deze bevindt zich zeker niet ter plaatse der latere Karolingische. Dit Romeinsche aardewerk vormt volkomen een groep op zich zelf, die chronologisch een eeuw of 6 van de vondsten van het eigenlijke Dorestad verwijderd is, zonder dat er ook maar enkele tusschenliggende verschijnselen zijn waargenomen.

Reeds in 1924 (Oudh. Med.² V blz. 44) heb ik een voorloopig overzicht gegeven van de te Wijk bij Duurstede gevonden ceramiek en kon ik er op wijzen, hoe nauw verwant al het gevondene aardewerk onderling was, zoodat alles klaarblijkelijk slechts tot een kort tijdsbestek behoort. Deze zelfde indruk bleef zich in sterke mate handhaven.

Overeenkomstig het toen gegeven overzicht onderscheiden we bij een uitvoeriger bestudeering van het geheele materiaal de volgende soorten:

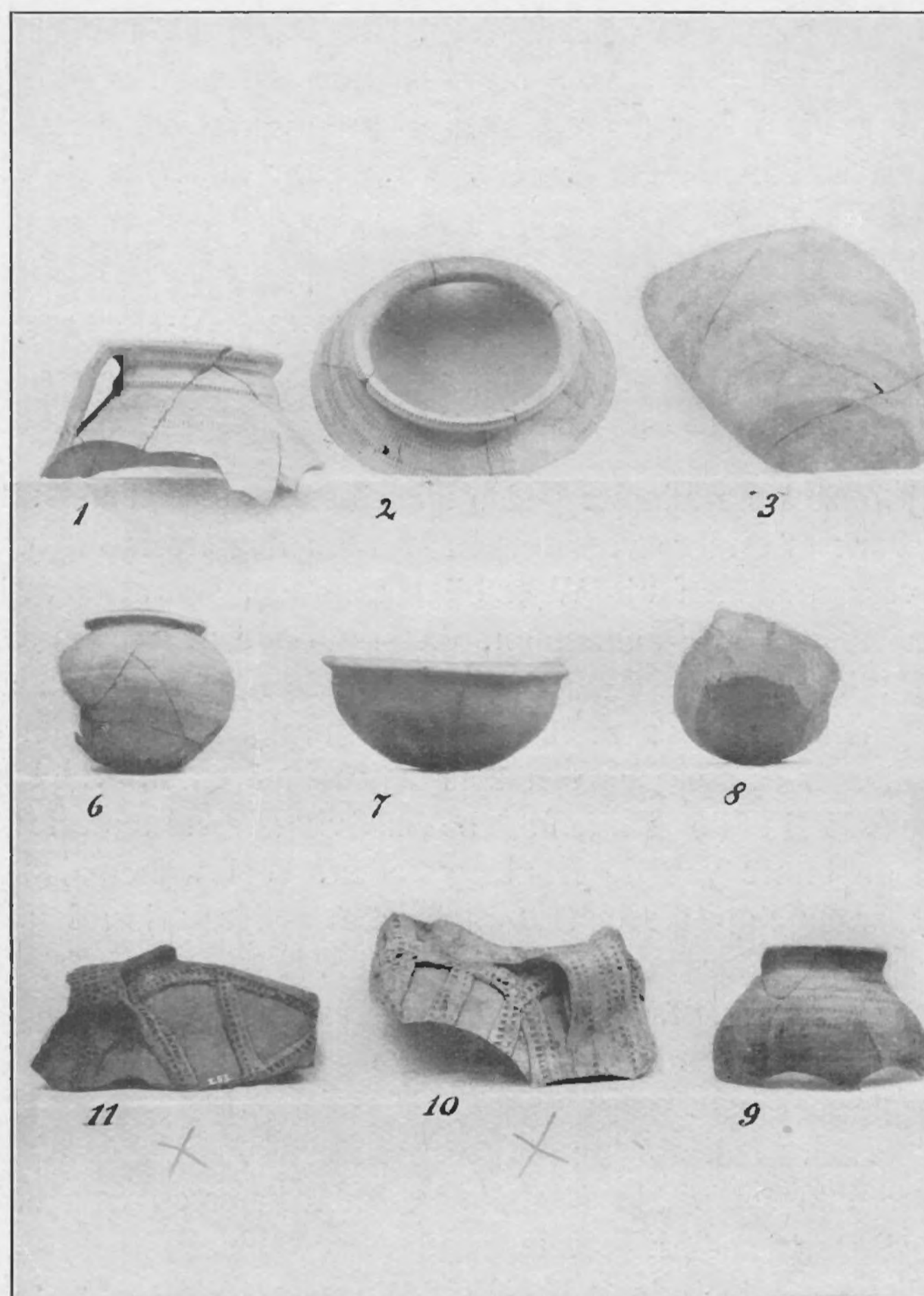
I. De groote massa bestaat uit typisch, vrij hard gebakken, geel soms ook rossig of grauw gekleurd aardewerk, waarin voorkomen:

1° vrij slanke vormen met opstaanden, geprofileerden hals en schouder, in welke een groote variatie in details is waar te nemen; soms is er een bandoor aanwezig, loopende van rand tot schouder, een enkele maal ook een buisvormige tuit (afb. 54, 1). De versiering bestaat uit vele horizontale rijen ingedrukte vierkantjes op rand en vaasoppervlak, soms ook van dergelijke driehoekige indrukels (afb. 55, 1 en 2).

2° randen in hetzelfde aardewerk veel kleiner dan de vorige en direct aan de

vaaswanden zelf aansluitende. In de vorming dezer randen is een bijna oneindige variatie, ze zijn of uitstaande met dekselgeultje bovenop, of eenvoudig recht uitstaande en eenigszins scherp geprofileerd of wel afgerond en ribbelvormig (afb. 54, 2 en 55, 3—6). Een enkele maal is een bandoor aanwezig. Deze variaties lopen zoodanig ineen, dat onderscheiding in groepen niet mogelijk is. De versiering is precies dezelfde als bij 1° (vgl. hiervoor ook KOENEN Gefäszkunde Taf. XXI ²).

Afb. 54.

3° een groot aantal wandfragmenten dat dezelfde versiering draagt zonder dat zeker is uit te maken van welke der beide vorige groepen ze afkomstig zijn, in hoofdzaak wel van no. 2.

4° randen van hetzelfde aardewerk in verschillende variatie als bij 2°. De versiering bestaat uit dezelfde horizontale rijen ingedrukte vierkantjes op rand en vaasoppervlak doch bovendien uit opgelegde reliefbanden met dezelfde vierkante indrukseels versierd (afb. 55, 7—8). Blijkbaar is deze groep een overgang van de vorige tot de volgende soort.

5° fragmenten van hetzelfde aardewerk, waarbij de rand niet uitstaat doch geheel

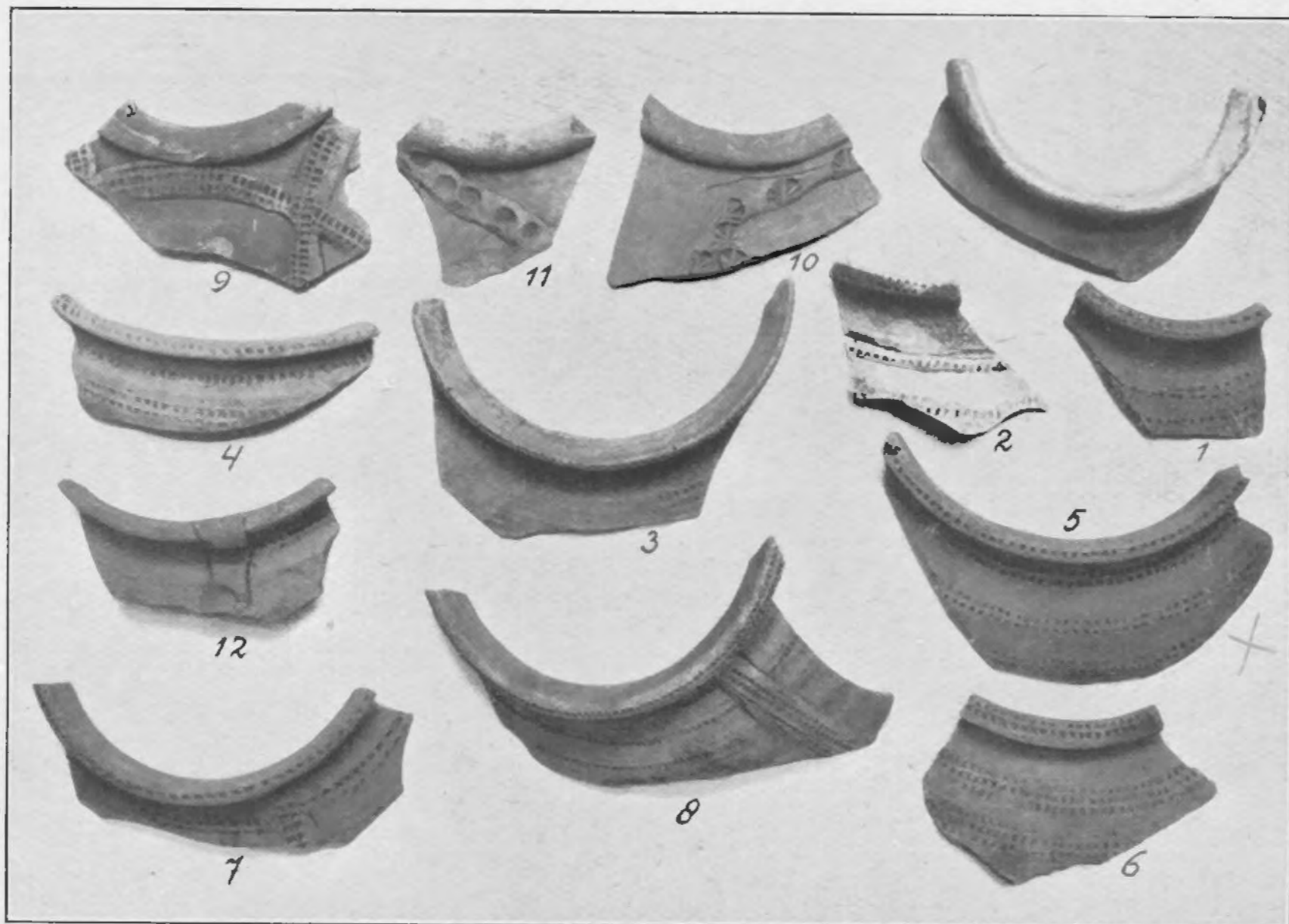

platrond om de opening ligt; bandoeren van rand tot buik. De versiering met enkel ingedrukte rijen van vierkantjes is geheel verdwenen en alleen de opgelegde banden als bij 4° met rijen van dergelijke indrukzels zijn gebleven. (vgl. KOENEN Gefäszkunde XXI'), (afb. 54, 11 en 12 afb. 56, 1—2).

6° fragmenten van hetzelfde aardewerk, dezelfde vormen en bandversiering als op 5°. Op de banden zijn echter als ornament ronde of ovale indrukken aangebracht, opgevuld met ruitvormig geplaatste vierkantjes in groote variatie van vorm en grootte (afb. 56, 3—5).

7° dergelijke fragmenten, dezelfde vorm en versiering; in de ronde indrukzels zijn in relief sterren ingedrukt, in groote variatie, tot een eenvoudig kruisje toe (afb. 55, 10, afb. 56, 6).

8° fragmenten van hetzelfde aardewerk als 4° nog met uitstaanden rand en rijen van

Afb. 55.

ingedrukte vierkantjes versierd, bovendien met opgelegde banden, geheel als bij 4°; alleen bestaat de versiering dier banden uit eenvoudige vingerindrukken (Afb. 55, 12, 56, 8).

9° fragmenten van hetzelfde aardewerk, enkel lijstenversiering, waarop als ornament slechts vingerindrukken (afb. 55, 11, 56, 7).

10° fragmenten van hetzelfde aardewerk met versiering als 5° e.v, alleen is de versiering op de banden niet duidelijk meer herkenbaar.

11° bodems van hetzelfde aardewerk. De aanwezige stukken vormen een onafgebroken reeks vanaf den nog vrij platten, slechts bol- afgesneden bodem (afb. 56, 9 en 10) tot geheel ovaal of bolrond afgesneden vormen (afb. 56, 11) (vgl. Koenen, Gefäszkunde XXI'). Naast betrekkelijk dunwandige komen ook zeer dikwandige fragmenten voor, blijkbaar van groote potten afkomstig. Het is niet mogelijk in deze stukken een bepaalde groepeeringsvormen in verband te brengen.

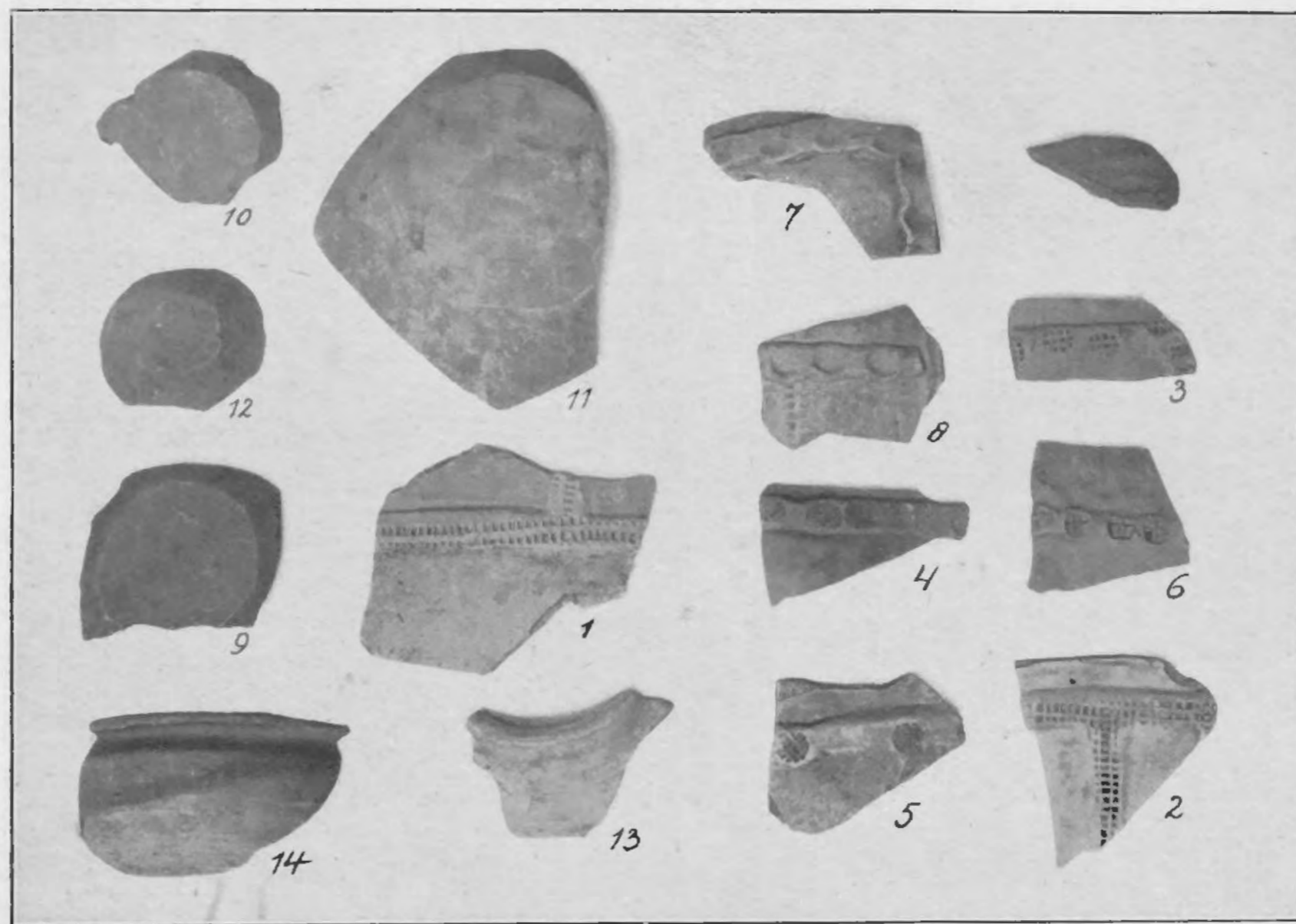

12° tuiten, buisvormig, behorende tot bovengenoemde aardewerk soorten.

II. Feitelijk niet van de bovengenoemde groepen duidelijk te onderscheiden zijn de kleinere, meest onversierde stukken van een zelfde soort aardewerk waarin aanwezig zijn:

13° een groot aantal ribbelvormige randjes in oneindige vormvariatie die een onderscheiding onmogelijk maakt, zoowel eenvoudige ronde ribbelvormen als met meer afgeplat profiel of met dekselgeul komen voor (afb. 56, 13). Ze hebben meest tot bolvormige potten en schalen van verschillend model behoord. Velen van de sub. 11° vermelde bodems (afb. 56, 12) kunnen ook tot zulke stukken in kleiner formaat hebben behoord.

14° naast de sub. 13° vermelde stukken zijn speciaal een aantal fijnere te noemen van kleinere potjes (afb. 54, 6—9), niet zelden versierd met rijen van vierkante indrukksels als boven sub. 1°, 2° e.v. beschreven.

Afb. 56.

15° een aantal van dergelijke randjes behoort tot diepe schotels, van hetzelfde aardewerk, van platter model en met bolvormigen bodem. (afb. 54, 7 en afb. 56, 14), soms ook met horizontaal uitstaanden rand.

III. Ten nauwste verwant met dit aardewerk is er een van donkerder, grauwe of rossige kleur, waarin:

16° een groot aantal randen van een bijna eindelooze variatie in vorm, precies gelijkende op de boven beschreven soorten. Een aantal van deze grauwe stukken zijn mogelijk eerder tot het straks sub. 17° of 18° te vermelden aardewerk te rekenen. Het is niet mogelijk tusschen deze een bepaald scherp onderscheid aan te geven.

17° ribbelvormige randen van vrij dik grauw, vrij grof aardewerk, niet scherp van n° 16 te onderscheiden.

IV. De bovenbeschreven groep vormt als 't ware een overgang tusschen de vorige

soorten en de nu volgende iets grovere grauwe ceramiek, die toch ook in menig opzicht nog verwantschap met die eerste blijft vertoonen.

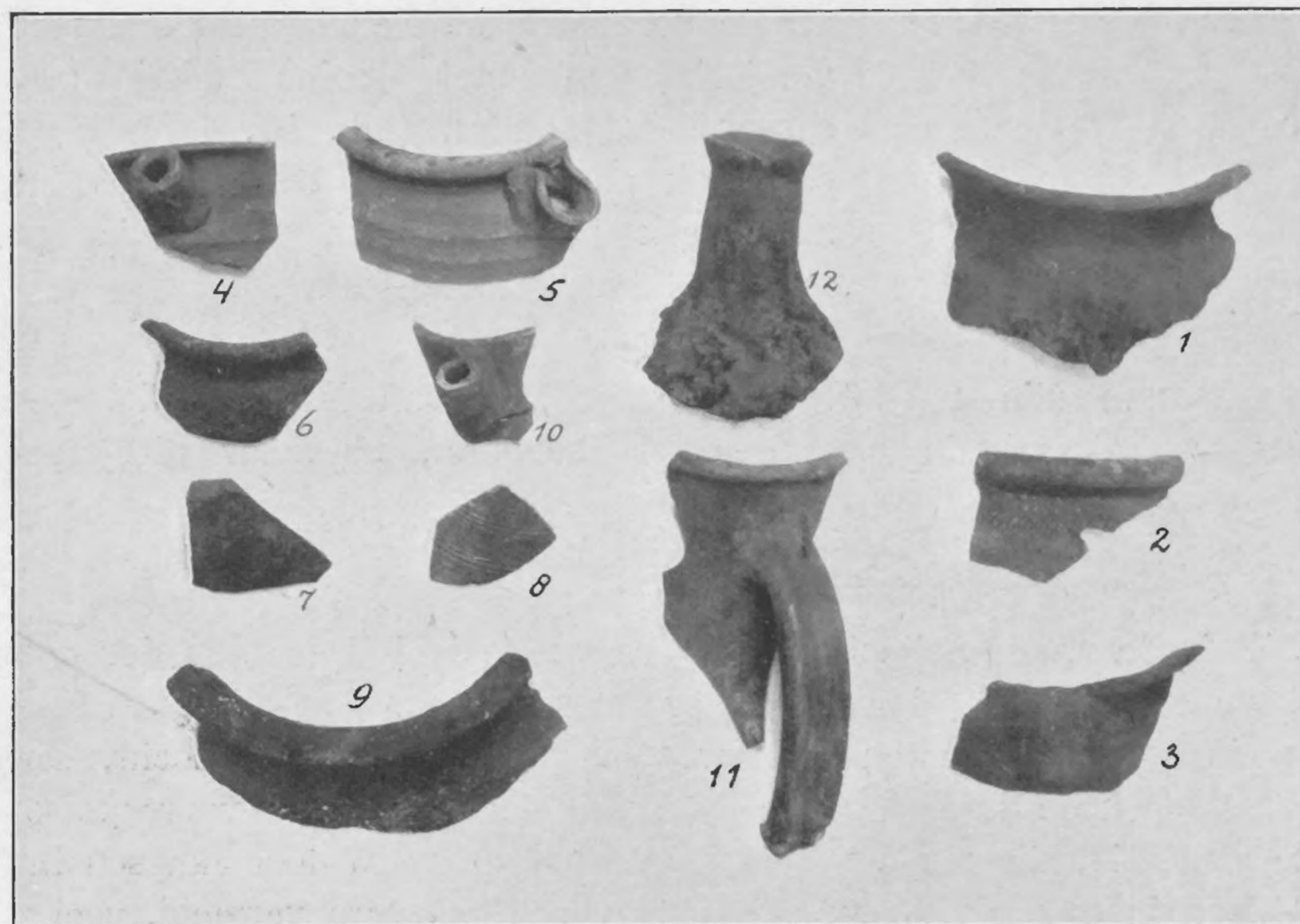
18° randjes, ribbelvormig of meer uitstaande van grijze kogelpotten; slechts betrekkelijk weinige vertoonen een scherpe hoekige profileering zooals bij z.g. laat Saksische curtisceramiek.

19° grof grijs aardewerk als boven met vrij dikke randen, grove ingedrukte ruitversiering als bij n° 1 e.v. of 6 (afb. 57, 2 en 3).

20° bodems van grijs aardewerk, meestal goed afgeplat, een enkele maal ook weer bol afgesneden (vgl. n° 11) behoorende bij een der bovengenoemde groepen.

21° grijze tuiten, meestal van kleine afmeting van dit zelfde grijze aardewerk (afb. 57, 4 en 5).

22° grijze of rossige bandoortjes van ditzelfde aardewerk.

Afb. 57.

23° grauw aardewerk als boven, versiering door ingedrukte zigzags als bij Slavisch aardewerk (afb. 57, 6 en 7).

V. Naast deze overheerschende soorten is de oude Frankische spitsbuikvorm, gelijk we die uit Merovingische graven kennen slechts zeer schaarsch vertegenwoordigd door slechts enkele stukken:

24° donker-grijs aardewerk van Merovingischen spitsbuikvorm met zigzagversiering of ingedrukte ornamenten, met wijde tuitjes.

VI. Zeldzaam is ook een voor deze cultuur vreemde groep van:

25° grijs aardewerk met lange bijna verticale bandooren aan den hoogen hals aansluitend en met witte beschildering (afb. 57, 10—11). Zooals uit afb. 58 blijkt hebben we hier te doen met enkele scherven van een Skandinaafsche aardewerksoort, (het bovenste fragment is uit Dorestad afkomstig, de andere stukken genomen naar Lindquist Björkö blz. 29).

VII. Pfingsdorffer aardewerk zien we klaarblijkelijk in de laatste jaren van Dorestad ontstaan;

26° we onderscheiden de eerste beginselen daarvan, waarbij op aardewerk nauw verwant met 1 e.v.v. bruinroode verfstrepen zijn opgebracht en verder de daaruit ontstane iets latere vormen met bruine of paarsbruine verfversiering op nog harder gebakken kogelpot-vormen, soms met door inknepingen gevormde voeten.

Afb. 58.

VIII.

27° grauw Saksisch aardewerk, kogelpotten, met ronde of wel scherper geprofileerde randen, (vgl. mijn Nederl. vroegste Beschaving Taf. VIII) zien we in groote vormvariatie. Enkele stukken met ingedrukte versiering of met kleine oortjes; ook eenige casserole-fragmenten (afb. 57, 1 en 12). Deze laatste ceramiek gaat langzaam over in het latere grovere aardewerk met geknepen voeten dat parallel loopt met de latere stukken van 26.

IX.

28° zeer zeldzaam zijn tenslotte de fragmenten van later Middeleeuwsch en nog later aardewerk op het terrein gevonden. Ze behooren blijkbaar niet meer tot deze nederzetting.

IJZERWERK

Merkwaardig is de groote collectie ijzerwerk welke in het midden der vorige eeuw in Dorestad werd verzameld. Dat daartegenover door ons zoo goed als geen ijzerwerk meer werd gevonden is wel een teken hoezeer toen de grond is doorzocht. Door onze ontgraving van Dorestad en de dateering van deze vindplaats, waarvan we reeds boven spraken, heeft ook deze collectie, die reeds ten deele beschreven werd door Janssen in diens Oudh. Mededeel. I (1842) en in onzen museumcatalogus van 1908 werd vermeld, veel meer waarde gekregen, zoodat we een bespreking daarvan hier laten volgen.

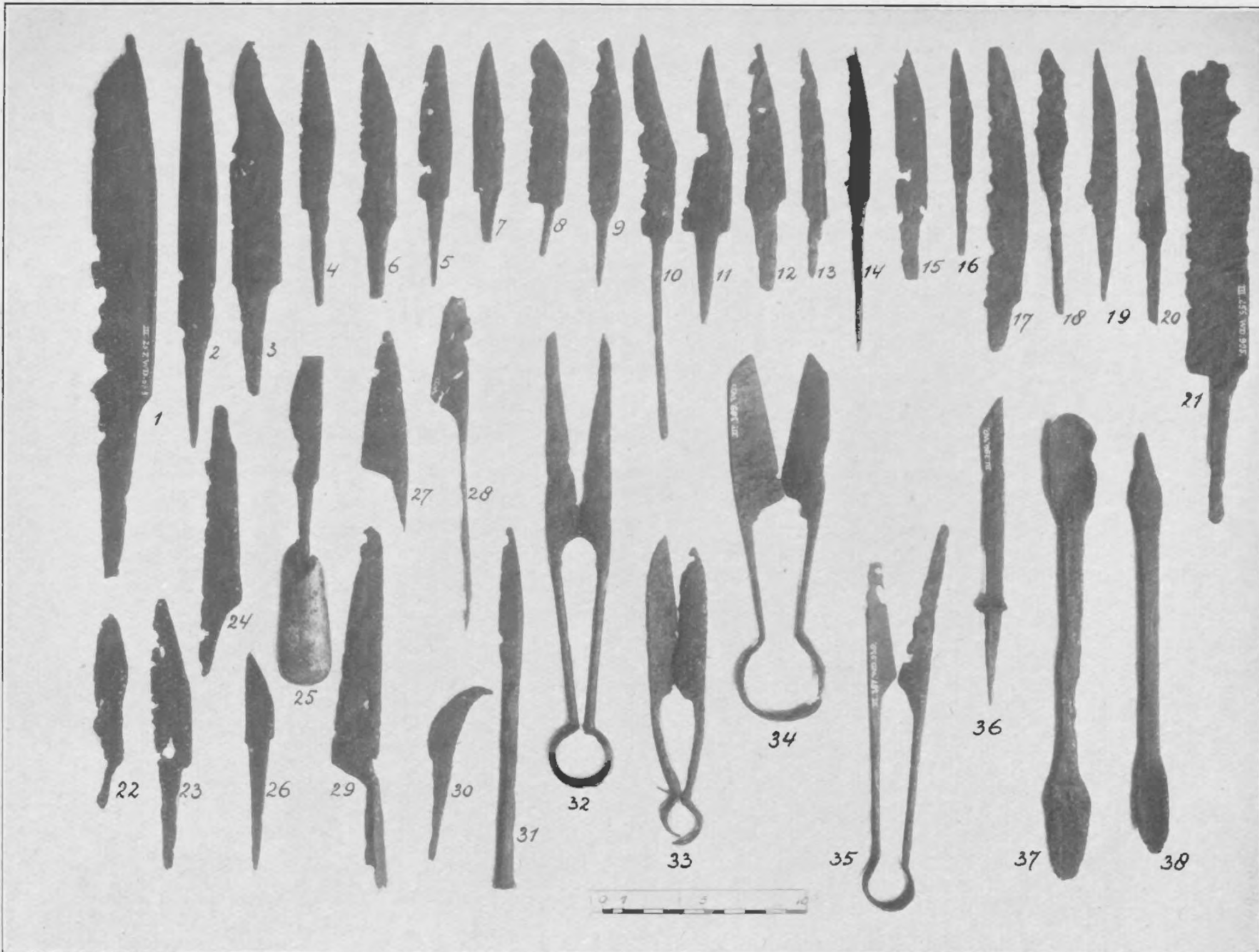
Niet minder dan 47 messen, waarvan de typen op afb. 59 no. 1-24 zijn voorgesteld, vertegenwoordigen zeker den voor deze periode omstreeks 800 karakteristieken Frankischen vorm, welke, hoeveel detailverschil er ook moge bestaan, toch steeds in hoofdzaak dezelfde is. Deze vorm wordt in Lindenschmits Handbuch blz. 205 zeer juist gekarakteriseerd als een mes waarbij „die Spitze sich entweder in der Mitte der vollkommen geraden Klinge oder an dem Ende der Schneide befindet, so dasz in diesem Falle der starke Rücken sich nach vorwärts biegend in die Schneide verläuft”; vooral ook de vrij dikke rug keert steeds terug. Overigens varieert de breedte van het mes sterk; naast vrij breede komen zelfs zeer smalle voor. De rug verloopt of in een zeer langzame bocht, of wel hij is op een bepaald punt hoekig. De gevestdoren varieert sterk in breedte en lengte, enkele zijn merkwaardig lang, dus in een zeer lang gevest bevestigd geweest (vgl. ook Album Caranda I pl. 47). Een enkel voorbeeld vertoont (afb. 59 no. 25) zulk een langen doren waaraan nog een groot fragment van het beenen gevest vast zit.

Ditzelfde mestype werd b. v. ook in ons grafveld van Putten verscheidene malen in

graven gevonden (vgl. Oudhk. Med. VII ¹⁻²), dus zeker reeds een eeuw vroeger. Al is deze vorm dan ook Frankisch, dezelfde was ook reeds in Romeinschen tijd in gebruik en wel in een dergelijke groote variatie als we hier constateerden (vgl. b. v. Jacobi Röm. Kast. Saalb. blz. 438 en Taf. XXXVII 3, 4, 16, 17, 18, 20, 23, 30, 31, 33).

Aan den anderen kant zien we deze zelfde messen ook in den Vikingertijd in het Noorden; althans die welke bij Rijgh. Antiq. Norveg. II no. 404 en 407 afgebeeld zijn, zijn van hetzelfde type, evenals het in het Osebergschip gevonden mes (Osebergfundet II blz.

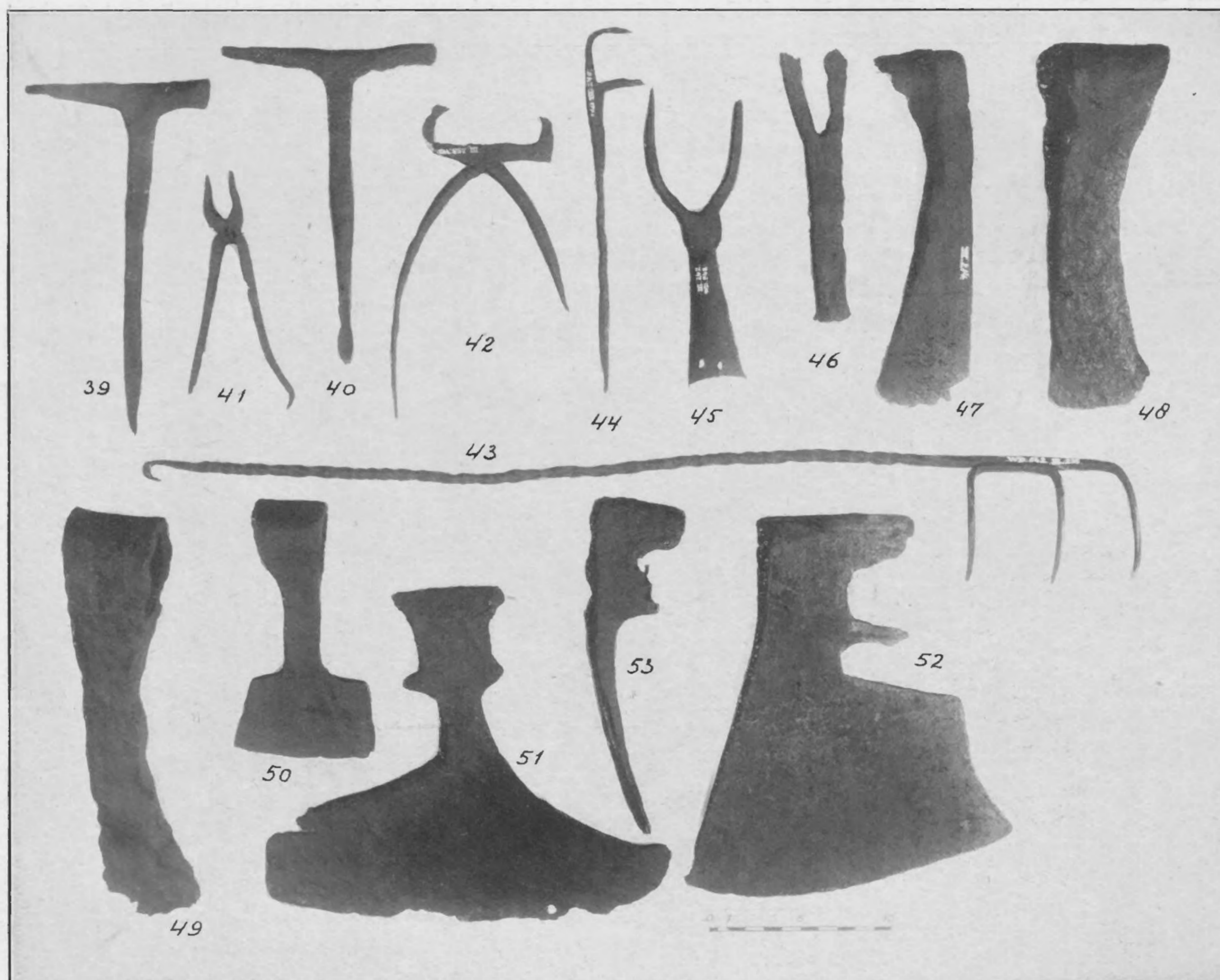
Afb. 59.

163). Een bijzonder stuk is no. 26, zeer gedrongen en met zeer langen steel, blijkbaar voor veel kracht eischend werk (houtsnee?); vgl. daarbij vormen als Rijgh. l.l. 406.

Een geheel andere vorm van messen komt slechts in weinige exemplaren voor, waarvan no. 27—29 de best bewaarde zijn. Het blad heeft hier een driehoekigen vorm terwijl de verdikte rug van het mes van onderen uitloopt of wel in een eenvoudigen steel, die in een heft gestoken moet zijn geweest en soms bijzonder lang is, of wel in een half-buisvormigen schacht, waarin een steel kon worden gestoken. Dergelijke messen met beide soort steelvorm zijn reeds in Romeinschen tijd bekend. (Jacobi Saalb. XXXVII 8—10; vgl. Catalogus Musée de St. Germain T. I. Fig 280).

Een speciale vorm is het kleine sikkelvormige mes (no. 30), hetwelk zoowel uit vroegere Frankische graven (vgl. *Altertümer Heidn. Vorzeit III II V*) als uit Romeinschen tijd bekend is (*Jacobi Saalb. XXXVII 9*). Ook nog een ander dergelijk stuk, doch breeder en korter, is aanwezig. Een merkwaardige vorm is het smalle mesje met langen steel, waarboven een platte kop (no. 31); hiermede te vergelijken is het Romeinsche stuk *Jacobi Saalb. XXXVII 15*.

Afb. 60.

Een aantal scharen vertoonen het bekende type van onze tuin- of schapenschaar met veerenden ijzeren beugel in zeer verschillende grootte; de bladen zijn hier van eenigszins varieerenden vorm, breed of smal (vgl. afb. 59 no. 32—35). Dit type dat feitelijk reeds in de la Tène kultuur algemeen is (vgl. o. a. *Pic, Hradischt XXXIV*, zie ook *Vouga, la Tène XXII*), is ook de gewone Romeinsche vorm (*Jacobi Saalb. XXXV 12—14*, *Altert. Heidn. Vorz. III III V*), en evenzeer ook in de Merovingische periode thuis (*Lindenschmit Hb. blz. 321*; vgl. *Barrière Flavy, Pl. LXVI*). We vinden het ook in den Vikingertijd in Noorwegen (*Rijgh 1. 1. no. 442*, *Müller, Danm. Olds. 128*) en ten slotte komt het ook voor onder de

voorwerpen in het Osebergschip (Osebergfundet II blz. 185). Onveranderd heeft dit type dus feitelijk een 20 tal eeuwen voortbestaan.

36 bijteltje met schuine snede, evenals de vorigen, reeds een Romeinsche vorm (vgl. Saalb. Jahrb. 1911 II 19).

37—38 lepelvormige boren met driehoekige punt een zeer algemeene vorm, die reeds in Romeinschen tijd zeer gewoon is, (Saalb. Jahrb. 1911 II, 1913 XII, Cat. Musée St. Germain Pag. 274, A. h. V. I XII, 5) doch die ook in de Vikingercultuur in het Noorden bekend is (vgl. Rijgh 1.1. no. 418. Soph. Müller, Ordn. Danm. Olds. 469). Van de als 39 en 40 op afb. 60 afgebeelde voorwerpen is mij de bestemming niet duidelijk. 41 is een tang van Romeinschen vorm (vgl. Jacobi Saalb. blz. 236) die trouwens ook in de la Tène-cultuur nagenoeg juist zoo voorkomt (Pic. Hradischt XXXV. Cat. St. Germain fig. 275) en nog in de Vikingercultuur in het Noorden bekend is (Rijgh 1. 1. no. 390, vgl. S. Müller, Ordn. Danm. Olds. no. 629). Het tangvormige voorwerp no. 42 is weer van onbekende bestemming.

Een soort vork, mogelijk voor behandeling van het vuur bestemd, is de lange steel van gedraaid ijzer met drie tanden aan den eenen en een oogje aan den anderen kant (no. 43). No. 44 is waarschijnlijk een stuk van een dergelijke vork met 2 tanden. Ook met buisvormigen steel komt deze vorm voor. Voor deze stukken kan men vergelijken het Romeinsch instrument, Jacobi Saalb. XXXVI, blz. 440 en ook de la Tène vorken als Pic. Hradischt XXX¹. Een paar twee-tandige vorken met buisvormige steel no. 45 vinden hun volkomen analogie in Romeinsche vormen als Cat. St. Germain Fig. 278 en op de Hradischt van Stradonitz (Pic. 1. 1. XXXV 19). No. 46 is een gespleten koevoet zooals ze ook in Romeinschen tijd in gebruik zijn (Cat. St. Germain fig. 274 A. H. V. I XII 5 Jacobi Saalb. blz. 444). Bijlen zijn in verschillende vormen vertegenwoordigd: een aantal daarvan (gelijk no. 47—49) is nog sterk verwant met de karakteristieke Frankische Franciska (vgl. Lindenschmit Hb. 184 e.v.); deze vormen zijn echter merkwaardig lang en smal. Mogelijk zouden ook deze bijlen als wapenen te beschouwen zijn. Werkbijlen zijn zeker eenige stukken als no. 50 en 51; vooral de laatste is een vaak voorkomende reeds vroeg Frankische vorm (vgl. Lindenschmit Hb. blz. 193, Barr. Flavy A en XIII²), die ook in het Noorden in gebruik was (Rijgh 560). No. 52 is een gewone werkbijl met zeer breede snede en klein steelgat aan de bovenhelft van het blad, een karakteristieke vorm gelijkend op Lindenschmit Hb. Fig. 96, Barr. Flavy XVI.

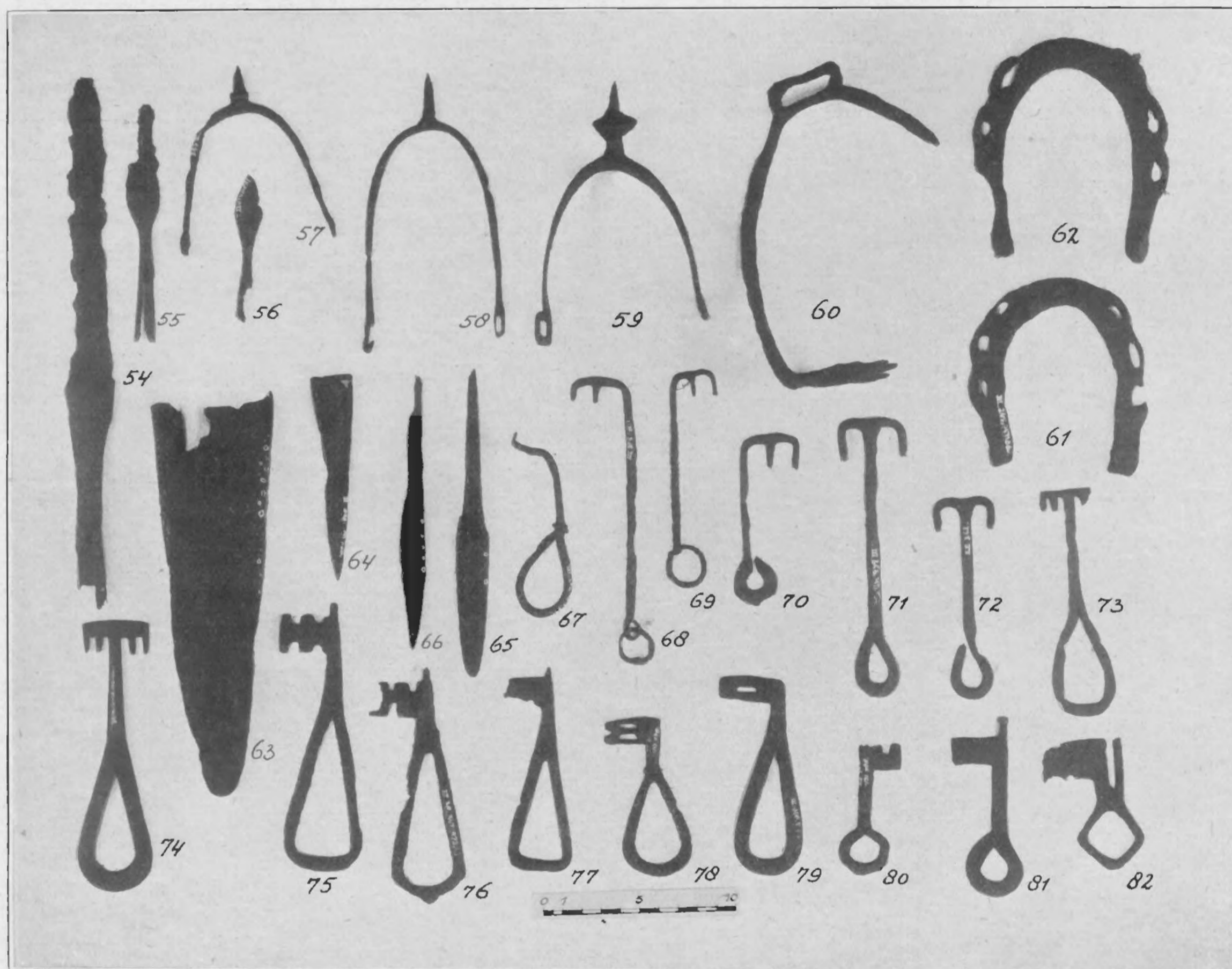
Een speciale vorm is no. 53; het is een horizontale bijl, waarschijnlijk voor houtbewerking, gelijk men ze nog b. v. in den scheepsbouw in gebruik ziet. De vorm is reeds Romeinsch (vgl. Cat. St. Germain Fig. 277, Jacobi Saalb. blz. 444) en komt ook in de Vikingercultuur voor (Rijgh 403); merkwaardig is de houten bijl van dezen vorm gevonden in het Osebergschip (Osebergfundet 1.1. blz. 227).

Zijn eenige van deze bijlen misschien als wapenen te beschouwen, over het algemeen zijn zulke wapenen hier uiterst schaarsch.

Slechts een ijzeren gevestfragment van een Frankisch zwaard van lateren vorm met pareerstang is in deze collectie aanwezig (vgl. ook Rijgh 1. 1. no. 489). Een groote speerpunt, afb. 61 no. 54, smal en met buisvormige steel, juist zooals die ook reeds in Romeinschen tijd gebruikelijk was (Jacobi Saalb. XXXVIII 13) is nog net zoo in de Vikingercultuur in gebruik (Rijgh 1. 1. no. 520), een paar kleinere stukken als no. 55, zijn eveneens van Romeinschen vorm (Jacobi Saalb. XXXVIII) en ook in vroeg-Frankischen tijd in gebruik (Lindenschmit Hb. 150 IV). Verder komen er nog eenige kleinere voor, met kleine

punt en lange holle schacht. No. 56 is weer een Frankische vorm (A. H. V. II IX V) die we ook in het Noorden ontmoeten (Rijgh no. 524). Zeer interessant zijn de hier gevonden sporen, een enkele beugel met korten, of iets langeren (no. 57 en 58), ook wel met een meer knopvormigen punt met uitsteeksels (vgl. 59); de eerste vorm komt hier ook in brons voor. Merkwaardig is het, dat deze zelfde vormen naast elkaar ook reeds in Romeinschen tijd optreden (vgl Jacobi Saalb. blz. 528 Fig. 87 en blz. 534, vgl. hierbij ook Daremberg en

Afb. 61.

Saglio s. v. Calcar), ja zelfs al in la Tène milieu (vgl. Pic. Hradischt XXXI); het is verder ook de gewone Frankische vorm (Lindenschmit Hb. blz. 284, vgl. ook A. H. V. 36, 42) die ook weer in het Noorden in gebruik is (Rijgh 1. 1. 585). Een zeer gecompliceerde grote spoor met radje in deze collectie is blijkbaar uit veel lateren tijd. Behalve sporen zien we ook eenige stijgbeugels van zeer eenvoudigen vorm, waarbij het langgerekte oog voor de lederen riem eenvoudig vlak aan den beugel is gesmeed (60). Stijgbeugels schijnen in Romeinschen tijd niet bekend (vgl. Jacobi Saalb. blz. 534), die welke we uit Karolingischen tijd van elders kennen (vgl. A. H. V. IV 23, Rijgh 1. 1. 560) hebben een eenigszins anderen vorm.

Slechts enkele hoefijzers (61, 62) komen in onze collectie voor en wel van kleine afmeting en zoogenaamd vroegen vorm, waarbij de buitenrand van het ijzer bij de nagelgaten naar buiten gegolfd is; de kwestie in hoever zulke hoefijzers reeds uit Romeinschen tijd zouden zijn (vgl. Jacobi Saalburg XXXXI, A. H. V. IV 28) durven wij hier niet beslissen (vgl. Germania XII⁴, 1928). Stokpunten, waarin de stok werd ingestoken en met een nagel bevestigd, komen zoowel in groot (63) als in klein formaat voor (64). Reeds in vóór-Romeinsche nederzettingen zijn deze vormen te vinden (Vouga, la Tène XXIII). Een andere vorm van stokpunten, mogelijk van het onderende van een lans, (65, 66) komt in eenige exemplaren voor. Ook deze vorm is reeds uit vóór, Romeinsche tijd bekend (A. H. V. (III II I 7).

Buitengewoon belangrijk is de groote verzameling ijzeren sleutels, omdat we daarin de ontwikkeling uit zeer primitieve vormen tot de meest volmaakte kunnen naspeuren. No. 67 is een eenvoudig tot haak omgebogen ijzer waarmee de grendel van een primitief slot kon worden omgehaald. Daarnaast komen verscheidene exemplaren voor die uit een recht-hoekig gebogen ijzer met opstaande tanden bestaan (68, 69, 70), het andere einde is tot een oog omgebogen, waarin een losse ring is ingesloten; bij het laatstgenoemde exemplaar is het oog grooter. Naast dezen enkelen vorm bestaat in verscheidene exemplaren ook de dubbele (71—74). Hierbij zien we als het ware het oog steeds grooter worden totdat het een ovalen vorm aanneemt, waarbij het uiteinde weer aan den steel wordt vastgesmeed. We nemen hier waar het ontstaan van den vorm die, wat de baard betreft meer en meer aan moderne sleutels herinnert en door zijn ovalen oogvorm karakteristiek is voor onze vroege middeleeuwen (75—79). Tenslotte zijn eenige exemplaren, kleiner en van een rond oog voorzien, bijna niet van onze sleutels te onderscheiden (80—81). No. 82 is een eigenaardige sleutelvorm geheel plat als uit plaatijzer gesneden.

Het merkwaardige hierbij is, dat de eenvoudige sleutelvormen, hier beschreven, reeds in Romeinschen tijd juist zoo voorkomen en dat we ook dáár reeds precies eenzelfde ontwikkeling kunnen vervolgen, die, zij het langs eenigszins andere banen, ook voert tot onze moderne vormen (vgl. Jacobi Saalb. XXXXIV. Saalb. Jahrb. V XIII en XXV). Hetzelfde typologische proces heeft zich dus klaarblijkelijk in twee zeer verschillende perioden onafhankelijk van elkaar afgespeeld.

Spijkers met afgeplatte koppen, in wezen niet van onze tegenwoordige verschillend, komen in groote getale en variatie voor (afb. 62 no. 83—88). Juist zoo zijn ze ook in Romeinschen tijd in gebruik geweest (vgl. Jacobi Saalb. XXXXIII).

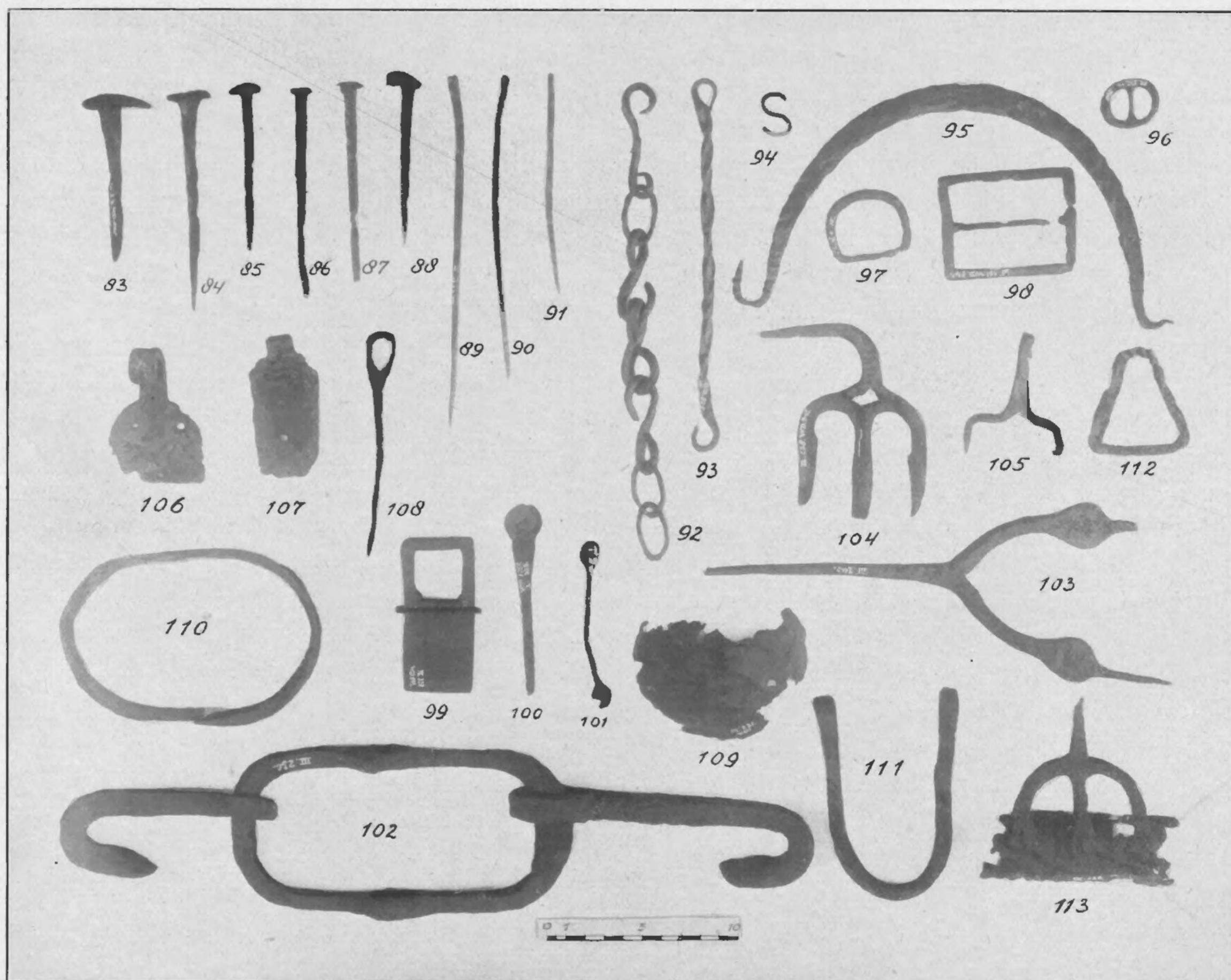
Hetzelfde geldt ook van de ijzeren pennen, als 89—91, waarvan de bestemming niet is na te gaan, en de vele ijzeren ringen van verschillende grootte, o. a. één groote van gedraaid ijzer. Voor een deel hebben deze mogelijk tot kettingen als no. 92 gediend. Als een soort schakel in een ketting zijn ook de gedraaide ijzeren staafjes te verklaren met een oog aan ieder uiteinde, gelijk er eenige in deze collectie voorkomen (no. 93); deze vorm komt ook reeds in vóór-Romeinschen tijd voor (Vouga la Tène XXVII). Ook de s-vormige haak (no. 94) is mogelijk van zulk een ketting afkomstig.

Van metalen vaatwerk stammen eenige hengels (als no. 95) van plat gesmeed ijzer, ook van meer gedrongen vorm. Gespen komen in verschillende vormen voor (no. 96—98). Een merkwaardig gespvormig voorwerp is no. 99; het schijnt een soort hangslot, aan de zijde is althans een sleutelgat zichtbaar. Voor een dergelijk gecompliceerd voorwerp vgl. Rijgh 1. 1. 452.

100 is een plat ijzeren lepeltje en 101 een dubbel lepeltje met gedraaiden steel.

Van 102, den beugel met twee haken, de lange zijden doorboord, is de bestemming niet duidelijk, evenmin als van het eigenaardige spoorvormige voorwerp 103, met drie scherpe punten en ijzeren knoppen op de verbrede plaatsen van den beugel, of van de vorkvormige haakjes (104 en 105). 106 en 107 zijn ijzeren scharnieren.

Afb. 62.

108 is een merkwaardig instrument van een zwaren eenigszins gebogen priemvorm met een steelgat er aan als van een kleinen bijl.

109 is een schaalvormig voorwerp waar onder aan den bodem een stangetje bevestigd is, mogelijk is het een lampvorm (vgl. Rijgh 1. 1. 432 en Osebergfundet III 168).

Een groote platte ijzeren bandring is 110.

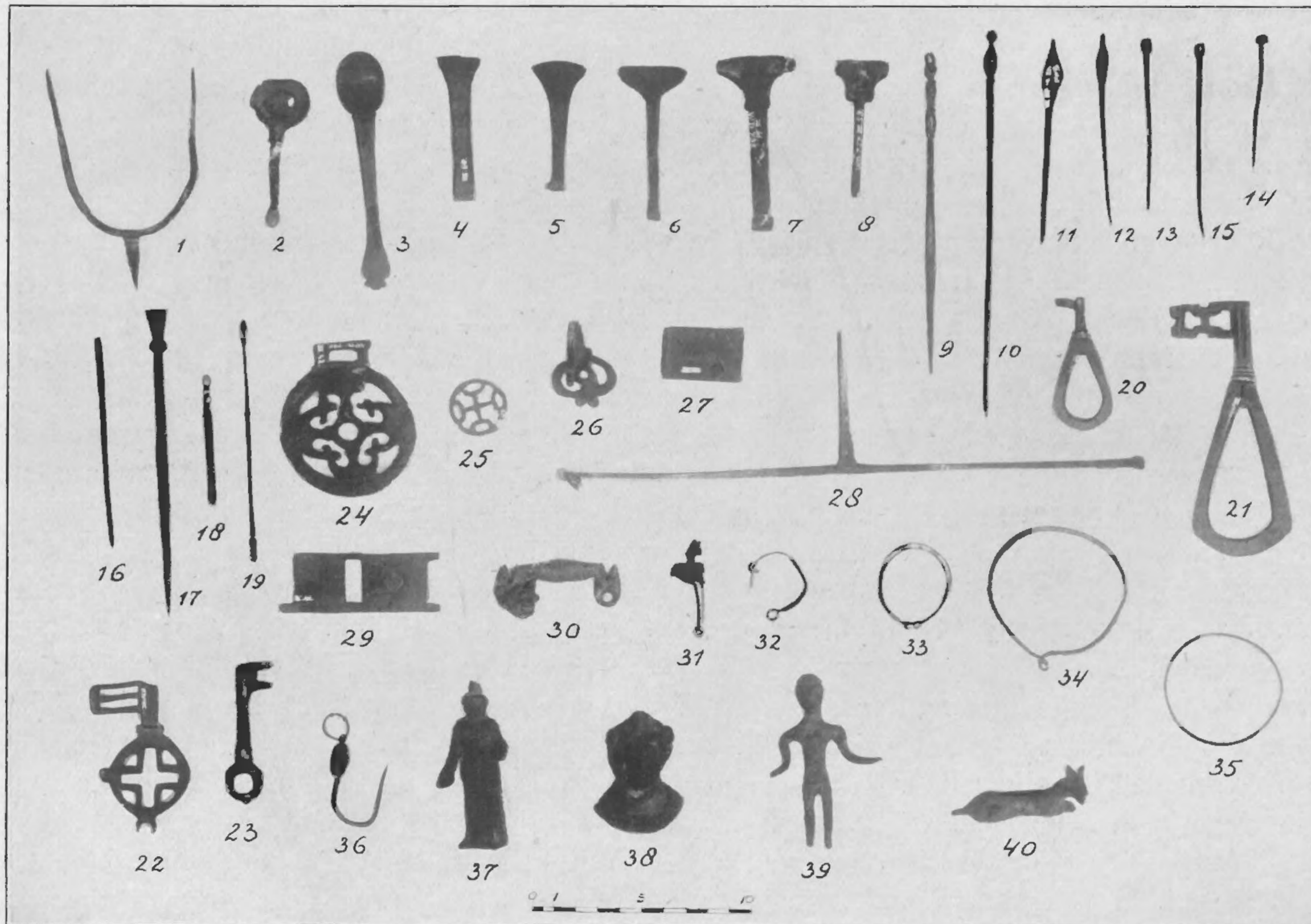
Ten slotte vermelden we nog 111 en 112, een paar beugels waarvan de beteekenis onzeker is en een merkwaardig beugelvormig fragment, dat waarschijnlijk om de schacht van een stok of een speer is bevestigd geweest (113), doch dat we ook niet nader kunnen definiëren.

BRONS

Behalve ijzer is er ook een kleine collectie bronswerk aanwezig, ten deele dezelfde vormen als in ijzer, ten deele andere.

De eenvoudige sporen, zooals afb. 63 no. 1 of iets zwaardere van hetzelfde model, zijn precies als de ijzeren (vgl. afb. 61 no. 58). Analogiën met ijzeren voorwerpen vinden we ook in de bronzen lepeltjes van eigenaardig plat model; één er van heeft aan het eind van de steel een zeer klein lepeltje (2), bij het andere (3) is het uiteinde eenigszins waaivormig uit-

Afb. 63.

gesneden. Betrekkelijk groot is het aantal bronzen haartangetjes, zoowel de eenvoudige lintvormige (4) of die met driehoekig verbreedte uiteinden 5 en 6, als die waarbij de uiteinden in meer gecompliceerden vorm zijn uitgesneden en veel zwaarder zijn in verhouding tot den smallen lintvormigen beugel (7 en 8). Voor deze vormen zie Lindenschmit Hb. blz. 322 A. H. V. II V 6. Merkwaardig zijn vooral deze eenvoudige vormen in dit zoo laat gedateerde milieu, immers dergelijke stukken zijn reeds in den z. g. bronstijd overbekend (vgl. S. Müller Ording Dann. Olds I 195). Haarnaalden komen in verschillenden vorm voor: no. 9 heeft een knop, het bovengedeelte van de naald is van vierhoekige doorsnede doch facetvormig versierd met ingeslagen puntjes als ornament, het benedengedeelte is rond-ovaal; merkwaardig is nog het gaatje onder het midden van de naald (vgl. hiervoor Lindenschmit Hb. IX¹).

No. 10 is een haarnaald met lang-ronde knop, vgl. Lindenschmit Hb. IX⁵.; 11—12 zijn haarnaalden met ruitvormige knop, no. 11 aan het uiteinde doorboord. 13—15 zijn eenige eenvoudige stukken met ronde knopjes; ook de toeloopende pennen zonder knop gelijk no. 16 zijn mogelijk als haarnaalden te verklaren.

No. 17 is waarschijnlijk een bronzen schrijfstylus; een ander fragment is mogelijk ook nog als zoodanig te verklaren.

Een klein oorlepeltje no. 18 vertoont een buitengewone versiering: aan de eene zijde van het blad is de steel rond, door inknepingen versierd, verder echter vierkant en versierd met de slingers eener geheel verwarde dierornamentiek op twee van de vier zijden. Een bronzen knopsonde (no. 19) wijkt in niets af van een gewonen Romeinschen vorm. Afb. 20—23 zijn bronzen sleutels van verschillend typisch Karolingisch model. Na wat we boven omtrent de verschillende sleutelvormen in ijzer gezegd hebben, behoeven we er niet verder bij stil te staan. Bronzen sierplaatjes met à jour uitgesneden figuren als 24 en 25 zijn zeer veelvuldig in Karolingischen tijd. (Lindenschmit Hb. 464 I I 7). 26 is een sierplaatje met een haak er aan, een vierkant beslag-plaatje van brons (27) is merkwaardig om de kringetjes-versiering, over welke straks bij de behandeling der beenen voorwerpen nader zal worden gesproken. Een eenvoudig balans van een weegschaal (28), waarmee men vgl. Lindenschmit Hb. XXVI en Rijgh 1. 1. 476, is feitelijk nog een geheel Romeinsche vorm (vgl. A. H. V. IV 40). Een sluitplaatje van een slot (29) en een bronzen hingseltje (30) laten zich evenmin van Romeinsche vormen onderscheiden. De bestemming van het bronzen met lijntjes versierde beugeltje (31) is mij niet duidelijk. Kleine bronzen gespen, zoowel in vierkant als in ovaal model komen voor, ook een aantal bronzen ringen van verschillende grootte, ten deele bevestigd aan een gewone bronzen schakelketting, zooals er eenige in de collectie aanwezig zijn. Twee ringen zijn zeker als oorringen te verklaren (vgl. Lindenschmit Hb. blz. 388), ze zijn uit gedeeltelijk gewonden, gedeeltelijk enkel bronzen draad; de sluiting is een enkel haakje en oogje, terwijl aan de draad een enkel kraaltje van glas bevestigd is (32—33). Dezelfde sluiting heeft ook een eenvoudige draadring van onbekende bestemming (34). Een fijn bronzen ringetje een kleine armring, met op de buitenzijde versiering van langwerpige ovalen in relief is no. 35. Een eigenaardige bronzen haak met rond plaatje waaraan een ringetje (no. 36) is mogelijk als vischhaak te verklaren.

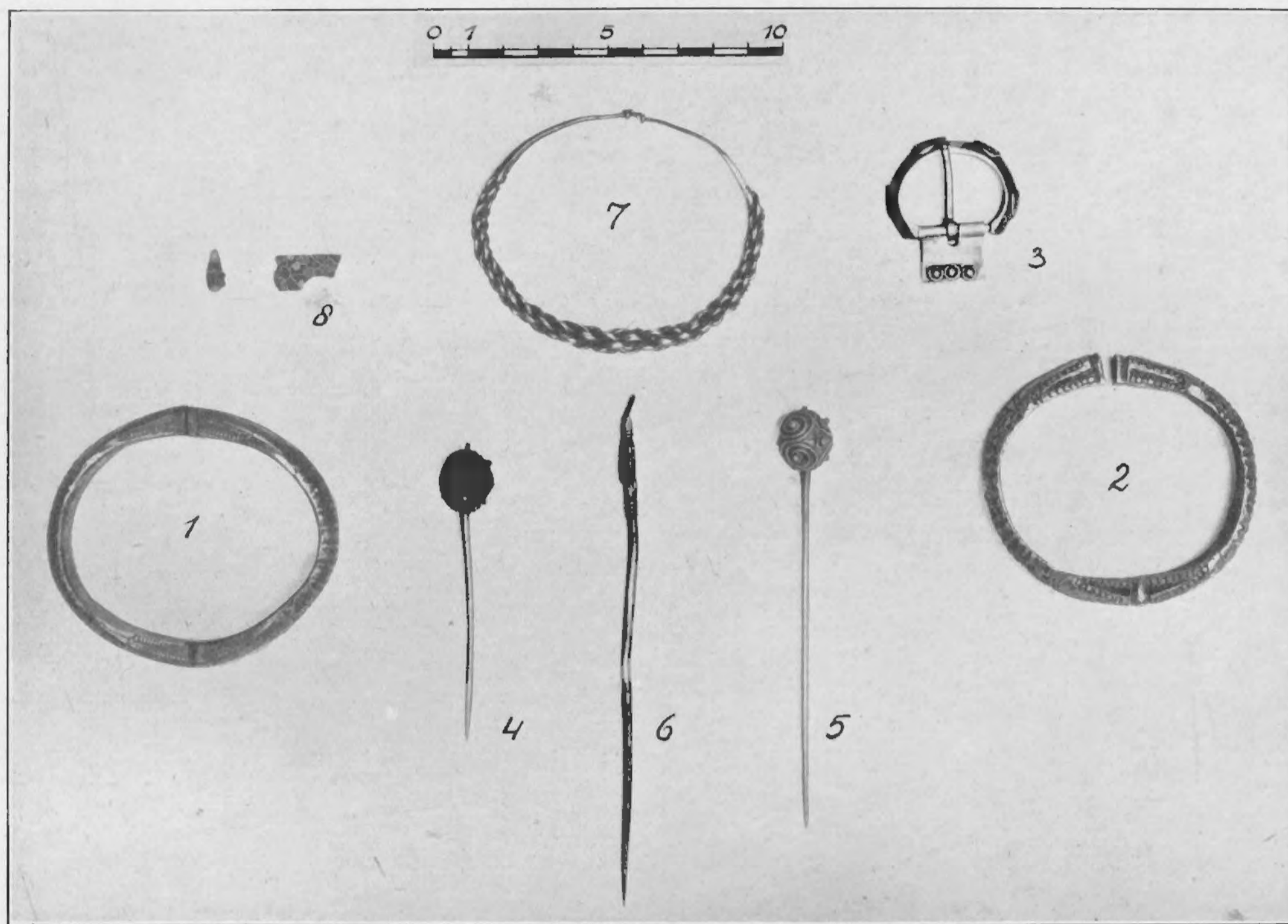
We besluiten de beschrijving van onze brons-collectie met eenige kleine bronzen beeldjes n.l. 37 een Minerva-figuurtje in chiton gekleed met helm en aegis en een schaalte in de rechterhand, een stuk dat mogelijk Romeinsch zou kunnen zijn; wel is echter het lichaam eigenaardig plat van vorm en is de afwerking zeer ruw. 38 is eveneens een zeer grof afgewerkte kleine buste van brons, hol gegoten, mogelijk een beslagstuk als A. H. V. IV 64. Merkwaardig is het naakte figuurtje (39) met echt barbaarsche gezichtsvormen en plat lichaam, zeker een inheemsch stukje. Zeer grof is ook het liggende hondje no. 40.

ZILVER EN GOUD

Afb. 64. 1 en 2 Armringen van zwaar massief zilver van binnen plat van buiten half rond en versierd met geometrisch ornament van ingeslagen kringetjes en kerbschnitt. Zeer merkwaardig is de beschrijving welke Dr. JANSSEN in zijn Oudhk. Med. I van deze ringen geeft als zouden zij uit vier slangen bestaan die elkaar de bek toekeeren. Werkelijk schijnt in de geometrische versiering der toeloopende uiteinden dezer ringen en in de onregelmatig aanzwellende dikte een dergelijke dierornamentiek te herkennen. Een verwante vorm

vertoont een zilveren armring uit Andernach (A. H. V. IV 53), terwijl deze stukken anderzijds sterk herinneren aan de door MONTELIUS beschreven massieve gouden ringen met einden die in min of meer duidelijke dierkoppen uitloopen (Kulturgesch. Swedens fig. 297). 3 is een zilveren gesp van een riem met klein beslagplaatje, een vrij gewone Frankische vorm. Op den beugel zijn kleine bladvormige nopjes aangebracht met ingegroefde lijnen die mogelijk met émail gevuld waren. 4—5 zijn zilveren naalden met groote ronde holle knoppen, rondom welke in grof filigrainwerk een volutenversiering ingebracht. Vgl. voor dergelijke ornamentiek Lindenschmit Hb. fig. 421. 6 is een fijn zilveren oorlepelkje met scherp

Afb. 64.

puntig uiteinde, 7 een gouden armring, van kettingvormig gevlochten draad, typisch werk voor de Noorsche gebieden in Karolingischen tijd (vgl. Rijgh 1. 1. blz. 22 e. v. v. vgl. Brøgger Univ. Oldsaksaml. Skrift. Oslo II), gevonden op de Heul en langen tijd in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaard. Tenslotte is no. 8 een klein goudfragment met émail cloisonné.

LOOD

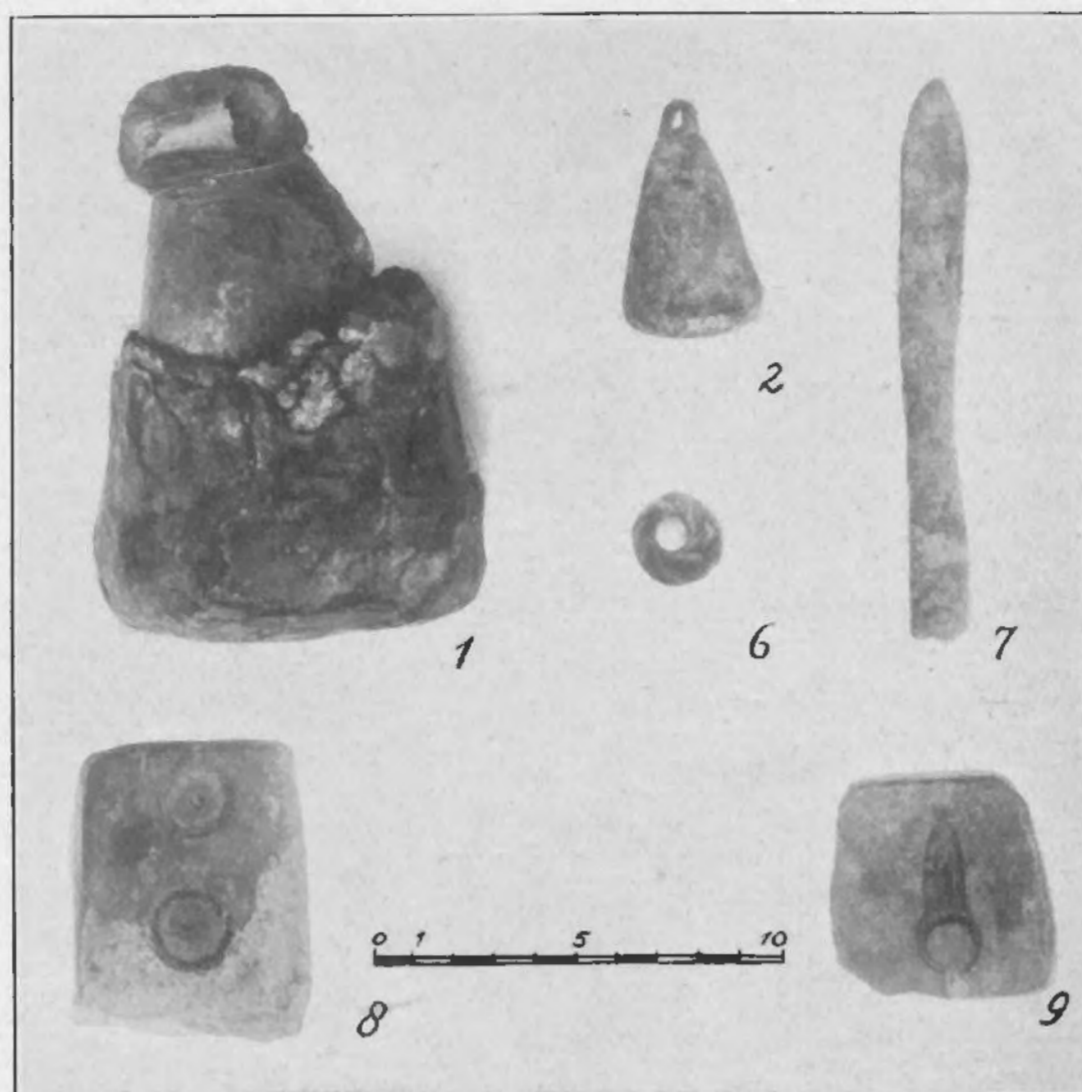
Afb. 65a. 1 is een kegelvormig looden gewicht, 4 Kg. wegende, 2 een klein kegelvormig gewichtje van 0.3 Kg. met ring. Behalve deze bevat de collectie nog een vijftal dergelijke gewichtjes, waarbij echter de ring is afgebroken; hun gewicht is 0.02; 0.04; 0.075; 0.09 en 0.15 Kg. Men vgl. voor deze gewichten Rijgh 1. 1. 481.

Als gewichten zijn waarschijnlijk ook te verklaren de platte ronde looden schijven, waarop muntstempels, waarschijnlijk van Lodewijk den Vrome, zijn ingedrukt. (Afb. 65b).

Over deze stempels handelt JANSSEN Oudhk. Med. 1842 uitvoerig: no. 3 heeft ongeveer 3½ cm. middellijn en 5 mm. dikte met aan ééne zijde een muntafdruk, middenin een kruis met 4 puntjes en rondom Hludovicus Imp. aan de andere zijde een tempeltje met „Religio Christiana”.

4 van ongeveer 5 cm. middellijn en 12 mm. dikte is slechts aan één zijde bestempeld met

Afb. 65a.

Afb. 65b.

viermaal dezelfde stempel, een tempeltje, waaromheen „Religio Christiana”. 5 van ongeveer 5 cm. middellijn en 10 mm. dikte, heeft slechts een stempel op één zijde „Parisi”.

Afb. 65a 6 is een langwerpige spatelvormige lepel, zeer grof, van lood gegoten.

7 is een plat kegelvormig looden schijfje met gat, mogelijk een spinschijfje.

GIETVORMEN ENZ.

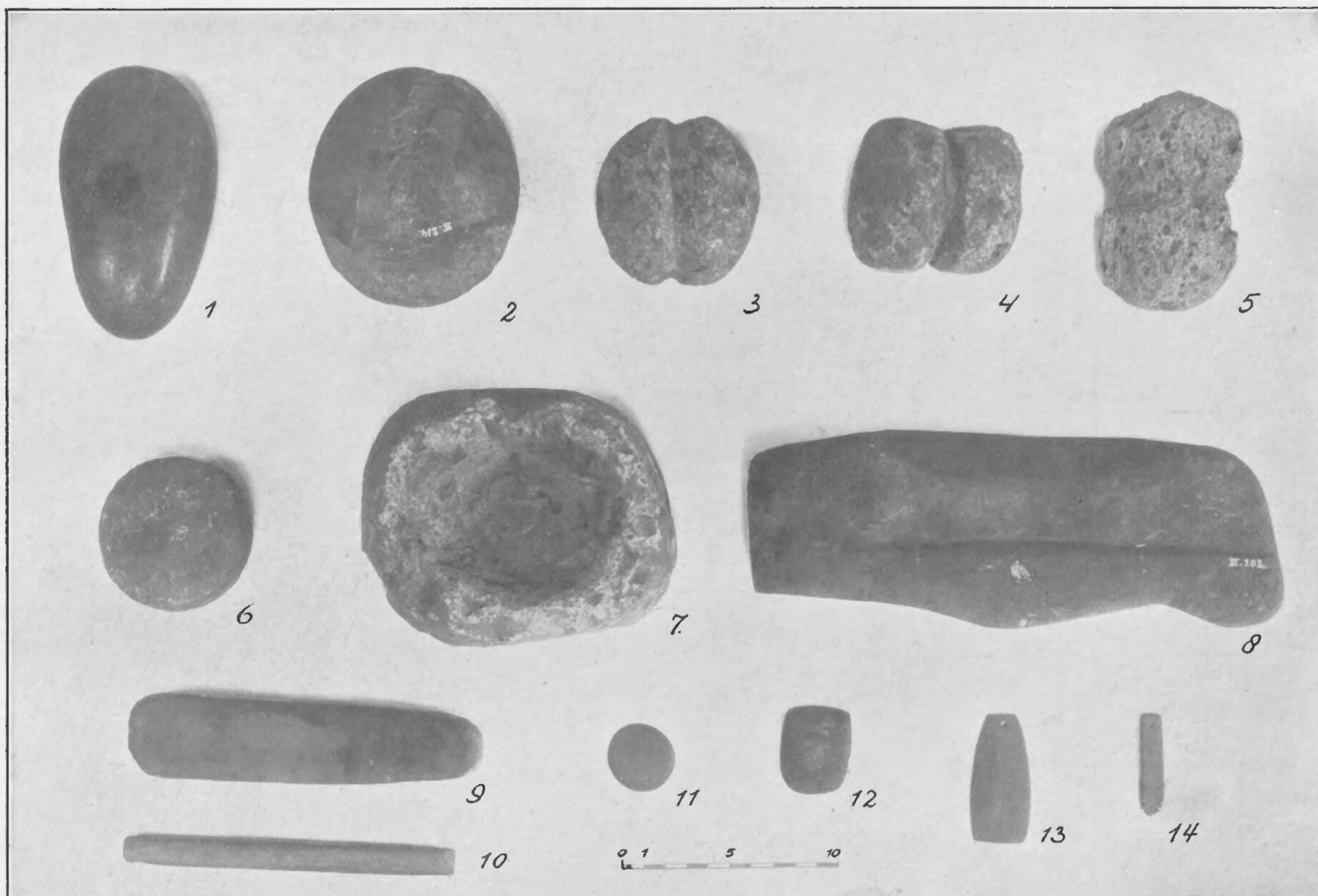
Merkwaardig is een aantal kleine potjes gedeeltelijk met een glasachtige gesmolten laag bedekt, waarschijnlijk smeltkroesjes gelijk afb. 67 1—2.

Afb. 67 3—5 zijn grootere dergelijke smeltkroezen.

Afb. 65a 8—9 zijn steenen gietvormen voor kleine metalen voorwerpen.

STEENEN

Een aantal vuursteenfragmenten schijnt mogelijk nog te wijzen op het gebruik ook van dit materiaal, hoewel geen bepaalde bewerkte stukken voorkomen.

Afb. 66

Afb. 66 no. 1 is een steenen hamer van dioriet met steelgat. Steenen van ronden of meer ovalen vorm met rondom een insnoering om er een touw aan te kunnen binden, zijn mogelijk als gewichten te verklaren, ze komen in verschillende steen voor (no. 2—4), ook in tufsteen (5) (vgl. hiervoor Rijgh 1. 1. 477).

Groote ronde steenen ballen zijn mogelijk als werpsteen (6), een kegelvormige steen als gewicht te verklaren.

Merkwaardig is ook een tufsteenen bakje (7).

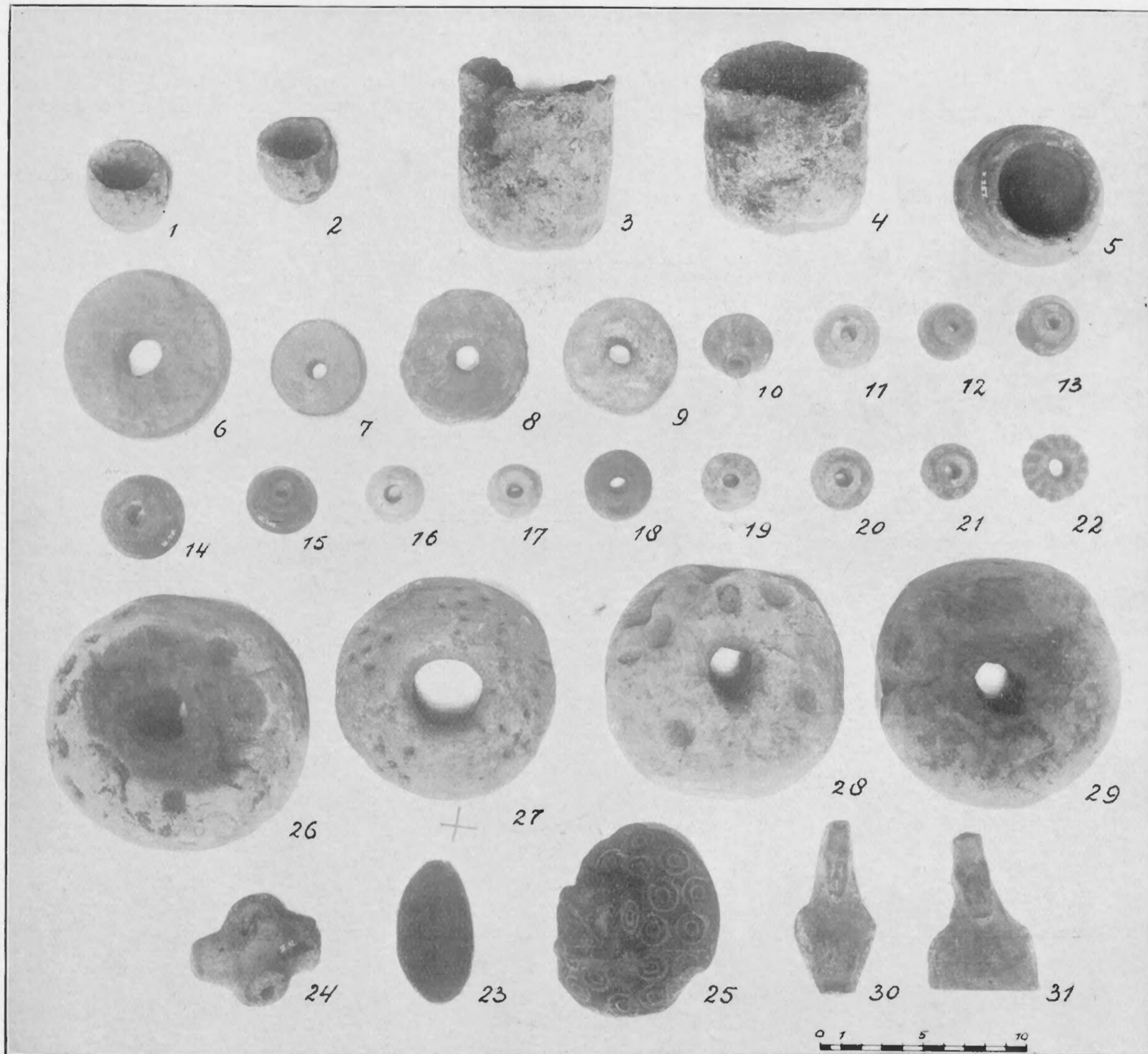
Een groote steen met sleuf is een gewone vorm van slijpsteen (8).

Een aantal grootere (9) of kleinere platte vierkante steenen toonen door de afgeslepen

vlakken eveneens dat ze als slijpsteen gediend hebben; een langwerpig slijpsteentje is aan het uiteinde doorboord (10). Een aantal zwarte gladde steentjes, rond (11), vierhoekig (12) driehoekig (13) of langwerpig (14), de beide laatste van een gaatje voorzien, zijn misschien polijststeen geweest.

Een groot aantal platte ronde schijven met een gat in het midden, mogelijk spinsteeentjes,

Afb. 67.

zijn uit een rooden gebakken steen gesneden, van verschillende grootte (afb. 67 no. 6—8). Onder de vele spinschijfjes van gebakken aarde zijn eveneens verschillende vormen (vgl. Lindenschmit Hb. blz. 418) enkele zijn grove eenvoudige schijven van klei (9) andere zijn kegelvormig of dubbel-kegelvormig met de breede basissen tegen elkaar (10—15), verder meer afgeronde vormen (16—20); een dezer laatsten (21) is versierd met de typische

kringetjes-versiering, welke men vooral op beenen voorwerpen aantreft (zie aldaar). Een aantal stukken uit deze groote collectie zijn zeker eerst uit lateren tijd; ze vertoonen een typisch steenhard baksel en een bruin glazuur. Ook is het niet steeds mogelijk deze spinschijfjes van grootere kralen te onderscheiden; een paar stukken als 22 vertoonen den vorm van de Romeinsche geribde kraal.

Eenige ovale balletjes van gebakken aarde (23) zijn mogelijk als werpballen te verklaren; ze komen ook reeds o. a. in vroegere urnenvelden voor. Onbekend is de bestemming van het zespuntige voorwerp van gebakken aarde in drie richtingen doorboord (24).

Een dekselvormig voorwerp (25) van roode gebakken aarde (als die van de spinschijfjes 15 e. v.) met groote kringenversiering schijnt mij onzeker van bestemming. Dergelijke voorwerpen komen ook in de Friesche terpen wel voor. Van een groot aantal netverzwaringsen, rond en min of meer plat, sommige met indrukken, soms van primitieve sleutelvormen, versierd, geven we hier slechts eenige voorbeelden (26—29).

30 en 31 zijn een paar zeer merkwaardige terra cotta beeldjes, protomés van een godin met hoogen polos op het hoofd.

KRALEN ENZ.

In de collectie uit Wijk bij Duurstede zijn ook eenige kralensnoeren van zeer verschillende kralen: alle soorten welke vanaf den laat-Romeinschen tijd tot in den Karolingischen in gebruik zijn geweest zonder dat men eigenlijk met zekerheid chronologisch onderscheid maken kan, zijn hier vertegenwoordigd (men vgl. het artikel „Perlen” in Hoops Reallexicon). We zien hier kleine bolvormige kraaltjes van grauwe glaspaste soms meerdere tot een buisje samengesmolten, gelijk afb. 68 no. 1, dergelijke kleine kraaltjes van blauw glas als 2, tonvormige kralen van glaspaste of geëmailleerde aarde, effen geel, groen, roodbruin of donker blauw van kleur, een enkele met ingelegde figuren van andere kleur, een enkele ook in kubusvorm (aan snoer 3); aan de zelfde snoer in het midden is ook een iets grootere roode glaskraal van doorschijnend glas. Buisvormige kralen, hetzij cilindervormig, een enkel ook zwak dubbel-kegelvormig (snoer 4) meestal van donker-groene of van roodbruine kleur, verder ook met ingelegd figuurtje van andere kleur, sommigen ook blauw of geel. Anders zijn weer de kralen van snoer 5, van glaspaste, meest buisvormig, hetzij blauw of bruinrood, geribd, hetzij van een matte effen kleur, waarop vrij sterk uitstekend lijnornament in geel is ingegoten; een paar vertoonen ingelegde mozaiekversiering in verschillende kleuren. Ook enkele blauw geribde kralen, gelijk de vroeg-Romeinsche komen voor (6); een paar mooie kleinere kralen van donkere glaspaste met ingelegde witte figuren zijn 7 en 8, de een dubbel-kegelvormig, de andere bol. Een aantal grootere kralen zijn van blauw-groen vrij doorzichtig glas. Eén stuk (no. 9) met ingesmolten witte golflijnen komt o. a. reeds juist zoo voor in het grafveld van Wageningen (vgl. Oudhk. Med. IX²). Een grover stuk met grover wit lijnornament van doorzichtig glas is no. 10. No. 11 vertoont behalve een grof wit lijnornament in het weinig doorzichtige groene glas ook nog grove roodbruine strepen, no. 12 en 13 zijn van licht glas zonder ornament en vertoonen platte kegel- en cilindervormen. No. 14 is geen eigenlijke kraal doch een van onder op ingeboorde kegel van hetzelfde glas met witte ingelegde golflijnen versierd.

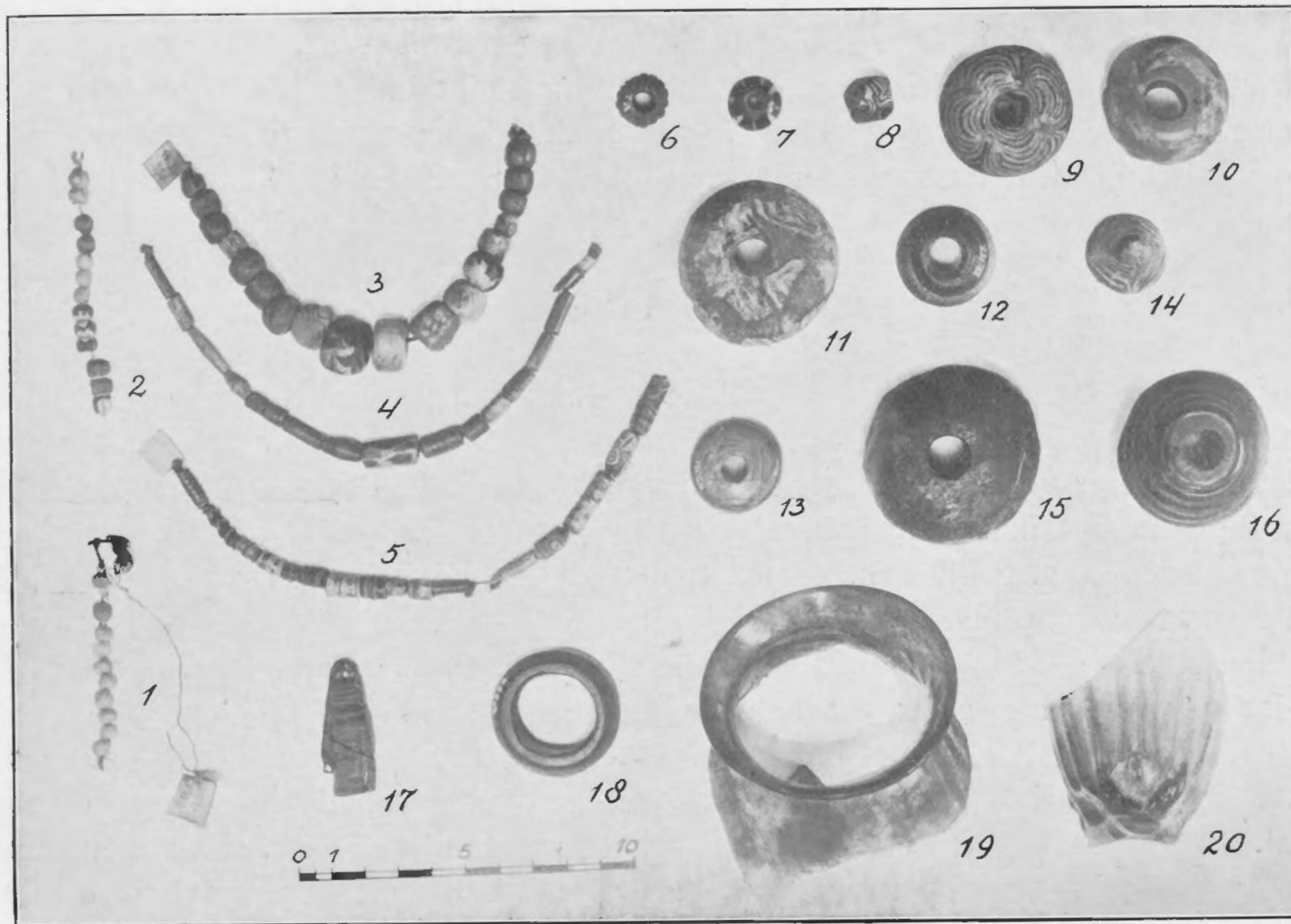
Nog bevat deze verzameling verder een aantal kralen van bollen of vierhoekigen vorm van blauw of melkachtig glas welke mij echter uit lateren tijd schijnen te zijn. Zeer mooi zijn afb. 68 n° 15 en 16, groote kralen van barnsteen, de laatste met kringvormige ribbels versierd.

Zoowel uit deze collectie als uit onze eigen opgravingen afkomstig is een aantal soms zelfs vrij groote stukken ruwe barnsteen, niet onwaarschijnlijk als ruw materiaal uit het Noorden medegebracht. Merkwaardig is nog een aantal hangertjes van dit materiaal (17). Twee gladde zwart glanzende ringen zijn van git of een dergelijk materiaal gemaakt (18). Glas komt merkwaardig zeldzaam voor, slechts een paar stukken grof groen glas treffen we in deze collectie aan (19 en 20).

HOREN EN BEEN.

Zeer groot is het aantal stukken hertshoorn, welke klaarblijkelijk als instrument

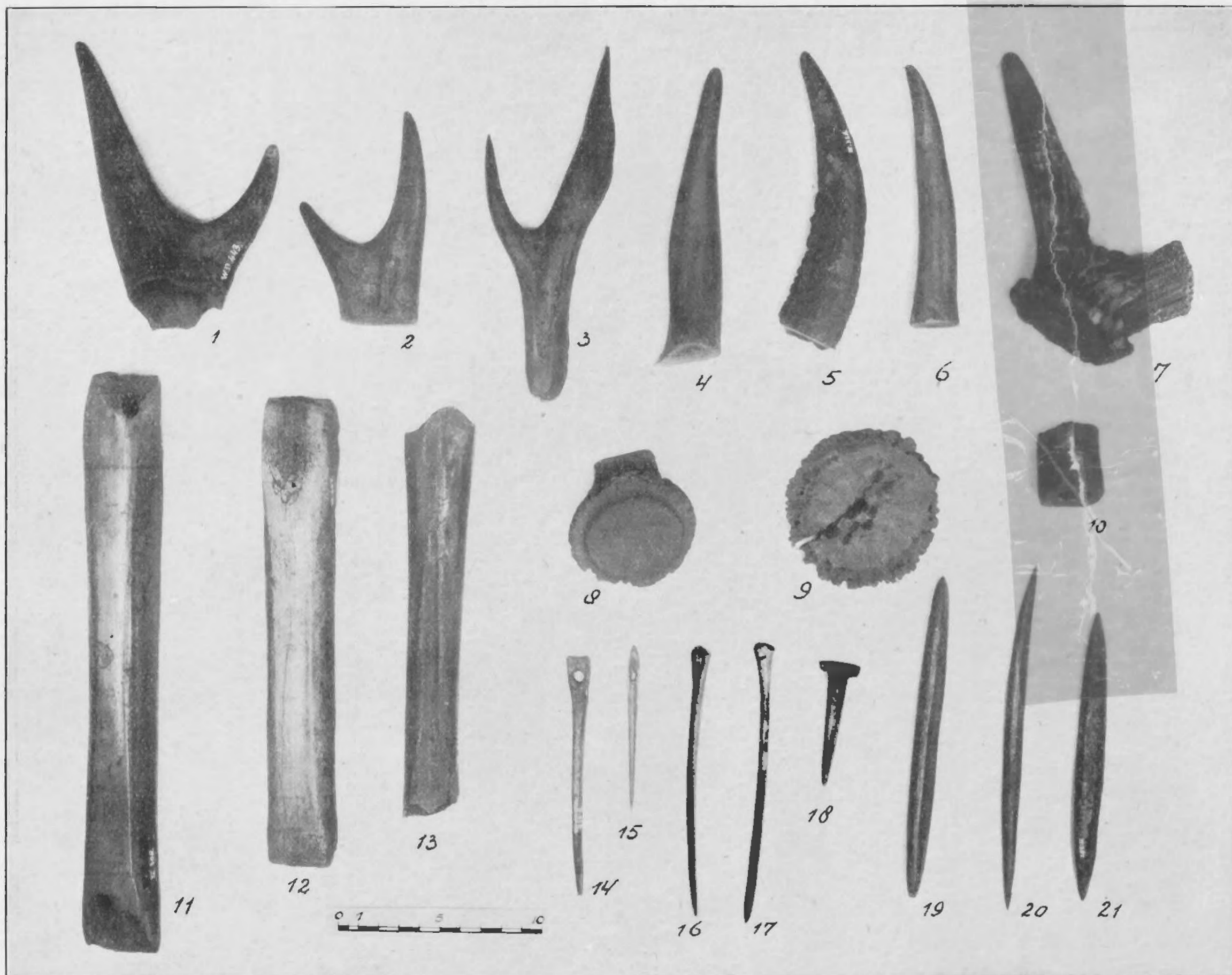
Afb. 68.

hebben gediend, hetzij dubbele horenpunten (gelijk afb. 69 n° 1, 2 en 3) hetzij enkele (gelijk 4, 5 en 6), hetzij ruw gelaten of glad gemaakt, voor een deel althans waarschijnlijk als priemen gebruikt. Verder een groot aantal enkele kronen van hertshoorn, meestal als schijf afgesneden (7—9). Sommige van zulke schijven zijn doorboord (10) mogelijk als spinschijfje gebruikt. Van been is in de eerste plaats een collectie runderdijbeenderen te noemen die, aan eene zijde afgeslepen, blijkbaar als z.g. schaatsen hebben gediend (11—13); het zijn zeer gewone vormen zooals ze ook in groote massa b.v. uit de Friesche terpen bekend zijn. Blijkbaar duurt het gebruik hiervan onveranderd in Karolingischen tijd voort.

Zeer groot is het aantal beenen naalden, van een dun, aangepunt stukje been vervaardigd, het andere einde meestal doorboord (14—17). Dergelijke naalden zijn reeds zeer vroeg (vgl. Pic. Hrad. Pl. XLVII). Een typische pin met kruishandvat is no. 18. Een aantal gladde grootere beenen pennen aan beide zijden aangepunt zijn waarschijnlijk bij het spinnen

gebruikt, zoo dat er een spinschijfje werd opgestoken (19—20); een enkel stuk draagt een graatvormig ingesneden versiering (21). Zeer groot is het aantal spinschijfjes uit been gesneden, gelijk die in vroegeren tijd slechts zeldzaam voorkomen (vgl. Ebert Reallexicon-Wirtel); ook uit de Friesche terpen zijn ze in groote massa bekend, hoewel dateering daar moeilijk is (vgl. onzen catalogus afd. Praehistorische en Ned. Oudheden blz. 59). Ze zijn meestal schijfvormig soms meer ton- of afgeknotte kegel-vormig. Eenige zijn geheel glad

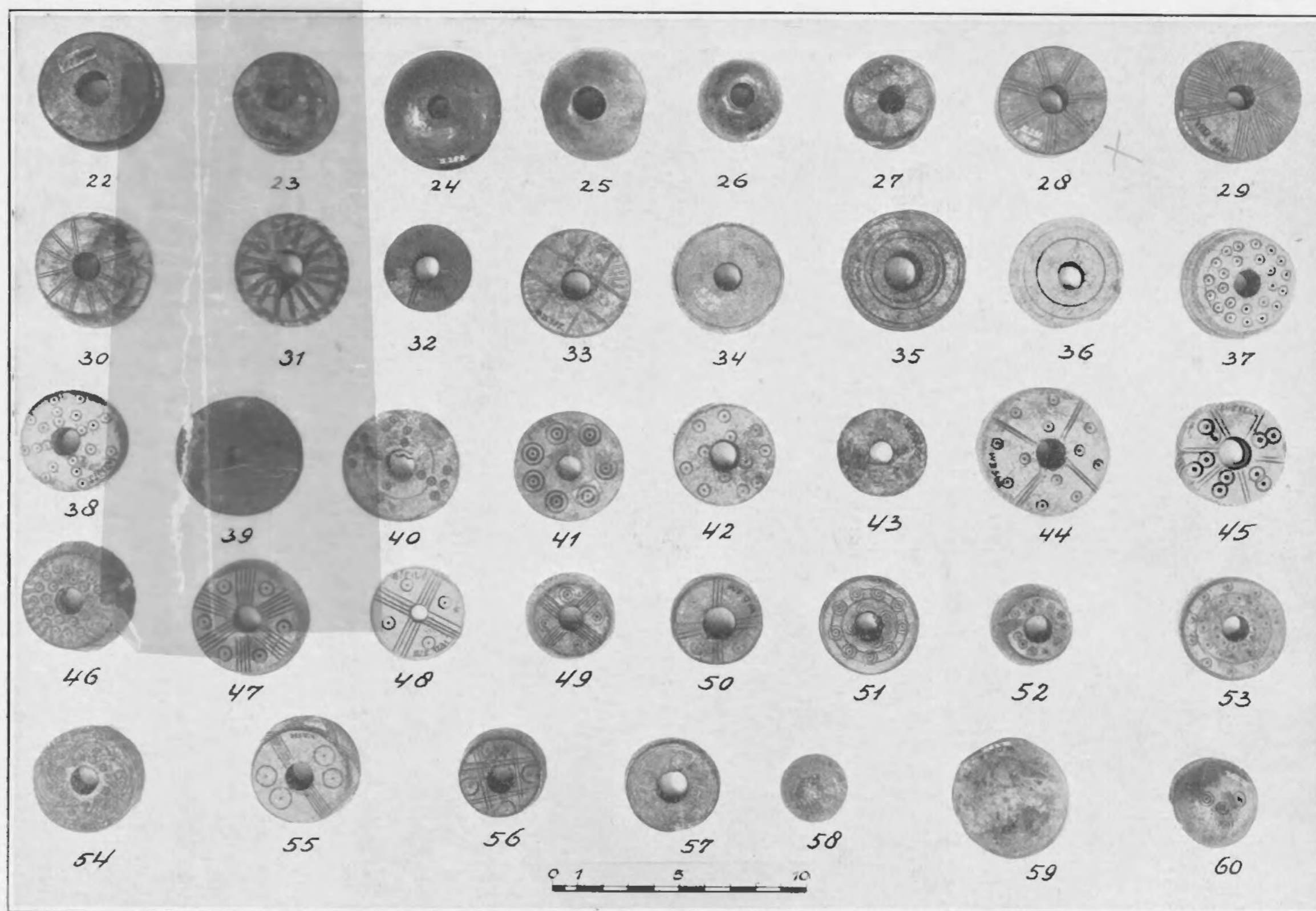
Afb. 69.

en onversierd (Afb. 70 no. 22—26). Verreweg de meesten dragen een ingesneden versiering. Deze bestaat vaak uit eenvoudig lijnornament, veelal straalvormig (27—33) ook wel uit concentrischecirkels (34—36). Zeer veelvuldig is echter ook de versiering met kleine, enkele of dubbele kringetjes in verschillende groepeerings (37—43) of de combinatie van deze met lijnornament als boven (44—57). Eenige afgesneden gewrichtknobbels zijn mogelijk als onafgemaakte spinschijfjes te verklaren, een enkel stuk draagt dezelfde kringversiering (58—60).

Hoewel dus waarschijnlijk het spinschijfje van been op zichzelf eerst vrij laat in ge-

bruik is gekomen, is de versiering die er op voorkomt reeds zeer oud. We zullen haar op verschillende andere beenen voorwerpen in onze verzameling nog ontmoeten. Ze komt o. a. reeds voor in Gallische la Tène nederzettingen als de Hradischt van Stradonitz, (Pic. l.l. Pl. XLII–XLV), verder op Romeinsch been (vgl. Mainzer Zeitschr. VIII blz. 72, vgl. de dobbelsteenen als Mainzer Zeitschr. VI), vooral in den vroegen Volksverhuizingstijd (A. H. V. IV, 5, 72 en blz. 427) ook op Frankische beenen voorwerpen (Barr. Flavy LXIX, vgl. ook Alb. Caranda I pl. 9², II 64, 109). Ook in het Noorden vinden we deze ornamentiek terug (vgl. Rijgh l.l. 447, 444, 450 en den dobbelsteen 475). (Zie ook S. Muller, Ordnung XVII en Montelius

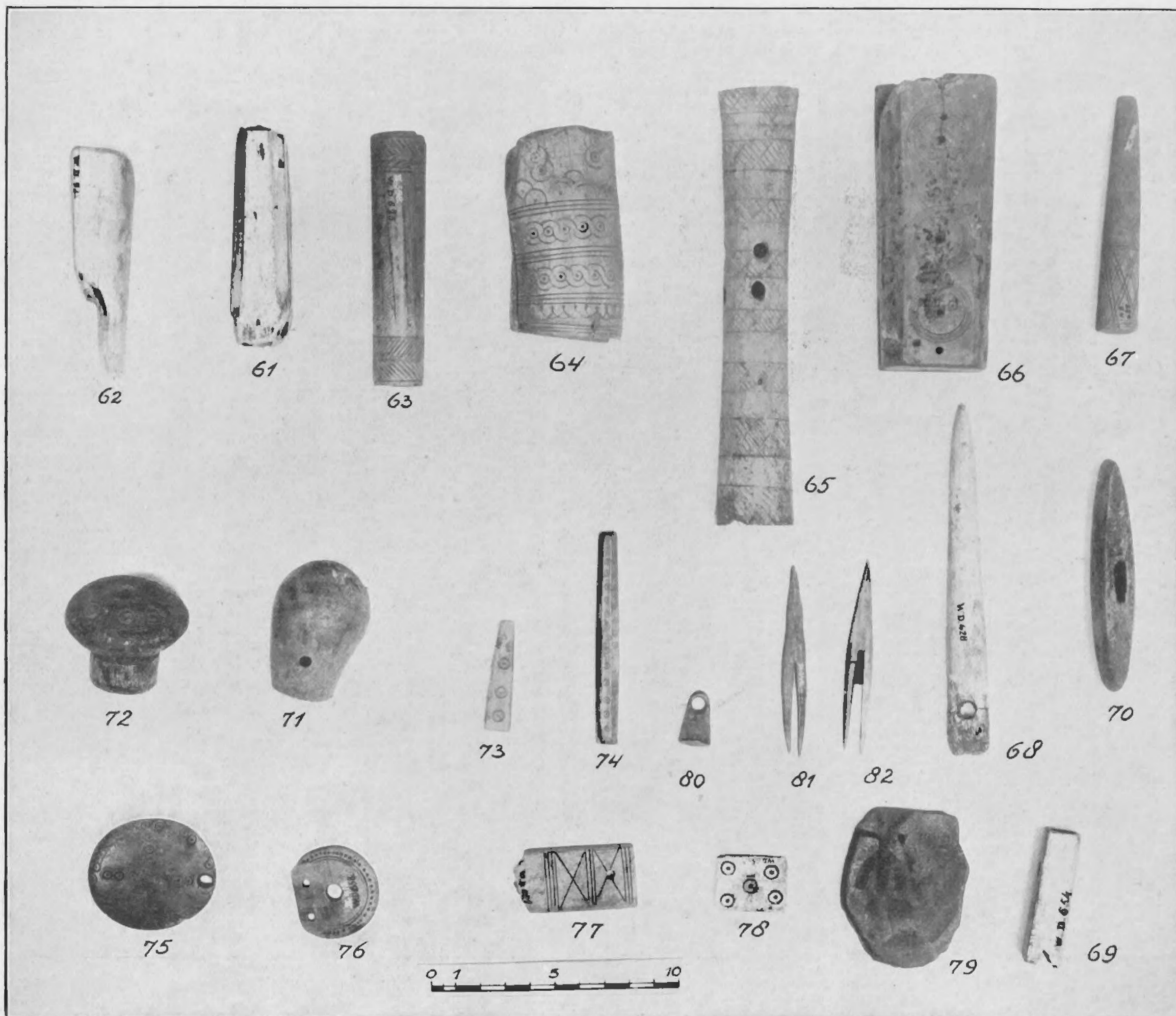

Afb. 70.

Kult. Gesch. Schwedens 192). We zien hier dus een versieringswijze die zich bijna 1000 jaren heeft gehandhaafd en vooral hier in Wijk bij Duurstede in Karolingischen tijd buitengewoon veelvuldig optreedt. Diezelfde versiering vinden we verder ook b. v. op mesheften of handvaten. 61 is een eenvoudig glad beenen handvat van een mes, 62 is hoekig bijgesneden; dergelijke stukken vinden we reeds in de Hradischt van Strad. (Pl. XLII). 63 is een handvat met enkele ingesneden lijnversieringen, 64 is een dik handvat met dezelfde ingesneden versiering van lijnen en kringetjes, tot vlechtbanden gecombineerd. Onzeker is de bestemming van het groote stuk 65, mogelijk ook een soort handvat: het is althans ook hol en op het midden van 4 maal twee gaten voorzien en met versiering door banden van ingesneden lijnornament.

Een dergelijke lijnversiering van kringetjes en cirkels vertoont nog het massieve breede stuk been met diepe insnijdingen aan boven- en benedeneind, hetwelk mogelijk ook als handvat te verklaren is (66). Eenige kegelvormig gesneden en met lijnornament versierde stukken zijn mogelijk handvaten voor priemen geweest gelijk no. 67; een groote priem met rond gat in de kop is no. 68. Mogelijk is het vierhoekig geslepen stuk no. 69 met

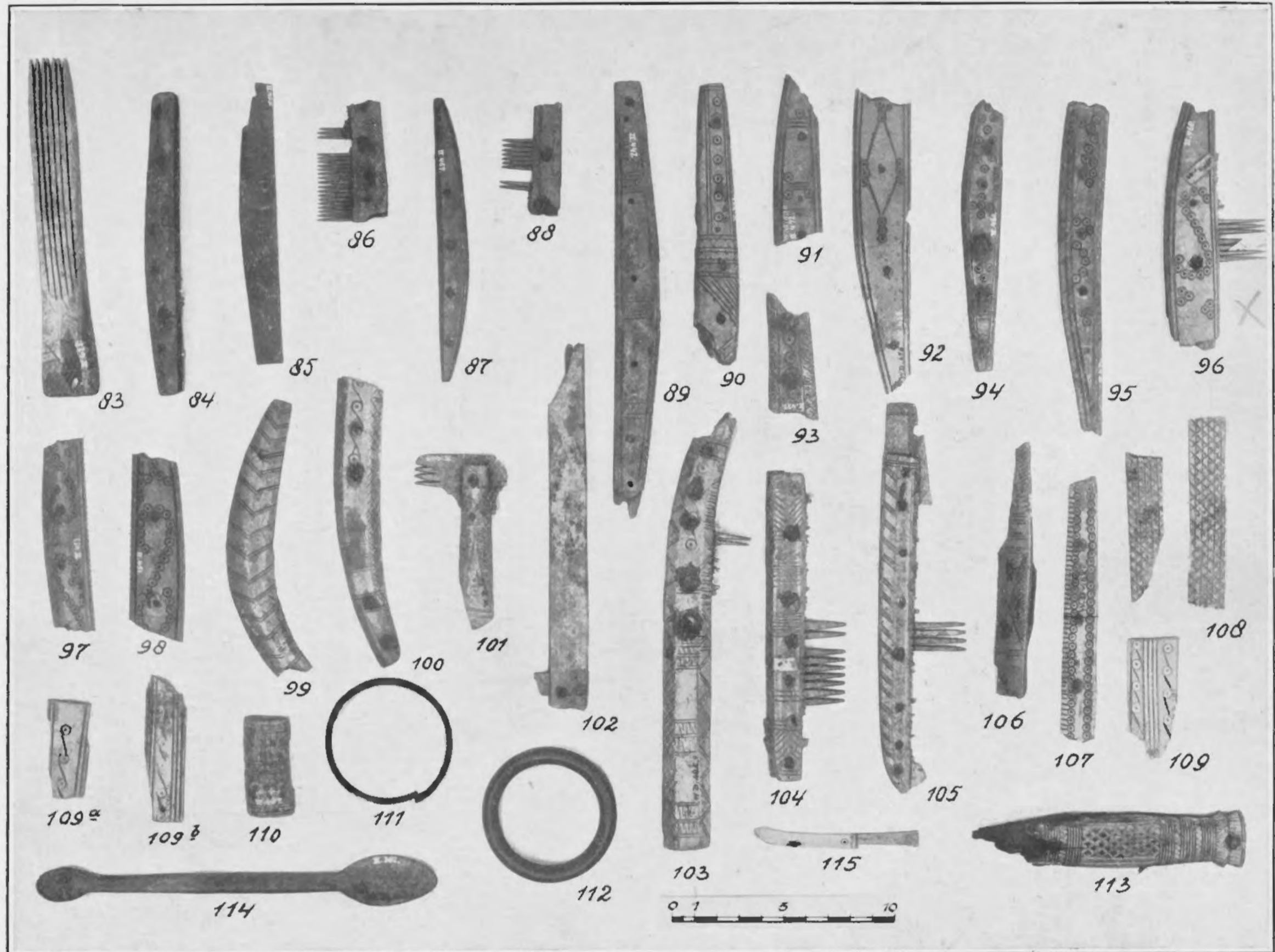

Afb. 71.

een gat doorboord eveneens het handvat van een priem geweest. Het typische, op het midden langwerpige vierhoekig doorboorde handvat voor een boor of iets dergelijks (no. 70) vindt reeds in de Hradischt zijn analogieën (Pic. I. l. XLVII). Verder zijn eenige stokknoppen te vermelden, hetzij eenvoudig glad, hetzij als no. 71 en 72, rond gedraaid en met het bekende kringetjes ornament versierd; een dergelijk stuk als 72 is ook uit Frankrijk bekend (Alb. Caranda II 109⁹). Het kegelvormig gesneden voorwerpje 73 en het rechthoekig geslepen stokje 74, van onbekende bestemming, vertoonen weer het bekende kringornament.

Evenzoo het ronde plaatje 75, dat klaarblijkelijk aan een rond gat is opgehangen geweest, doch waarvan de bestemming onzeker is, evenals van het door middel van een cirkel en een rij puntjes versierde plaatje 76. Vierkante plaatjes met de bekende lijn- of kringenversiering zijn o. a. 77 en 78. Een merkwaardige ingesneden versiering door kringetjes gevormd draagt aan beide kanten het vrij ruw gesneden stuk been 79, mogelijk een amulet. Het eigenaardige kegeltje met oogje en ingesneden versiering no. 80 is mogelijk als gewichtje te verklaren. Een aantal stukken als 81 en 82 schijnen mij uit been gesneden pijlpunten te zijn.

Afb. 72.

Zeer belangrijk is de collectie fragmenten van beenen kammen afb. 72. In de eerste plaats zien we hier de eenvoudige lange kam als 83 in een paar exemplaren. Deze vorm die ook vaak in de Friesche terpen b. v. voorkomt is reeds Romeinsch (A. H. V. II XI 4). Een groot aantal fragmenten stamt van eenzijdige kammen met op beide zijden een beslagstuk met rechte basis en gebogen rug (vgl. Lindenschmit Hb. Fig. 250), bevestigd door ijzeren pennen. Deze beslagstukken zijn aan beide zijden, of (gelijk bij 84) slechts aan een zijde met ingesneden ornamenten versierd, precies dezelfde ornamenten welke we reeds boven bespraken, 84 met ingesneden kruislijnen, 85 en 86 eveneens met vele parallelle lijntjes, 87 en 88 met enkele lijnen. Meestal bestaat de versiering uit de ons reeds bekende

kringetjes, al of niet in eenvoudige combinatie met ingesneden lijnen, zooals bij het beiderzijds bewaarde stuk 89, bij 90 of 91; typisch is ook de randversiering van 92. No. 93 vertoont tusschen twee ornamenten van ingesneden lijnen dergelijke cirkels met raaklijnen. Een aantal van zulke fragmenten geeft meer losse uit zulke kringetjes samengestelde ornamenten te zien, steeds tusschen evenwijdige ingesneden lijnen ingevat (94—98).

Bij eenige andere kamfragmenten is de beslagplaat van meer rondgebogen model (Lindenschmit Hb. 251). Ook deze zijn met eenvoudige lijnfiguren (no. 99) of met een combinatie van lijnen en kringetjes (no. 100) versierd. Ook tweezijdige kammen, gelijk Barr. Flavy LXVIII 3, komen in eenige exemplaren voor o. a. no. 101 met fijne ingesneden lijntjes versierd. Een enkel van deze stukken (102) vertoont aan een zijde een beslag uit twee smallere strooken naast elkaar, beiden met dezelfde lijnversiering. Zeer merkwaardig is de massieve zware eenzijdige kamvorm met een afzonderlijk handvat, wederom geheel met ingesneden lijnornament en enkele kringetjes versierd (103). Waarschijnlijk van dergelijke kammen zijn ook de massieve stukken 104 en 105.

Een aantal stukken laten niet meer toe hen aan een bepaalde van de genoemde vormen toe te schrijven, zoo het met typische dichte lijnen versierde n° 106, verder 107 met zeer eigenaardige rijen van kringetjes binnen lijntjes gevat versierd en 109, 109a, en 109b met kleine kringetjes door raaklijnen verbonden. 110 van onbekende bestemming is het fragment van een touwvormig gesneden stuk been met de typische kringversiering. 111 en 112 zijn tenslotte nog een paar gladde beenen ringen.

113. Een zeer bijzonder voorwerp is het beenen heft met mooie kerbschnittversiering, waarin nog een stuk van het ijzeren mes bewaard is. De zoo bijzondere versieringswijze doet de vraag rijzen, of dit prachtige stuk werkelijk tot dezen tijd behoort.

114 de eigenaardige dubbele lepel van been en 115 het voorwerpje in den vorm van een modern tafelmes zijn bepaald verdacht voor dezen tijd.

KURZER INHALT.

In den Oudheidkundige Mededeelingen V publizierte ich die Ergebnisse meiner Ausgrabungen bei Wijk bij Duurstede bis zu dem Jahre 1923. Obenstehender Aufsatz soll jetzt, daran anschliessend, die Beschreibung der seither weiter geführten Untersuchungen bringen, bis zu ihrem Abschluss im Jahre 1928.

Im Bericht der Röm. Germ. Forsch. 1926 habe ich aber schon in deutscher Sprache ausführlich über diese Ausgrabungen bis zu diesem Jahre berichtet. Für die Ergebnisse der Jahre 1923—1926 kann ich also den ausländischen Leser darauf verweisen; ich brauche hier also nur noch die der letzten zwei Jahre zu behandeln.

Es galt in diesen Jahren nur noch der Aufdeckung des eigentlichen Castellums Dorestad von dessen Auffindung schon im oben zitierten Aufsatz berichtet wurde. Es ergab sich, dass in dem groszen von einer starken Flechtmauer umgebenen Viereck von mehr als 200 M. Länge und 100 M. Breite drei verschiedene von Palisadenmauern getrennte Teile zu unterscheiden waren (vgl. den Ausgrabungsplan Abb. 42 und den Skizzenplan Abb. 51). In dem N. O. Teil des Viereckes lag ein von solch einer Mauer umgebenes Quadrat von etwa 60 à 70 M. an dessen Ecken sich die Spuren von Holztürmen zeigten, während in der Mitte tief in den Boden eingegrabene Pfostenlöcher, die Standspuren eines mächtigen Baues von etwa 18 bei 20 M., vorhanden waren. Auch von ein paar anderen kleinen Bauten wurden in diesem Quadrat die Pfostenlöcher gefunden. Der tief umgewühlte, an verschiedenen Stellen stark verbrannte Boden und die Masse der hier gefundenen Scherben zeichneten ebenfalls dieses Quadrat als den am stärksten bewohnten Teil der ganzen Anlage aus. Dasselbe war nur an der Westseite durch eine breite Pforte in der Palisadenmauer zugänglich. Vor dieser Seite lag westlich ein zweites, ebenfalls von einer Palisade umgebenes Viereck das hier eine Art Vorhof bildete und in dem nur an ein paar Stellen die Spuren von kleineren Bauten gefunden wurden; auch war der Boden hier weniger tief berührt und waren die Scherbenfunde hier spärlicher. Auch dieser Vorhof hatte seinen Eingang im Westen. Von diesen beiden gesonderten Anlagen wurde nur ein verhältnismässig kleiner Teil des schon in meinem Aufsatz im Bericht der Röm. Germ. Forsch. beschriebenen Viereckes eingenommen. Der übrige gröszere Teil desselben war offenbar nicht bebaut oder nur mit sehr geringen Bauten besetzt gewesen. Der Boden war hier verhältnismässig wenig berührt und Scherbenfunde kamen hier ziemlich vereinzelt vor. In der N. W. Ecke hatte ein groszer, jetzt aber schon vollkommen zerstörter Friedhof gelegen. Es fanden sich nur die Überreste von vollkommen zerstörten Gräbern und an einer Stelle war noch ein steinerner Sarkophag vorhanden (Abb. 45 und 46); es ist offenbar hier, dass in der Mitte des vorigen Jahrhunderts mehrere solche Sarkophage gefunden wurden, von JANSSEN in seinen Oudhk. Med. erwähnt.

Der in dieser Weise festgestellte Plan des karolingischen Dorestad ist von groszer Wichtigkeit, weil hier zum ersten Mal die verhältnismässig vollständige Ausgrabung eines karolingischen Castellums möglich gewesen ist. So schlieszt sich diese Ausgrabung Rübels Studien (Die Franken), auf Grund der verschiedenen Capitularien, und Schuchhardt's Untersuchungen von karolingischen Castellen in Westphalen an (Atlas Vorgesch. Befest., die frühgesch. Befest. in Niedersachsen; Vgl. auch Schumachers Siedlungsgesch. III). Ein Vergleich mit mehreren von Schuchhardt's Plänen (Abb. 25), und die von ihm als treffendes Beispiel dieses Burgenstils in späterer Zeit angeführte Zeichnung der Burg Sabatz (Abb. 26) lässt sofort die Übereinstimmung mit unserem Dorestad erkennen.

Zweifellos ist das von einer Palisadenmauer umschlossene mit Ecktürmen versehene Quadrat in der N. O. Ecke des groszen Viereckes als die Curtis, der ebenfalls von einer Palisade geschützte Vorhof westlich von diesem als die Curticula zu erklären. In dem mächtigen Gebäude in der Mitte der Curtis haben wir gewisz die in den Capitularia öfters genannte Sala zu erblicken.

Als dritten dieser Castellumanlage zugehörigen Teil finden wir hier dann das grosse Viereck selbst, so weit es nicht von Curtis und Curticula eingenommen wird; dasselbe war offenbar fast ganz ungebaut und umfasste auch den Friedhof. Ich vermute dass hiermit der in den Capitularien öfters genannte Name „Pomoerium“ in Verbindung zu bringen sei. Diese drei Teile des Castellums, wie der Plan von Dorestad sie uns zeigt, lassen sich genau so in der Zeichnung von Sabatz und in mehreren von Schuchhardt's westphälischen Castella nachweisen.

So haben uns unsere Ausgrabungen nicht nur den mächtigen Vicus, das emporium nominatissimum, Dorestad kennen gelehrt, wie er sich als eine lange von Palisadenmauern geschützte Marktstrasse vom Marktplatz der heutigen Stadt aus über weit mehr als 1 KM gegen Norden hin, ausdehnte (vgl. Bericht der Röm. Germ. Forschungen 1926) sondern auch das eigentliche Dorestad selbst, das fränkische Castellum, bei dem sich dieser Vicus entwickelte, zu unserer Kenntniz gebracht. Was wir in dem oben zitierten Aufsatz über die Zeit dieses Vicus gesagt haben, gilt auch für das Castellum. Offenbar bedeutet der Bericht der Annales Bertiniani 863 von der Plünderung von Vicus und Villa beiden, im nächsten Jahre von einer unerhörten Überschwemmung des ganzen Landes (Annales Xanth. 864) gefolgt, das Ende. Seitdem ist Dorestad und sein Vicus aus der Literatur verschwunden. Andererseits beweist die Tatsache, dass sich in der groszen Masse des keramischen Materials nur ganz vereinzelt Merovingische Scherben finden liessen, so wie wir sie aus den Gräberfeldern gewisz noch das ganze 7. Jahrhundert hindurch kennen, dass die Siedlung nicht eher als vielleicht im zweiten Viertel des 8^{en} Jahrhunderts angefangen haben kann. Der Bericht der Annales Mettenses von 689 wo ein Castellum Dorestad erwähnt wird, kann also unmöglich auf unsere karolingische Anlage bezogen werden. Die nicht wenigen römischen Scherben — etwa aus den 2. Jahrhundert — welche besonders in der Gegend von de Heul gefunden wurden, lassen die Anwesenheit eines römischen Castellums in dieser Nähe vermuten; wahrscheinlich ist es dieses alte Römerkastell von dem in den Worten der Annales Mettenses die Rede ist, in der selben Weise wie auch noch das Römerkastell Vechten in den Urkunden des frühen Mittelalters genannt wird.

Es lässt sich also feststellen, dass diese ganze fränkische Siedlung von Dorestad nur ein à anderthalb Jahrhundert um das Jahr 800 herum dagewesen ist. Die Kleinfunde, welche hier besonders im vorigen Jahrhundert gemacht worden sind, und von welchen eine reiche Sammlung im alten Museumbestand in Leiden vorhanden ist, werden hindurch also ebenfalls im Groszen und Ganzen datiert. Der zweite Teil obenstehender Verhandlung enthält die Beschreibung dieser auf diese Weise datierten Gebrauchsgegenstände (Abb. 54—72).

In der Keramik dieser Zeit sehen wir die gelben, hart gebrannten Töpfe vorherrschen mit flachem, meist aber mit abgerundetem Boden und eine Verzierung von Reihen scharf eingepprägter quadratischer Grübchen tragend. Neben sehr groszen Stücken (wie Koenen Gefäskunde XXI²) kommt auch noch eine Menge kleinerer Formen vor, welche, obwohl fast alle untereinander einigermaßen verschieden, dennoch mit ersteren zu ein und derselben Sorte zu rechnen sind. Auf dieser Keramik sehen wir dann zu dieser Zeit die merkwürdige Verzierung von aufgelegten Reliefbändern aufkommen mit kleinen, tief eingedrückten quadratischen Grübchen versehen (Koenen XXI¹). Schliesslich kommt, offenbar am Ende dieser Periode, die Bemalung mit roten Firnisstrichen hinzu und erleben wir das Entstehen des Pfingsdorffer Typus.

Auch von den spät-sächsischen Kugeltöpfen wie sie uns besonders aus den nördlichen Teilen des Landes gut bekannt sind (vgl. mein Nederl. vroegste Geschiedenis Abb. 94) lassen sich hier die Scherben zurückfinden. Neben andren weniger stark vertretenen Sorten sind besonders noch einige Fragmente der schlauchförmigen Kannen zu erwähnen, welche wir speziell aus Schweden kennen (Abb. 58).

Von groszem Interesse ist auch die Eisensammlung aus Dorestad (Abb. 59—62), besonders weil weithin die meisten Formen, welche wir hier im 9. Jahrhundert in Gebrauch sehen, noch genau dieselben sind welchen wir schon 700 Jahre früher in römischer Zeit begegnen. Die typologische Chronologie der Prähistoriker, welche glaubt auf Grund von Formenunterschieden der verschiedenen bronze-Typen ein vollkommen geschichtloses Zeitalter in eine grosze Anzahl Perioden, jede von etwa 200 Jahren, einteilen zu dürfen, sollte sich von diesem wirklich datierbaren Material eines besseren belehren lassen.

Auch die reiche Sammlung von aus Knochen geschnittenen Gegenständen: Nadeln, Wirteln, Kämmen u. s. w. zeigt im Vergleich mit römischen oder La Tène Sachen aus diesem Materiale einen merkwürdigen Conservatismus; die Verzierung ist offenbar Jahrhunderte hindurch genau dieselbe geblieben.

Wir brauchen hier nicht weiter auf die Beschreibung der anderen Gegenstände einzugehen. Als besonders interessant erwähnen wir hier noch die Armringe aus Edelmetall (Abb. 64) den feinen gewundenen Goldring, welcher speziell in schwedischen Funden seine Analogien findet und die schönen Silberringe welche ebenfalls von nördlicher Herkunft sein mögen. So scheint auch der Normann der einst in Dorestad geherrscht hat hier seine Spuren zurückgelassen zu haben.

J. H. H.

ASCLOA

Wenige Jahre nach dem Untergang des mächtigen Dorestad taucht plötzlich in den fränkischen Annalen der Name einer anderen civitas auf, einer anderen fränkischen Burg, Ascloa, Asclon oder Haslac an der Maas, wo in 881 die Normannenfürsten Gottfried und Siegfried ihre Schiffe und ihr Heer zusammenzogen und von wo aus dann die gewaltigen Plünderungszüge stattfanden, die einen groszen Teil des Rheinlandes verwüsteten. An verschiedenen Stellen des deutschen Rheines meint man bekanntlich noch die Spuren dieser Verwüstungen nachweisen zu können (vgl. Bonner Jahrb. 132, 210). Ausführlich berichten die verschiedenen Annalen, sowohl von diesen Plünderungszügen der Normannen, wobei diese immer wieder nach Ascloa zurückkehrten, als von der mit groszen Kriegsausrüstungen unternommenen in schmähhlicher Weise beendeten Belagerung dieser Burg. Während der kurzen Zeit von 881—882 steht das Normannenlager an der Maas so zu sagen im Mittelpunkt der fränkischen Geschichte. Merkwürdigerweise ist uns aber von dieser Burg weiter beinahe nichts bekannt. Nur durch einen Zufall wissen wir, dass die ursprünglich fränkische Burg von den Normannen durch einen kolossalen Wall besonders verstärkt war. Denn, wie es die Ann. Fuld 882 (Cont. Ratisb.) erzählen, brach während der Belagerung ein gewaltiger Orkan los, der einen groszen Teil der Burgmauer zusammenstürzen liess, so dass ein Reitergeschwader hätte hineinreiten können, wenn nicht dieser Wall, der die Burg umschloss, es verhindert hätte.

Sogar wo dieses Ascloa lag ist uns tatsächlich nicht bekannt. Denn, obgleich seit Bollandus (Act. Sanct Jan. 529) Elsloo als den Platz anwies, jedermann von dem „Normannenlager von Elsoo“ spricht, so ist doch nicht zu vergessen, dass nur die, ausserdem sehr fragliche, Namensähnlichkeit von Elsloo und Ascloa der einzige Grund für diese Ortsangabe gewesen ist.

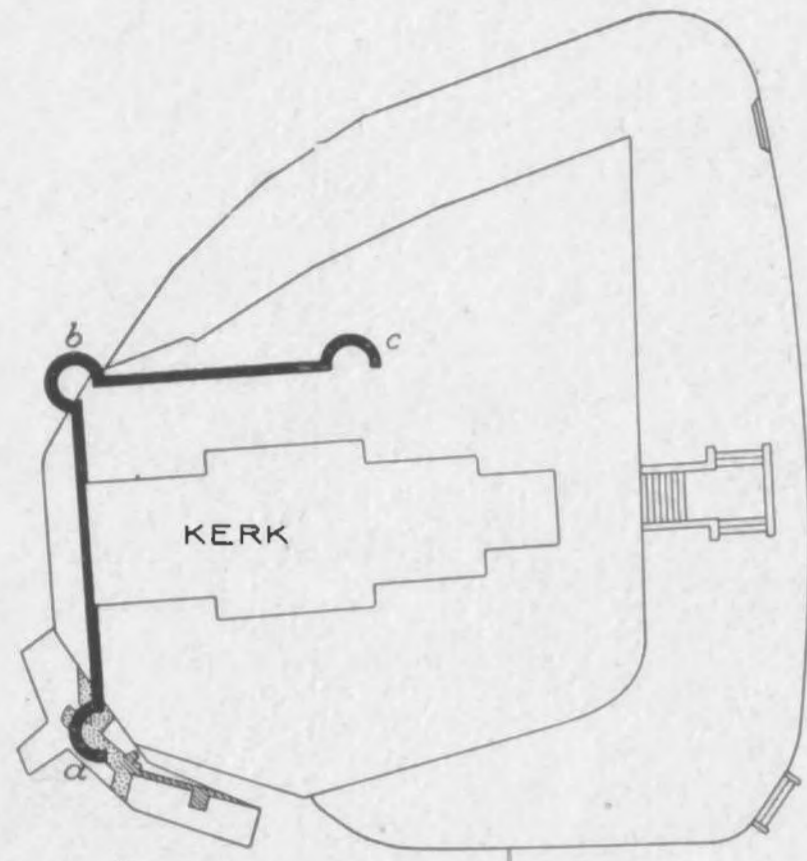
Wenn wir nun aber das Gelände bei Elsloo, wo der Berg auf dem das kleine Dorf liegt, plötzlich senkrecht in's Maastal hinabfällt, selbst betrachten, so scheint es klar zu sein, dass dasselbe sowohl für solch eine fränkische Maasburg als für einen sicheren Anlegeplatz der Normannenflotte völlig ungeschickt gewesen sein muss. Seit vielen Jahren suchten wir denn auch bereits in Elsloo vergebens nach dem möglichen Platz dieses wichtigen Mittelpunktes unserer Normannengeschichte. Bis uns endlich an einer ganz anderen Stelle der Limburger Maas wenigstens ein Licht auf zu gehen schien. Wir erfuhren nämlich, von einigen sehr zuverlässigen Zeugen ¹⁾, dass bei der Wiederherstellung der bekannten kleinen Kirche von Asselt, worin gewisz noch viele alte Steine verarbeitet sind, damals unter der Grundlage derselben eigenartiges altes Gemäuer mit runden Türmen gefunden sein sollte. Merkwürdigerweise scheint man dies bei der Wiederherstellung nicht weiter beachtet zu haben. Wenigstens ist nirgends auch nur irgend eine Zeichnung davon

---

1) Dr. W. Goossens in Maastricht und Rector Pinckers in Asselt.

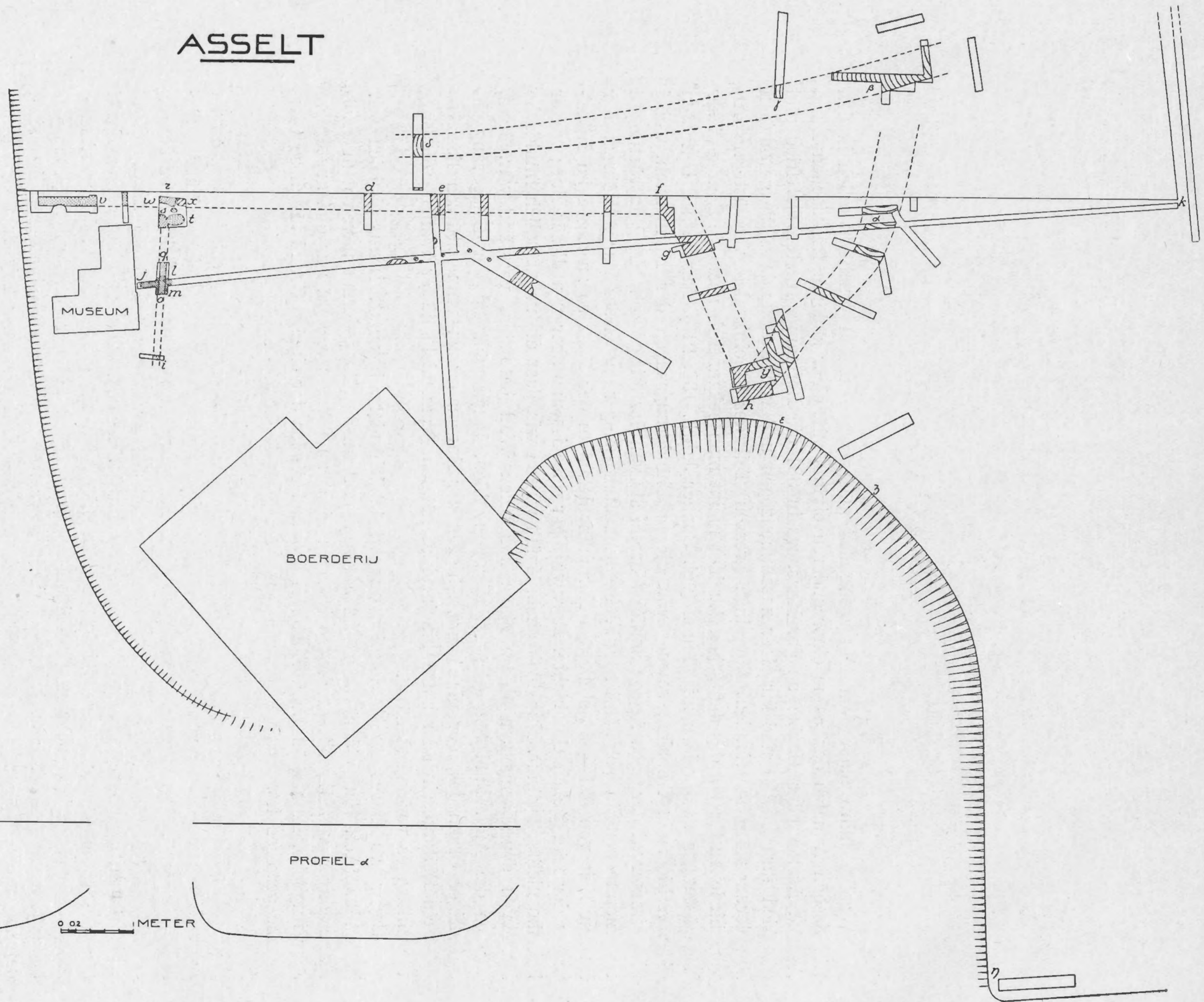
ASSELT

LEGENDA

- MUUR
- ▨ UITGEBROKEN MUUR
- ▤ GRACHT
- ▥ PALISSADEGREPPEL
- ▧ GEGRAVEN SLEUVEN
- ▩ BAKSTEENMUUR

0 2 4 10 20 METER

PROFIEL *g*

PROFIEL α

0 0.2 1 METER

Abb. 73.

bewahrt worden. Nur eine flüchtige Skizze von der Art und Weise worauf dieses Gemäuer, mit seiner Vorderseite nach der Maas, unter den Grundlagen des alten Kirchleins zu sehen war, ist von Van Beurden im Limburger Jahrbuch XXX publiziert. Wo sich nun durch die Untersuchungen der letzten Jahre (vgl. meinen vorhergehenden Aufsatz über Dorestad und weiter Oudhk. Med. IX) gerade ein derartiges Gemäuer mit runden Ecktürmen als charakteristisch für den Curtis aus karolingischer Zeit ergeben hat, kam bei mir der Gedanke auf, dasz auch hier unter den Grundlagen dieser selber schon sehr früh-mittelalterlichen kleinen Kirche, solch eine karolingische Anlage gelegen haben dürfte. In diesem

Abb. 74.

Falle würde man aber Asselt auf Grund seines Namensklanges noch eher wie Elsloo für das alte Ascloa der Annalen ansehen müssen und das mit um so grösserer Wahrscheinlichkeit weil in einer Urkunde von 943 ¹⁾ der Name Asclon, in dem Gebiete der alten Abtei von Odiliënberg zusammen mit denen der benachbarten Dörfer Roer, Lerop, Linne und Vlodrop genannt, wohl nur auf Asselt bezogen werden kann. Ueberdies liegt Asselt zweifellos in einer in fränkischer Zeit stark bewohnten Gegend. Sind doch die bedeutendsten Gräberfelder aus spät-merovingischer Zeit, welche wir an der Maas kennen, die des ganz in der Nähe gelegenen Swalmen, und die von Buggenum und Heel gerade hier an der Ueberseite der Maas (vgl. Oudh. Med. ² V ¹⁾).

1) Oork. b. Utrecht S. 110; vergl. W. Goossens, in den Analecta des Bistums Roermond V 3.

Unsere Abbildung 74 zeigt uns das Asseltsche Kirchlein wie es auf seiner Anhöhe in die Maasebene hervorragte; wir sehen da die neue Stützmauer die das Kirchenplateau jetzt umgibt und rechts den Weg, der durch einen tiefen Einschnitt das Plateau trennt von dem, worauf andere Gebäude, u. a. das kleine Folklore-Museum von Asselt, stehen und womit es einst gewisz ein Ganzes gebildet hat. In unserer Karte auf Abb. 73, worauf dieses Gebäude auch zu sehen ist, haben wir die Skizze von Van Beurden so gut wie möglich hineingezeichnet. Nur einen der von ihm gezeichneten vier Ecktürme liessen wir fort, weil dieser nach obengenannten Zeugen nicht da war und wahrscheinlich als hypothetische

Abb. 75.

Ergänzung Van Beurdens betrachtet werden musz. Es versteht sich, dasz die Kirche und die neuen Stützmauern jede Untersuchung jenes alten Gemäuers unter derselben verhinderten. Nur noch auszerhalb dieser Mauern hatten wir die Hoffnung etwas Näheres zu finden. Wirklich begegneten wir dort in einem am Fusz der Mauer gegrabenen Versuchsgraben gerade an der Stelle wo sich die alte Mauer befunden haben sollte einer groszen Anzahl Findlinge, teilweise sogar noch festgeschichtet im Lehm, sodasz man wirklich vermuten konnte mit einer primitiven Fundamentmauer zu tun zu haben (Abb. 73 bei a). Es schien sogar, als ob dieselbe zum Teil noch als Fundament für einen späteren Ziegelbau gedient hatte; übrigens war die Sachlage hier unklar, südlich von der Stützmauer des

Kirchenplateaus war das unbeschützte Land von dem Flusz bei höherem Wasserstande so tief ausgespült, dasz unmöglich noch etwas da sein konnte.

Wenn hier aber wirklich solch eine Curtis gelegen hätte, so liesz sich nach dem was uns jetzt von einem solchen Königshof bekannt geworden ist, erwarten, dasz sich daran auch eine Curticula angeschlossen hatte und dasz die ganze Anlage gewisz erheblich gröszer gewesen wäre als das kleine, jetzt noch unter der Kirche bewahrt gebliebene Stück; in diesem Falle musste dieselbe sich zweifellos auch über das erhöhte Plateau hin, das man auf unserer Abbildung 74 rechts sieht und womit das Kirchenplateau ohne Zweifel einst ein Ganzes gebildet hat, ausgedehnt haben. Eingedenk dessen was wir in Dorestad hatten

Abb. 76.

feststellen können, wie sich dort nämlich oft die heutige Katastereinteilung noch dem Verlauf der alten karolingischen Wallmauern anschlieszt, traf es uns dasz hier eine scheinbar alte Grundstück-Grenze (auf der Karte Abb. 73 d e f k) gerade recht auf die Ecke der alten Fundamentmauer unter der Kirche anzulaufen schien. Zahlreiche Einschnitte, hier an dieser Grenze entlang, ergaben uns nun wirklich einen Palisadengraben, von einer schweren hölzernen Palisadierung herrührend, gerade in der Verlängerung der von Van Beurden gezeichneten steinernen Mauer. Bei f sahen wir diesen Palisadengraben (vergl. den ausgetieften Graben bei g auf der Zeichnung Abb. 73 und Abb. 75) dem Süden zu umbiegen, wohin wir ihn noch bis zu h, verfolgen konnten. Hier erreichten wir den Rand der in eigentümlicher Weise rund ausgespülten Tiefe, welche die Maas, die bei hohem Wasserstande noch jetzt bis zu dieser

Höhe steigt, in dem Gelände gebildet hatte (Abb. 76). Genau so wie der Flusz in der Tiefe, südlich der Kirche jede etwaige Fortsetzung des unter dem Kirchenplateau bewahrten Steinbaues vernichtet haben musz, hatte er auch die Fortsetzung der Palisadespuren südlich von h und das von dieser Palisadierung umschlossene Gelände an dieser Seite ganz verschwinden lassen. Was aber auf diesem Gelände östlich des Museumgebäudes noch übrig war, liesz uns schon genügend erkennen, dasz hier einst, mit der von Van Beurden gezeichneten steinernen Mauer als Westfront und als nördliche Grenze diese Palisadenmauer eine längliche viereckige Anlage gelegen hat über eine Länge von ungefähr 150 M. Der ganze südliche Teil dieser Anlage ist von der Maas verschlungen (vgl. Abb. 76). Wenn wir das übrige Stück aber vergleichen mit dem Grundrisz, den wir von der Curtis und der Curticula von Dorestad haben zeichnen können (vergl. Abb. 51 des vorhergehenden Artikels), dann wird es uns klar, dasz wir hier wirklich mit solch einer karolingischen Burg zu tun haben, wovon die steinerne Mauer mit Ecktürmen unter der Kirche, die Maasfront bildete, während der östliche Teil durch eine hölzerne Palisadenmauer geschützt wurde.

Abb. 77.

In der Füllung unseres Palisadengrabens fanden wir überdies in ziemlich groszer Anzahl Scherben der mit aufgelegten Reliefbändern und eingedrückten Vierecken verzierten gelben Keramik, welche wir in Dorestad (vgl. unseren vorhergehenden Aufsatz) als für solche Anlagen des 9. Jahrhunderts charakteristisch erkannt haben (Abb. 77).

Ein glücklicher Zufall hat uns nun weiter nicht nur die Bestätigung unserer Ansicht gebracht, sondern schien uns sogar eine mehr genaue Darstellung dieser gröztenteils weggespühlten Burg zu ermöglichen. In einem langen Versuchsgraben (Abb. 73 j k) über das ganze Plateau hinter dem Museum gegraben, zeigten sich bei l die Reste eines steinernen Mauerfundamentes aus in Lehm gelegten Schichten von groszen Findlingen aufgebaut, in einer Richtung S. W, laufend (Abb. 73 o q). Es wurden diese Mauerreste nach beiden Seiten hin verfolgt und dabei stellte sich heraus, dasz diese primitieve Mauer zum Teil noch als Fundament für einen späteren aus groszen Backsteinen („reuzenmoppen“ des 14. Jahrhunderts) mit Mörtel gemauerten Bau gedient hat. Unsere Zeichnungen (Abb. 78 A—A') und die Photographie (Abb. 79) lassen deutlich einen im späteren Mittelalter mit solchen

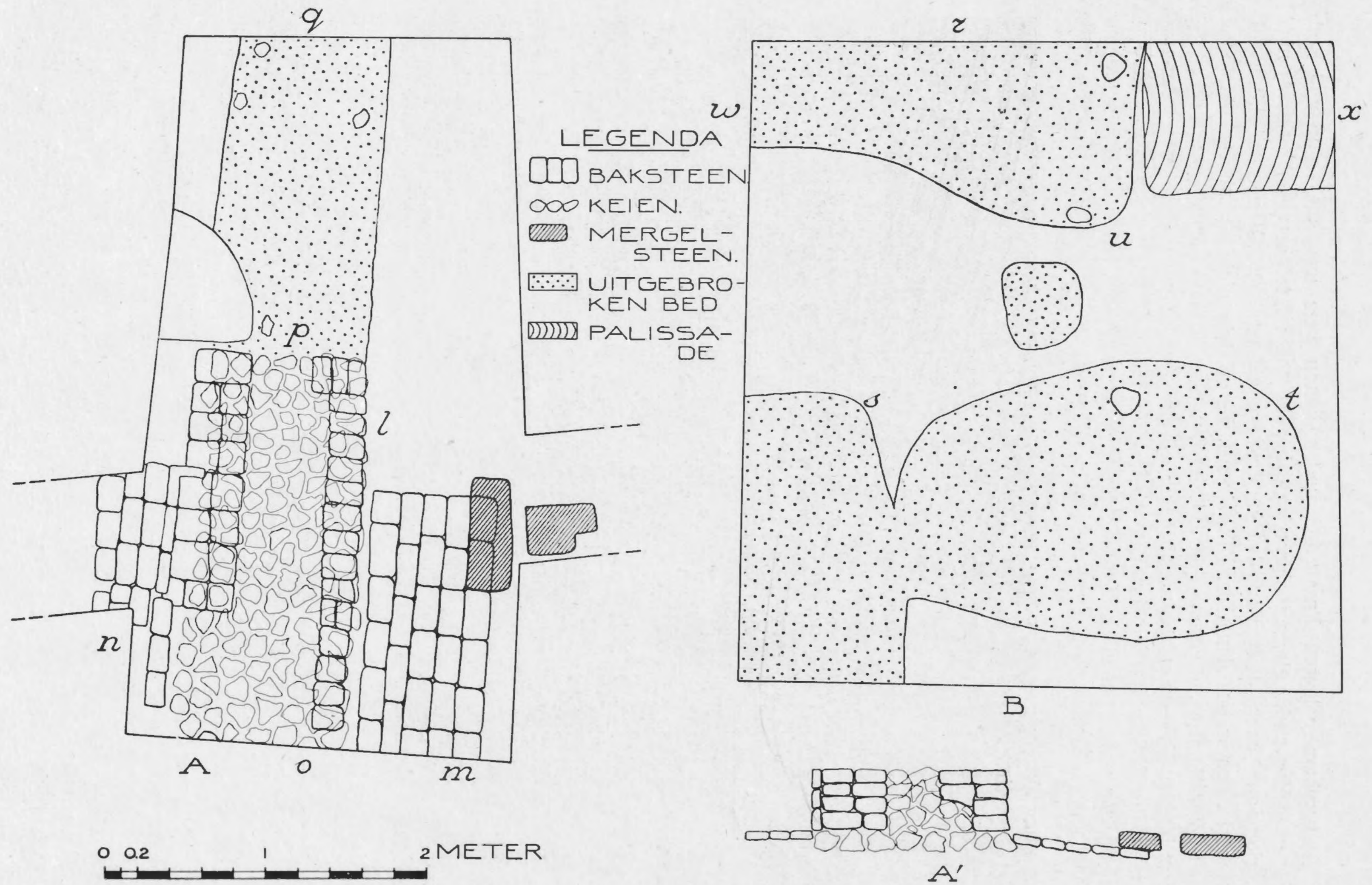

Abb. 78.

großen Backsteinen belegten Fußboden und nebenan jene alte aus Lehm und Steinen konstruierte, später aufs neue mit derartigen Ziegeln und Mörtel hergerichtete Mauer (Abb. 78 m) erkennen; nach dem Bau des nahegelegenen jetzigen „Museums“ hin schließt wiederum ein Pflaster aus denselben Ziegeln an. Es gehörte nicht zu unserer Aufgabe uns von diesen Ziegelbauten, etwa aus dem 14. Jahrhundert, welche zweifellos mit schon früher unter dem kleinen Museumgebäude selbst entdeckten Ziegelmauern aus eben solchen großen Backsteinen in Verbindung zu bringen sind, eine klare Vorstellung zu verschaffen. Für uns wichtig war nur, daß diese Mauer einen ganz anderen aus Lehm und Steinen gebauten Fundamentbau, teilweise bedeckte, wodurch allein schon letzterer als ein viel früherer

Abb. 79.

gekennzeichnet wurde. Neben der Mauer auf dem erstgenannten Fußboden lagen zwei, von runden Profilen versehene Mergelblöcke; Mörtelspuren an denselben scheinen zu beweisen, daß sie ebenfalls für den späteren Bau gedient haben; vielleicht wären sie aber auch schon dem früheren Bau zuzuschreiben. Die aus Lehm und Findlingen gebaute Mauer jener früheren Anlage war selbst tatsächlich nur so weit bewahrt als sie noch im späteren Bau gedient hat. Offenbar war der weitere Teil, der in dem späteren Bau nicht mehr dienen konnte, weggebrochen; immerhin liez sich das Bett dieser Mauer auch dort noch deutlich erkennen, (vergl. Zeichnung Abb. 78 p—q und Photo Abb. 79). In diesem ausgebrochenen Mauerbette waren nicht nur an verschiedenen Stellen die alten Steine noch vorhanden, doch fanden sich auch einige Scherben derselben gelben karolingischen Keramik von der schon

oben die Rede war. Das wir hier also mit einem Mauerfundament der karolingischen Zeit zu tun hatten, stand fest. Dasselbe liesz sich nun auch noch viel weiter südwärts (auf der Karte bei i) zurückfinden. Auch nördlich fanden wir es in einer von uns gegrabenen Grube (bei r auf der Karte) zurück (vergl. die Detailzeichnung dieser Grube auf Abb. 76b). Hier war es aber bald zu Ende, bei s bog es nach Osten um und hörte dann plötzlich auf (t). Parallel mit dem umgebogenem Ende s t, fand sich von u an ein ähnliches Mauerbett, offenbar von einer Mauer die vom Westen kam; dasselbe konnte auch noch weiter westlich in einem Schnitt neben dem Museum (bei v auf der Karte) festgestellt werden. Die beiden Ende dieser Mauer (w u t s) schienen hier eine Art Eckturm zu bilden an den sich dann gegen Osten hin die Palisade angeschlossen hat, deren Graben sich ebenfalls noch gerade in unserer Grube bei x zeigte und weiter, wie gesagt, überall an der Grenze dieses Grundstückes entlang wiedergefunden war, als Ueberbleibsel der karolingischen Wallmauer. Die lange viereckige karolingische Anlage welche, wie wir es schon oben beschrieben haben von dieser Wallmauer und der steinernen Baufront unter der Kirche umschlossen wurde, wurde also von unserer neugefundenen Mauer ungefähr in der Mitte in zwei Teile geteilt. Oestlich von derselben Mauer lag der Palisadenbau und selbst bildete sie offenbar die Ostfront einer aus Stein gebauten rechteckigen Anlage, deren Westmauer unter der Kirche lag. Denn bei der Beschreibung unseres Mauerfundamentes musz es dem Leser aufgefallen sein, dasz wir hier genau denselben Steinbau vor uns hatten, den wir bereits am Fusze der Kirchenmauer (bei a) als Fortsetzung der von Van Beurden gezeichneten Mauer gefunden hatten, doch dort nicht mit genügender Gewiszhait unterscheiden konnten. Es war genau dieselbe Konstruktionsart von in Lehm geschichteten Steinen; zweifellos hatten wir an beiden Stellen die Reste desselben primitieven Mauerbaues aus karolingischer Zeit. Die Bastionen des Baues unter der Kirche hatten in der hervorspringenden Eckbastei bei b ihr Gegenstück. Hier hatte also gewisz eine aus Stein gebaute Burg gelegen, wovon wir den Lauf der Mauer (von i, k und b bis a, auf der Karte Abb. 73) wenigstens teilweise genau feststellen konnten. Es hatte diese aus Stein gebaute Curtis eine Länge von ungefähr 65 M., ein Masz das z.B. mit dem von Dorestad übereinstimmt. Das auch die Breite ungefähr genau so grosz gewesen, durften wir also nach Analogie jener Curtis von Dorestad (man vergl. den vorigen Artikel Abb. 51), ohne Furcht vor all zu groszem Irrtum annehmen, obgleich viel mehr als die Hälfte davon in der Maas verschwunden ist. Hinter der Curtis lag dann die nur von einer Palisade beschützte Curticula, genau so wie sich in Dorestad an die Curtis die Curticula anschlosz. Der Unterschied zwischen beiden karolingischen Anlagen war also nur, dasz hier in Asselt die Curtis aus Stein gebaut war, während in Dorestad die ganze Anlage von einer schweren Palisadierung umgeben wurde, wie wir sie in Asselt nur um der Curticula finden. Unsere Skizzenzeichnung (Abb. 80) giebt an, wie wir uns ungefähr die karolingische Burg Asselt vorzustellen haben. Die Curticula musz auch hier, wie in Dorestad wohl ungefähr dieselbe Breite gehabt haben als die Curtis d. h. von etwa 65 M.; ebenfalls lässt sich vermuten, dasz auch hier auf der Mitte dieser Breite der Eingang lag. Gut 30 M. südlich von e etwa 5 M. weiter als f musz derselbe also gewesen sein, so wie wir dies auch auf unserer Skizze (Abb. 80) angegeben haben. Durch diesen Eingang wird man also aus dem Osten in die Curticula eingetreten sein, die selbst wieder durch eine Pforte in der steinernen Mauer der Curtis zu dieser Zugang erteilt haben musz. Es versteht sich, dasz wir uns in der Mitte dieser Curtis, genau wie in Dorestad, die hier wahrscheinlich aus Stein gebaute Sala zu denken haben, während in der Curticula noch

die Pfostenlöcher eines hölzernen Gebäudes in unseren Versuchsgraben wiedergefunden wurden. So ist es also möglich, uns jedenfalls einigermaßen, einen Begriff dieser fränkischen Anlage zu machen, welche hier im 9. Jahrhundert (der Zeit der oben erwähnten uns aus Dorestad so gut bekannten Keramik), gelegen hat. Das diese Burg von Asselt das von uns gesuchte Ascloa war, war also, nach dem was wir früher sahen, sehr wahrscheinlich geworden.

Hier hatten wir also die Burg an der Maas vor uns, wo die Normannen ihre Schiffe zusammenzogen in dem berühmten Jahre 881 und die sie, zu einem für den Kaiser uneinnehmbaren Bollwerk verstärkt hatten. Oestlich der Ostfront der Curticula sahen wir nun, u. a. in dem langen Versuchsgraben, welchen wir hier über das ganze Gelände hin

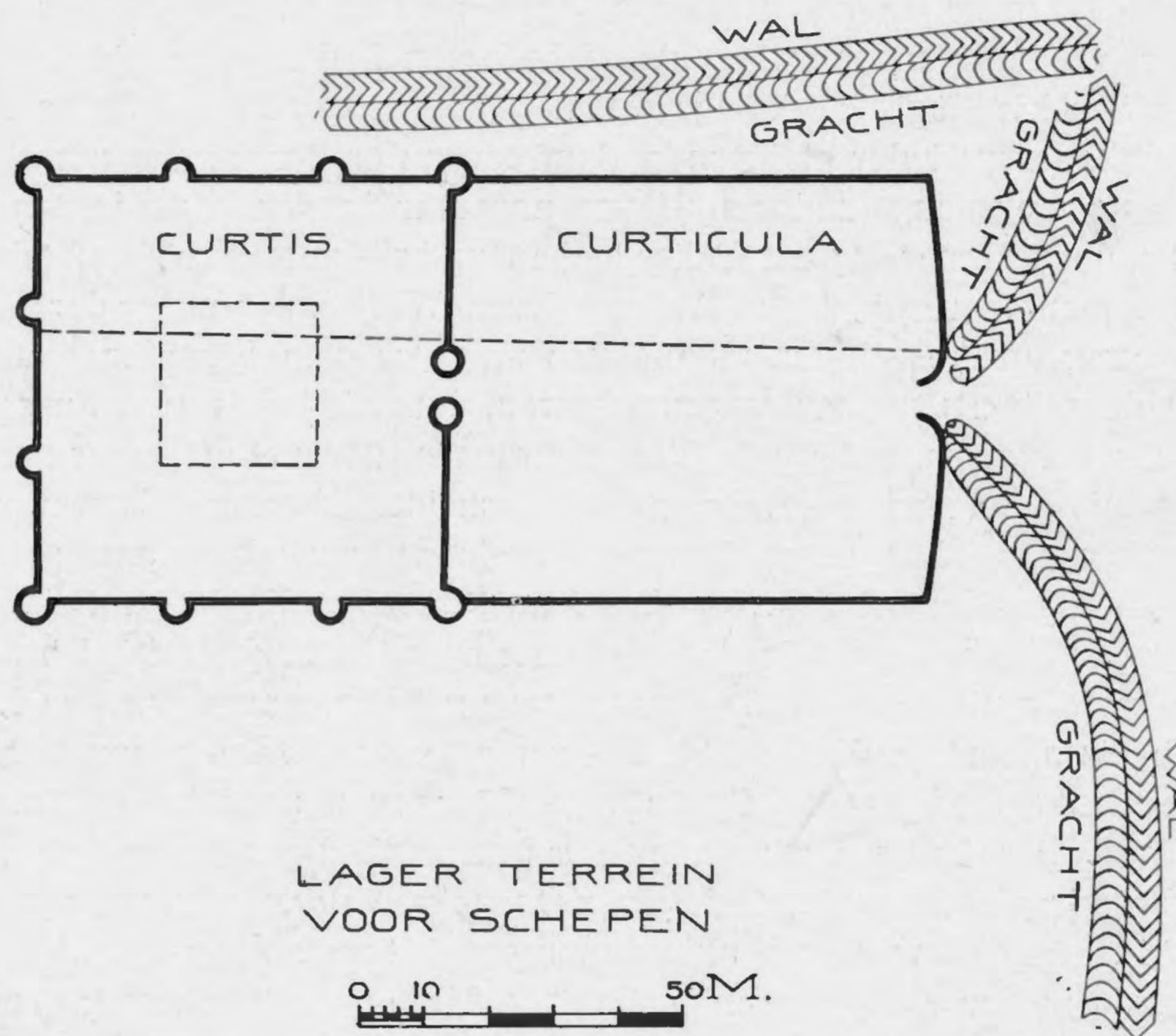

Abb 80.

zogen (bei α) ferner aber auch in mehreren Einschnitten daneben, auf der Karte Abb 73 gezeichnet, eine Erscheinung auftreten, die in diesem Zusammenhang unsere besondere Aufmerksamkeit auf sich zog. Ein ungefähr 5 M. breiter, platter, tiefer Graben zeigte sich hier, welcher in einem Bogen in der Richtung unseres Punktes λ zu verfolgen war, (Abb. 81 und Abb. 73 Profilzeichn. α) m. a. W. welcher auf den Platz anlief, wo sich wahrscheinlich der Eingang zur Curticula befunden hat. In nördlicher Richtung wurde dieser Graben noch vor dem ganzen noch erhaltenen Teil der Ostfront der Curticula, bis β auf unserer Karte, wiedergefunden. Dort musz er an den Graben angeschlossen haben, den wir hier in mehreren Schnitten ($\beta \gamma \delta$) in westlicher Richtung über eine grosze Länge verfolgen konnten; beide waren also als eine extra Verstärkung ausserhalb der nördlichen und östlichen Palisadenmauer der Burg gegraben. Es versteht sich, dasz die Erde, welche diesen Graben jetzt wieder gänzlich gefüllt hat, einst als Wall am Rande desselben aufgeschüttet gewesen sein musz

und wohl an der Auszenseite des Grabens, weil an verschiedenen Stellen (bei o und dicht neben f) der Graben sich der Palisadierung unserer Burg so dicht nähert, dasz zwischen beiden für solch einen Wall gewisz kein Platz mehr übrig blieb. Solch einen Graben mit

Abb. 81.

einem Auszenwall, für unsere fränkische Burgen ein absolut fremdes Element, kennen wir dagegen besonders bei sächsischen Burgen u. a. in Montferland (vgl. Oudh. Med. I²). Zu unserer fränkischen Burg kann dieser Wall nur eine spätere Zufügung gewesen sein und dasz er das wirklich war, zeigte sich in unserer Grabung bei y (auf dem Plan Abb. 73) wo

der Graben sogar noch in der Füllung des Palisadengrabens der Curticula eingegraben war wie es auch der Plan angiebt. Es wurde also unsere fränkische Burg von Asselt zu einer bestimmten Zeit durch diese mächtige Auszenanlage, durch Wall und Graben ganz besonders auf eine vollkommen aussergewöhnliche Weise befestigt. Es kann meiner Ansicht nach nicht anders sein als dasz wir hier den Wall vor uns haben der nach dem Bericht der Annalen in Ascloa noch Beschützung bot nachdem ein Sturmwind die Mauer der eigentlichen Burg verwüstet hatte. Nicht nur diese fränkische Curticula, sondern auch die von den Normannen angebrachte Verstärkung, haben wir hier also vor Augen. Vor der Ostfront der Burg sahen wir diesen Wall und Graben sich nach f auf den Plan in der Richtung der Mauer der Curticula biegen, offenbar um hier den Eingang, den wir hier in der Mitte dieser Curticula-Seite vermuteten, frei zu lassen; südlich dieses Punktes war wie gesagt das ganze Terrain von der Maas weggespült und in die dadurch entstandene Tiefe welche jetzt dort zu sehen ist (Abb. 76) war natürlich auch dieser Graben verschwunden. Der Rand des Plateaus welcher diese Tiefe umschlieszt (bei ε-ζ-η) lässt aber merkwürdigerweise gerade umgekehrt dieselbe Richtung und dieselbe Umbiegung sehen als der Graben vor dem noch erhaltenen nördlichen Teil der Curticulafront. Dieser Plateaurand bildet aber jetzt noch einen künstlichen Wall: bei verschiedenen Eingrabungen die darin gemacht wurden ergab sich, dasz hier noch, zur Höhe von mehr als 1 M., von Menschenhand aufgeworfene Erde da war. Während also in dem flachen Ackerland (zwischen y und d auf der Karte) der Graben des Ackerbaues wegen natürlich bald wieder zugeworfen und dazu der schwere Wall geschleift war, war dieser dem Plateaurande entlang, wo niemand an seinem Verschwinden Interesse hatte, stehen geblieben (ζ-η) und zum Teil jetzt noch erhalten. Bis an diesen Wall hatte die Maas das Plateau gänzlich weggespült, wobei auch der Graben der wahrscheinlich dahinter gelegen haben musz, verschwunden ist. Diesen Wall konnten wir noch über eine Länge von mehr als 75 M. gegen Süden hin verfolgen. Wie er dann weiter verlaufen ist, gestattet das Terrain nicht mehr wieder zu erkennen, aber gewisz hat er die Tiefe umschlossen, welche hier südlich der Burg bereits dagewesen sein musz, die gleichmäszig schräg dem Maastale zu abläuft (Abb. 76) und also auch, wie wir gesehen haben, dem Flusz für seinen Angriff einen schwachen Punkt geboten hat. In diesem von jenem Wall beschützten Terrain haben gewisz auch die Schiffe der Normannen sicheren Liegeplatz finden können (Abb. 80).

Jedenfalls liefern uns aber dieser Wall und Graben, als fremdartiges Element an der fränkischen Curticula hinzugefügt, den besten Beweis, dasz wir hier in Asselt wirklich das Lager wiedergefunden und in Hauptzügen wieder erkannt haben, von wo aus in den berühmtesten Jahren 881 und 882 das ganze umliegende Rhein- und Eifelland verheert und verwüstet wurde, das Ascloa der fränkischen Annalen.

J. H. HOLWERDA.

- 1 PPN 175 613 834
- 2 PPN 175 614 032
- 3 PPN 175 614 89X
- 4 PPN 175 615 659
- 5 PPN 107 493 42X